

॥ अथ श्रीमद्भागवते सप्तमः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

जीवेदव्यासायनमः ॥ षष्ठस्कंधाभिधेतीयेस्नातः सप्तमनाम्नय ॥ श्रीमद्भागवतेस्नातुं प्रयतेतत्त्वसंविदे १ सेवायेषामपवर्गगतिर्जगताममलास्ते श्रीमद्विष्ण्वप्रिसरोरुहयुगलेभ्रमंतः संतः कुर्वतुदयामपि विजयध्वजतीर्थे नित्या नित्याभ्यस्तादिति जां धितनुन खतीर्थसुतीर्थे संततवेदांतपरिनिष्ठितानामपि श्रीनारायणपरमप्रसादमंतरेणानापादितसमीचीनज्ञानामृतकलानां काचित्कचिदसुरजनमोहोपप्रदार्शितशुक्रशोणितसंपर्कादिभिरिव भगवतः प्रादुर्भावैस्तत्त्वे संशयालूनां सतां विसंशयार्थं श्रीनृसिंहावतारस्तत्प्रसत्तयेनानाविधवर्णाश्रमाचारभेदविचारस्तत्पूजाप्रकारश्च निरूप्यते स्मिन्स्कंधे तदर्थं परीक्षित्प्रश्नपूर्वकमुपोद्घातं रचयति सम इति यो भगवान्भूतानां योग्यतातिरेकेण पक्षपरिग्रहशून्यः आत्मा प्रियश्च तदेतत्प्रेम इति श्रुतेः सत्तादिप्रदत्तात्तरनुष्ठितसमर्चनादिसुकृतस्य सुखलक्षणफलदानुत्वे नोपकर्तृत्वाच्च सुहृत् किमतर्हति तत्राह स्वयमिति सस्वयं विषम इवेन्द्रस्यार्थे स्वप्रयोजनमंतरेण परप्रयोजनार्थं कथं दैत्यानवधीदित्यन्वयः १ ननु सुरगणैः क्रियमाणस्य स्वप्रयोजनस्य संभवादवधीदिति किं न स्यादिति तत्राह नहीति हिंसादोहेत्यर्थः कुतो नास्तीत्यत्राह निःश्रेयसात्मन इति नित्यनिर्दुःखानंदस्वरूपस्य तादृशत्वं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह साक्षादिति नित्यनिर्दुःखानंदानुभवस्वरूप स्वपरप्राप्यप्रयोजनाभावान्मुक्तस्य तदभावात् नन्वसुरप्रद्वेषात्सुरहितं क्रियत इति तत्राह नैवेति विद्वेषस्य तत्तत्स्वरूपद्योतनाया सुरेभ्य इति पंचमी वृक्षात्पर्णपतति इति वत्कादाचित्कत्वाभावाच्चित्येद्वेषवधानुपपत्तिरन्यथावधस्यापि संततानुवृत्तिः स्यादतो नोपपत्तिः स्यादिति भावः स्वाभिभवलक्षणभयात्तद्वध इति तत्राह नेति उद्देगोभयलक्षणं कुत इत्यत उक्तं अगुणस्येति प्राकृतगुणसंबद्धस्य पुंसः तादृक् स्वभावत्वाद्दरेस्तदभावाच्चिगुणश्चेति श्रुतेः अनेन निःश्रेयसात्मनोपि गुणसंबन्धेन जीववत्तथात्वं स्यादिति शंकापिनिरस्तेति ज्ञायते २ ३ प्रामाणिकत्वद्योतनाय प्रश्नस्तौति साध्वाति तत्र हरिचरिते भाग

राजोवाच ॥ समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन्भूतानां भगवान्स्वयम् ॥ इन्द्रस्यार्थं कथं दैत्यानवधीद्विषमो यथा १ न ह्यस्यार्थः सुधारणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ॥ नैवा सुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि २ इति नः सुमहाभाग नारायण गुणान्प्रति ॥ संशयः सुमहान्जातस्तं भवांश्चेतुमर्हति ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ साधु पृष्ठं महाराज हरेश्चरितमद्भुतम् ॥ तद्भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम् ४ गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ॥ नत्वा कृष्णाय मुनये कथायिष्ये हरेः कथाम् ५ निर्गुणोऽपि ह्यजो व्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः ॥ स्वमायागुणमाविश्य बाध्य बाधकतांगतः ६ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ न तेषां युगपद्वा जन्द्वा स उन्नाह एव च ७

वतानां माहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनीमत्येन नतन्माहात्म्यं भगवन्माहात्म्या विना भूतमित्यवगंतव्यम् ४ प्रश्नप्रतिवचनं भगवदनुग्रहमंतरेण सुवचनं स्यादिति प्रकटनाय भगवंतं प्रसाद्य वक्तव्यार्थं प्रतिजानीते न त्वेति ५ हरेर्हनुत्वधर्मो न घटते इति वदन् लोकेष्वेकत्वादुत तादृक् लक्षणत्वादिति वावदीषि समत्वादिधर्मोपन्यासानुपपत्तेर्न प्रथमः अघटितघटकशक्तिमत्त्वेन सर्वस्योपपत्तेर्द्विती यो युक्त एवेति भावेनाह निर्गुण इति अयं भावः भगवान्स्वमायागुणं स्वेच्छागुणमनुवृत्त्य स्वाधीनप्रकृतिगुणनिर्मितदेवासुरदेहं चाविश्य तत्र स्थित्वा बहिःश्रुतिहादिप्रादुर्भावरूपेणासुरादिबाधकतामसुरादि बाध्यवस्तुषु नियामकत्वेन स्थित्वा बाध्यतांगतो भवति किमत्र मानमितीयं शंका बाध्यादिस्थो हरिर्नैतं बाध्यतादिगतेत्यापि गीयते ननु बाध्यत्वाद्यदोषयुतत्व इति भविष्यत्पर्ववचनेन परिहर्तव्येति हिंसाद्वेन लोकावतुलीला केवल्यमिति सूत्राच्छीलां प्रयोजयति निर्गुणत्वादिकं वैलक्षण्ये लिंगमिति ज्ञापनाय प्रयुक्तं पुरुषाणां गुणदोषानुसारेण रक्षाभावेन समत्वादिकमपि न युज्यत इति प्रदर्शनाय पिशब्दः तादृकुतो विविच्य न ज्ञायत इत्यतो व्यक्त इति दधिस्थघृतवत्काष्ठे वा द्विवच्च जनार्दनः देहं द्विपासुजीवेभ्यो विविच्य ज्ञायते न त्विति अतो विविच्य ज्ञानं युक्तम् ६ स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तं विवृणोति सत्त्वाभित्यादिना प्रकृतेः स्वरूपभूता आत्मनः परमात्मनो ज्ञानादिवन्नस्वरूपभूताः किं त्वधीनाः जीवस्याप्याभिमानादेव गुणानां भिन्नस्वभावत्वाद्युगपत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यतः शक्तिप्रकटनप्रकारं दर्शयति न तेषामिति हासो नुहूतत्वमुच्चाह उद्भूतत्वं क्षयवृद्धिक्रमेणेति परिहारः ७

तैक्रमैविविनक्ति जयेति सत्त्वस्यजयकालेउद्गाहविषयेदेवर्षीन्भजन्नानाभातीत्यन्वयः रजसउद्गाहविषयेपक्षादीन्वर्दयमेवंगुणानांशक्तिर्भयतीत्यर्थः तत्रापी
त्यंभावोस्तीत्याह तत्कालेति तत्तत्कालगुणमनुसृत्यवर्तमानः ८ इममर्थमनुभाविकं करोति ज्योतिरादिरिति अयमर्थः ज्योतिरादीत्युत्तरायणादिकालादिगुणः केषांचित्फलानां गुणाहं केषांचिद्वा
संकुर्वन्पथासत्त्वादिजयादिविषयेउद्गाहदिकालमनुवर्तमानोभातिवथेति कथमव्यक्तत्वंहरेरिति तत्राह संघातादिति देहेंद्रियादिकार्यकारणसंघातान्नविविच्यते पृथग्भूतोनज्ञायते अत्रापीदमेवोद्गाहरणं
ज्योतिरादिघृतादिद्रव्यंदध्यादिभ्योमथनान्पूर्वनविविच्यते पृथग्भूतनज्ञायतेनप्रतीयते तथात्मापीतिभावः तेजोसितं त्रेधाविधीयतेइति श्रुतेः घृतस्यज्योतिःशब्दाभिधेयत्वंप्रामाणिकं दधिस्थघृतवत्कण्ठेव
द्विवचजनार्दनइत्यादेश ननुयादिकेनचिद्देहादिव्यतिरिक्तत्वेनायंज्ञायतेतर्हिदधिस्थघृतवदित्यादिनिदर्शयितुंशक्यं तदेवकुतइत्याह विदंतीति कवयःप्रह्लादयःशास्त्रेणमथित्वांततोनिर्णायित्मस्थं देहादि
स्थमात्मानंविदंतिजानंति किंचांततश्चरमनाशेविदंतिलभंते लभानिष्पत्तावितिधातोःनितरांप्राप्नुवंतीत्यर्थः अनेनकवीनांज्ञानमस्मिन्नर्थेप्रमाणमुक्तंभवति ९ देहादेर्विविक्तत्वेनज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यतइतिआ
शंक्यस्रष्टशरीरेषुजीववत्प्रतिष्ठत्वान्नतद्विषयंज्ञानमित्यभिप्रेत्याह यदासिसृक्षुरिति यदापरमात्मनार्थेनिवासायपुरःशरीराणिसिसृक्षुःस्रष्टुमिच्छतितदागुणैषम्यन्यायेनस्वेच्छयानि यतोरजोगुणमुपादा
यमहदहंकारपंचमहाभूतानिसृष्ट्वातैः पृथक्कृतचद्योग्यतानुसारेणशरीराणिसृजति यदाचेभ्ररस्तासुविचित्रासुसुखरतिर्यक्संज्ञितासुपुरीषुरिरंसुः जीवगतस्वादृष्टयोग्यतामनुसृत्यसुखादिकमुत्पाद्यतत्सा
क्षित्वेनक्रीडितुमिच्छति तदास्थितिहेतुत्वात्सत्त्वगुणमुपादत्ते यदाशयिष्यमाणोयोगनिद्राचिकीर्षिततदासौतमोगुणमीरयति तच्छक्तिमुज्जृम्भयति १० किंचचरंतमतीतानागतवर्तमानभेदेनवर्त

जयकालेतुसत्त्वस्यदेवर्षीन्रजसोऽसुरान् ॥ तमसोयक्षरक्षांसितत्कालानुगुणोभजन् ८ ज्योतिरादिरिवाभातिसंघातान्नविविच्यते ॥ विदंत्यात्मानमात्म
स्थंमथित्वाकवयोंततः ९ यदासिसृक्षुःपुरजात्मनःपरोरजःसृजत्येषपृथक्स्वमायया ॥ सत्त्वंविचित्रासुरिरंसुरीश्वरःशयिष्यमाणस्तमईरयत्यसौ १०
कालंचरंतंसृजतीशआश्रयःप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्पृष्ठ ॥ सतत्रतत्रोभयसिद्धिमाप्नुयाद्विगात्मनोऽलिंगगुणाश्चसंति ११

मानंकालंसृजतीत्यर्थः ईशआश्रयइत्येताभ्यांपदाभ्यांसर्जनसामर्थ्यसूचयति अत्रप्रमाणमाह सत्पृष्ठदिति सत्त्वंमीमांसाशास्त्रंतस्यकर्ता इदानींस्वसृष्टानामंतःशयनप्रकारमाह सतत्रेति तत्रतत्रदे
हेषुस्थितं उभयसिद्धिमहतिवस्तुनिमहत्परिमाणंमहासामर्थ्यप्रकटनमणुपरिमाणमणुसामर्थ्यवाप्नुयात् अणोरणीयान्महतोमहीयानेति श्रुतेः अत्रेदंलिंगात्मनोऽलिंगगुणाश्च संतीतिनिदर्शनं चशब्दए
वार्थे यथा लिंगंशरीरस्थानीयंकाष्ठव्याप्यतिष्ठन्नग्निलिंगात्मेत्युच्यतेतस्याग्निलिंगस्यकाष्ठस्यगुणाः महत्त्वाणुत्वलक्षणाःसंति महतिकाष्ठेमहान् अणुनिकाष्ठेअणुराग्निरिति लिंगंशरीरेचिद्वेचसाधनेशेफ
भस्मनीत्यभिधानं ननु सृष्टौप्रवर्तमानेश्वरस्यानिरपेक्षत्वात्स्वातंत्र्येणकिंचित्कारणापेक्षासंभवः तदनपेक्षत्वेमृदंदादेरिवशक्त्यभावेनकार्यसामग्र्यभावइतितत्राह लिंगात्मनइति लिंगात्मनःप्रधानादेः
कारणस्य येलिंगगुणाःकार्यजनकशक्तिलक्षणाःसंतितेचलिंगात्मनःशरीरस्वामिनोहरेःसंतितेविद्यमानास्तदधीनत्वादितिद्विरावृत्त्यायोजनीयं द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादेः यद्वा लिंगस्यप्रधानादेर्गुणाःका
र्यापादनशक्तिलक्षणाःलिंगात्मनःपूर्णद्वित्रिशल्लक्षणस्वरूपस्यहरेःसंतितेषांस्वरूपाभिन्नत्वद्योतनायचशब्दः ऊर्गनाभिस्तुरीयेमाशिविनास्वरूपभूतलीलैवयथाजालं करोति तथापमित्यर्थेगोवा प्रधा
नसृष्टिर्ब्रह्मणोस्तु अर्वांतरसृष्टिरर्वांतरकारणात्स्यात् कुलालादेहेष्टत्वादित्यतोवाह सइति तत्रतत्रकार्यकारणेषुभातिस्विकेषुस्थित्वोभयसिद्धिजगत्कारणस्यजनकत्वलक्षणंकार्यस्यजन्यत्वफलंप्रापयति
उभयोःशक्तयोरेतदधीनत्वादित्याह लिंगात्मनइति लिंगात्मनोमृदादेर्लिंगगुणाःकार्यजननशक्तयःसंति तेचानेननियताइतिशेषः लिंगात्मनःकार्यस्ययेलिंगगुणाःपृथुबुधोदराकारादिलक्षणाः संतिते
च तत्रतत्रान्वितोविष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकइत्यादेः अनेनबाध्यबाधकतांगवइत्येतत्स्पष्टीकृतं तथाहि तत्रतत्रदेवासुरेषुउभयसिद्धिजयपराजयलक्षणांकार्यसिद्धिमाप्नोति शिरस्त्राणवर्मादिलक्षणंवहतोभ

टस्यपेलिङगगुणाः शौर्यादिलक्षणजयापजयौवातेचङ्गधीनाः सवैबलंबलिनाचापरेषामित्यादेः अत्र सर्वस्य हर्यधीनत्वदर्शनाय प्रधानपुंभ्यां कार्यकारणाभ्यां कालं सृजतीत्यंगीकारे प्रधानपुरुषावन्तरे
णकालसृष्टचशक्तिर्हरेः प्रकटितास्यादित्यन्यथा प्रतीतिनिरासायाचार्यैस्ताभ्यां सहेति व्याख्यातम् ११ नन्वत्र साम्यगुणाधिकरणस्वहरेर्वैषम्याधिकरणत्वं कथमित्यस्य प्रश्नस्य परिहारः कथं
स्फुटमायातइत्याशंक्य स्वतोदेविप्रियत्वमसुराप्रियत्वं मनुष्याणामुभयत्वमेव समत्वं तत्तद्योग्यतावतां तेषामन्यथा तदति लघने त्वदभिमतवैषम्यप्राप्तिसाम्यहानी स्यातामित्याशयवानाह यएष इति यएष हरिः
कालेकालविषयेपि ईशिताकालस्यापि प्रवर्तनसमर्थः प्रधानपुरुषयोरीशितृत्वां क्विक्तव्यमित्यपि पदं सविष्णुः सुरानीकमिव स्थितं सत्त्वमेधयति सत्त्वस्य देहादिकारणत्वात् सत्त्वगुणप्रधानान् देवान् स
मेधयतीत्यर्थः रजस्तमस्कान् रजस्तमः स्वभावान् तत्प्रत्यनीकान् तेषां सुराणां शत्रुभूतान् असुरान् प्रमिणोति निहंति मिनाहिंसायामिति धातुः सुरप्रियइत्यनेनासुराणामप्रियो मनुष्याणामुभयात्मकः
स्वभावतइति ध्वनितं तदुक्तं स्वभावतः प्रियत्वात्तु सदा देविप्रियो हरिः अप्रियश्चासुराणां सस्वभावात्तु भयं नृणामिति सत्त्वमेधयति इत्यनेन यासुखयोग्यता रजस्तमस्कानित्यनेन यावधयोग्यता ये च देहं
द्रियादेः कारणभूतास्त्रयोगुणाः यश्च गुणानामुन्नाह करः कालः यश्चेत्तेषां त्रयाणां गुणानां पुण्यपापोभयलक्षणं कर्म यश्च भूतकारणभूतं प्रकृतिपुरुषस्वरूपम् यश्च भक्त्यादिकमेतत्सर्वमेव क्षयदेवानां भक्त्या
दिगुणानितरेषां द्वेषादिदोषान् मनुष्याणामुभयात्मकमुत्पाद्य सुखासुखजयापजयजननमरणादिफलदानृत्वेन समइत्युक्तं तदुक्तं देशकालांगुणांश्चैव भक्त्यादीनप्येव क्षयतु योग्यतां च तथा कर्मसमइत्यभिधी
यते स्वतः प्रियोपि देवानामुत्पाद्यैव गुणानिमान् इतरेषां तथा दोषान् सुखदुःखददात्यजः उभयंतु मनुष्याणामतः समइतीरितइति ननु सुरादिषु स्थितानां गुणदोषाणां तत्तत्कालीनत्वेनोत्तरकालेनाशसंभवे

यएष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवेधयत्यजः ॥ तत्प्रत्यनीकान् सुरान् सुरप्रियो रजस्तमस्कान् प्रमिणोत्युरुश्रवाः १२ स वा पुनः स्वसृष्टस्य स्थिति रक्षानु
वृत्तये ॥ सत्त्वं सुरगणान्विष्णुरुपबृंहयते मुहुः १३ अत्रैवोदाहृतः पूर्वमिति हासः सुरर्षिणा ॥ प्रीत्या महाक्रतौ राजन् पृच्छतेऽजातशत्रवे १४ दृष्ट्वा महादु
तराजाराजसूये महाक्रतौ ॥ वासुदेवे भगवतिसा युज्यं चेदिभूभुजः १५

नानित्यत्वेनियमोनस्यादित्याशंक्य शास्त्रविहितत्वान्नियमोस्त्येवेत्याशयवानाह उरुश्रवाइति उरुबहुश्रूयते इत्युरुश्रवाः शास्त्रनियममतिपादकं यस्य स तथा तदप्युक्तं अनादिनियताश्चैव गुणदोषाः सुरा
दिषु यथाक्रमं पुनश्चैव नियमाद्वर्द्धितास्तथा विष्णुनैव ततो नित्यं विषमश्च जनार्दन इति नियमाद्वर्द्धितास्तथेत्येतत्कुत्र प्रमाणीक्रियते इत्यस्य उरुश्रवाइत्यत्रेति वक्तव्यं उरुवर्द्धनलक्षणं श्रवो यस्य स तथेत्यर्थः ननु वै
षम्यंतदवस्थमेवाभूदिति चेन्न योग्यतानि प्रसिद्धत्वात्तदुक्तं न विष्णोर्विषमत्वं तु योग्यतापेक्षया कचिदिति हरेर्योग्यतानियत्यायत् आगच्छद्वैषम्यलक्षणमुरुश्रवस्तदा तदस्तु विहितत्वादतदुक्तं उरुश्रवाइति तद
प्युक्तं योग्यतायास्तन्नियत्याविषमत्वं भवेदिति नन्वेवं तर्हि कापि वैषम्यं नैत्यापन्नमिति चेदुच्यते शुभाशुभयोर्विपर्यये शुभवतामशुभकर्म अशुभवतामसुराणां शुभकर्मानुसृतफलदाने सति विषमत्वं विष्णोर्दो
षायस्यादित्यदत्तस्तत्तद्योग्यताबलविहितशुभाशुभोभयकर्मानुसारेण तत्तत्फलस्य विकर्मो द्वितीयार्थे अशुभकर्मद्वैतबललक्षणस्य दानेनेश्वरवैषम्यमित्यत उरुश्रवाइति जयस्तं भकरूपनामहर्युक्तं इन्द्रस्यार्थे
कथं दैत्यानवधीद्विषमोयथेत्यादिप्रश्नपरिहारइति सिद्धं विषमत्वं तु दोषाय शुभाशुभावेपर्यये अतस्तादृशवैषम्यं ब्रह्मसूत्रे निराकृतं शुभाशुभनियंतृत्वं न दोषो गुण एव सः अतस्तदिष्टं लक्षणस्य ब्रह्मसूत्रकृतो विभो
रिति वचनात् १२ सुरप्रियइत्येतद्विष्णोति स वा इति अयमर्थः सत्त्वं सत्त्वगुणसंपन्नान् मुहुरनुयुगमुपबृंहयते सम्यक्वर्द्धयति किं कारणमन्नाह पुनरिति स्वेन सृष्टस्य जगतः पुनः पुनः स्थिति रक्षानुवृत्तये स्थि
तिपालनयोः प्रवर्तनार्थं वा इत्यनेन पृष्ट्यादिद्व्यष्टकमपि हरेरेवेति दर्शयति यदासि मृधुरित्यनेन यः प्रस्तुतस्तं स इति तच्छब्देन परामृशति तत्रापीश्वरशब्देन रुद्र उपक्रांतइति श्रान्तिनिवारणाय विष्णुरिति यद्वा य
त्र कापिरुद्रादुत्सर्जनादिकं प्रतीयते तदपि तत्स्थहरिणेति प्रकटनाय विष्णुरिति १३ सुरप्रियइत्येतादिति हासेन दर्शयति अत्रेति सुरप्रिय एव नासुरप्रियो हरिरिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एव शब्दः १४ १५

१६ एकएवांतो निर्णय एषामस्तीति भाक्तिरेव पुरुषार्थसाधनं नान्यत्कर्मादिकमिति निर्णयवतां विष्णुरेव मुमुक्षुभिर्निषेव्य इति निश्चयवतां वा १७ श्रीहरिनिंदनसंतां कर्णश्लाघमानमप्येतच्छ्रोतुं तच्चित्रमित्याशयवानाह भगवन्निदयेति १८ १९ श्वित्रः श्वेतकुष्ठः २० दुरवग्राहं दुर्ज्ञेयं धामस्वरूपं यस्य स तथा तस्मिन् लयं सायुज्यलक्षणं ननु अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत इति वचनात् श्वित्रो न जात इत्यादिवाक्यं कथं संगच्छते भगवद्वेषिणोऽपि बहुविधाः तत्र केचिन्मरणानंतरं पापफलं भुंजते केचिदत्रैव तत्कुत इति चेन्न निष्प्रादुर्भूतं पुंभिर्धर्मार्थं फलं मृतो केचिदत्रापि भुज्येत तस्मात्त्राधर्मभाचरेदिति वचनात् अनेन धर्मिणोऽपि व्याख्याताः धर्मास्वर्गं विधर्मो निरयमिति च अत्र कश्चिद्विशेषोऽप्यस्ति जयविजययोः सात्त्विकत्वेन भक्तत्वेन द्वारपालत्वेन हरेरिति प्रियत्वात्सनकादिशापादसुरजन्मन्यपि कश्चिद्वत्तलोपात्तद्वेषफलभोक्तुरन्यत्वाच्च द्वेषस्य पापिष्ठासुरत्वादनयोरुपचरितत्वाच्च अनेन स्वापराधनाशलक्षणानुग्रहपात्रत्वेन प्रतिज्ञातशपथत्वेन च हरेः सुरप्रियत्वं च विशदमभूदिति रहस्यम् २१ २२ २३ देहाद्यभिमानवतः स्तवनिंदनादिना मनःखेदहर्षादिसंभवेन क्रोधादिकं स्याद्धरेस्तदभावाच्चिंदनादिनाविशेषानुदयात् स्वतो नित्यवृत्तत्वेन परप्राप्यप्रयोजनाभावात् तत्तद्योग्यतानुसा

तत्रासीनं सुरक्रूरं राजा पांडु सुतः क्रतौ ॥ पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् १६ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो अत्यद्भुतं ह्येतद्गुल्लभैर्कांतिनामपि ॥ वासुदेवे परेतत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः १७ एतद्वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने ॥ भगवन्निदयावेनोद्विजैस्तमासि पातितः १८ दमघोष सुतः पाप आरभ्य कलभाषणात् ॥ संप्रत्यमर्षी गोविंदे दंतवक्त्रश्च दुर्मतिः १९ शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययम् ॥ श्वित्रो न जातो जिह्वायां नांधं विविश तुस्तमः २० कथं तस्मिन् भगवातिदुरवग्राह्यधामनि ॥ पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतुरंजसा २१ एतद्ब्राम्ह्यतिमेबुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ॥ ब्रूयते दद्भुततमं भगवन्नत्र कारणम् २२ श्रीशुक उवाच ॥ राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः ॥ तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्याः सदसः कथाम् २३ ॥ नारद उवाच ॥ निंदनस्तव सत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरम् ॥ प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितम् २४ हिंसा तदाभिमानेन दंडपारुष्ययोरपि ॥ वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव २५ यान्निबंधोऽभिमानो यंतद्वधात्प्राणिनां वधः ॥ तथानयस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः २६

रेण तत्तत्फलदातृत्वं युक्तमित्यादिकं वक्तुमुपक्रमते निंदनेति निंदनं दोषसंकीर्तनं स्तवः स्तुतिगुणलक्षणा सत्कारः कायिकपूजा न्यकारः कायिकावज्ञा तेषां निंदनादीनां अर्थविषयभूतं कलेवरं प्रधानपरयोः प्रधानादेर्हेन्द्रियाद्यात्मकात्परस्य जीवस्याविवेकेनाभेदेन कल्पितं स्वतश्चिदानंदस्य प्रकृतेरनात्मनो भेदाग्रहादिदं जडशरीरं ब्रह्ममित्यर्थः २४ ततः किं फलतीति तत्राह हिंसेति तदाभिमानेन देहाभिमानेन भूतानामविवेकज्ञानिनां ममाहमिति हिंसे हिंसा ताडनादिलक्षणा दंडपारुष्ययोरपि नैमित्तिको वैषम्यविषमावस्थाफलतीत्यर्थः २५ ततश्च किं तत्राह यान्निबंध इति ममाहमित्यभिमानो यान्निबंधः यस्मिन् देहे निबद्धः तद्वधात् तस्य देहस्य वधाद्विज्ञादिलक्षणात् प्राणिनां चेतनानां वध इत्युपचारः इति यत्तस्मान्निंदनादिकं देहस्यैव फलतिनात्मनः तस्य निष्फलमित्याशयः यथा जीवस्य ममाहमिति देहाभिमानादनर्थपरंपरा तथा हरेरपि देहस्थत्वाविशेषात्साम्यात् किनेत्याह तयेति अखिलात्मनोऽखंडस्वाभिमानो यस्य न तथा जीवदेहाभिमानो नास्ति कुतः कैवल्यात् देहाद्यभावादेव ननु प्रकृत्यात्मकस्य देहस्याभावो हेतुः क्रियते सचिदानंदात्मकदेहस्य वेत्तेतयोरिदमेवोत्तरं प्रकृत्यात्मकदेहादेरभावात्प्रकृतिप्राकृतवैकृत्यमिभावेरहितसचिदानंदात्मकदेहसंज्ञावात् सदेहः सुखगंधश्चेत्यादेः २६

परस्यपरमात्मनः इदमेवाहिंसाकेनानिमित्तेनास्तीतिकल्प्यते निमित्ताभावान्नैमित्तिकाभाव इत्यर्थः अन्यस्मिन् हिंसादिकर्तरि सति हिंसादिकमस्तीतिकल्पयितुं शक्यते स च नास्तीत्याशयेनोक्तं अकर्तुरितित
स्यान्य कर्तानविद्यत इत्यकर्तृतस्याहिंशब्देन यद्यस्यायुधादिना प्रहर्ता इत्येते तत्फलं छेदादिकेनास्तीत्याह अच्छेद्योयमदाहोयमित्यादेः तत्सर्वकथामित्यत उक्तं परस्येति लोकावलक्षणस्य तर्ह्यप्यन्यकल्प
इत्यस्यापीदमुत्तरम् परस्य ब्रह्मणः ब्रह्मविदाप्रोतिपरमिति श्रुतेः इदं हिंसेति लिंगव्यत्ययो हिंसायाः कुत्सितत्वद्योतनाय व्यत्ययोति शयकुत्सनभेदेऽपि सितसूत्राज्ज्ञापते हरौ हिंसाशंका कुत्सितेत्यर्थः नास्यज
रपैतज्जीर्यते न वधेनास्यहन्यते एतत्सत्यं ब्रह्म परं नहन्यतेहन्यमानेशरीरे इत्यादेश्च अत्रैवं हरिस्वरूपे स्थिते स्वयोग्यान्दाविर्भावलक्षणमोक्षसाधनक्षमाक्षीणाभाक्तेरेव द्वेषादिकमर्थवादलक्षणम् तत्तत्स्वभावा
ज्ञापनार्थमुच्यत इत्याशयेनाह तस्मादिति यस्माज्जडशरीरं द्विधाद्यभावेन हरेरहंममाभिमाननिमित्तोपद्रवो दूरतो निवारितः तस्माद्वैरानुबन्धादिना यो हरो मनोयुं ज्यात्प्रयुं क्तैः स कथंचित्पृथङ्नेक्षते मनसस्तत्राभि
निवेशेन हरेरन्यं न चिंतयति तमेवानुस्मरतीत्यन्वयः अनेन वैरादीनामेकतमेनापि हरो मनोयुं जानो वैरादिमानेन भवतीति तत्तद्वस्तु स्वभावात्तद्योच्यत इति ज्ञातव्यं तदुदितमाचार्यैः कथंचिन्नेक्षते पृथक् तत्रैव
मनसोभिनिवेशेन तदन्येनेक्षते वैरादीनामेकतमेनापि यो मनोयुं ज्यात्स्तदन्येनेक्षत इति स्वभावकथनम् नन्वत्रसंयुं ज्यादित्यस्य प्रथमप्राप्तं विध्यर्थपरित्यज्यान्यार्थकल्पनायामश्रुतकल्पना स्यादिति चेन्न भक्त्या
त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहंस च मम प्रियः इत्यादिनाभक्तेरेव भगवत्प्रीतिजनकत्वोक्तेः अननुभूतिरवधुन्वान इत्याद्यनर्थश्रुतेश्च अतो न विध्यर्थो गीका
रयोग्यः तदप्युक्तं न विधिरिति न केवलं द्वेषुः स्वस्यैवानर्थोपितु तत्पितृणामपि तदुक्तं कर्मणामनसावाचापो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् मज्जांति पितरस्तस्य नरकेशाश्वतीः समा इति नन्वेकदा कृतद्वेषप्राप्तनरकोपभो

परस्येदमकर्तुर्हिंसाकेनास्यकल्प्यते ॥ तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वरेण भयेन वा ॥ स्नेहात्कामेन वा युं ज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथक् २७ यथा वैरानुबन्धेन मर्त्य
स्तन्मयतामियात् ॥ न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मातेः २८

गेन क्षीणदोषस्य पुनः शुद्धांतः करणतया भक्तिकरणयोग्ययोनिप्राप्तिः स्यादिति तत्राह तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु न राधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु आसुरीयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्म
नि मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यां त्यधमां गतिमिति कीदृशो द्वेष इति तत्राह अवजानंति मां मूढा मानुषां तनुमाश्रितम् परं भावमजानंते मम भूतमहेश्वरमिति स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः सत्कर्मणा तेषां सद्गतिः स्या
त्किन्नेत्याह मोघाशामोघकर्माणो मोघज्ञानाविचेतसः राक्षसीमासुरींचैव प्रकृतिमोहिनीं श्रिता इति ननु तर्हि हिरण्यकशिपुश्चादेर्दुरंताघादुत्थितिः कथमभूदिति तत्राह यदा न श्रितामेत्वामविद्वांस्ते जग
ेश्वरम् तस्मात्पितामपूयेत दुरंता हुस्तरादघात् हिरण्यकशिपुश्चापि भगवान्निदयातमः विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावत इति नन्वेवं तर्हि भक्तद्वेषिणोः शापवराभ्यां विपर्ययः स्यात्किन्नेत्याह वरतोपि
नमुच्यंते द्वेषिणः शापतोपितु भक्तानैव निपात्यंते धर्माधर्मैस्तथैतरे रिति योग्यताया बलवत्त्वादिति शेषः नन्वेवं चेत्पुनश्चानर्थ आपन्न इति तत्राह अन्यविशक्तं यत्तु तद्वराद्यैरपोह्यते तद्विरुद्धस्वभावानामन्य
थानकथंचनेत्यादि हिरण्यकशिपुश्चाद्याविष्टासुरकृतपापं प्रह्लादादिभिः परिहृतं ननु स्वतोसुरस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ कुतः स्वतोसुरस्य पापं न परिह्रियत इत्याशंक्य द्वेषाभिनिविष्टमनस्कत्वेन तद्योग्यत्वेन भगव
त्प्रेरितत्वेनाभीष्टनिवृत्तित्वेन तदात्मकत्वादित्याशयेनाह यथेति मर्त्यस्तमो योग्यो वैरानुबन्धेन निरंतरवैरस्मरणेन तन्मयतां तत्तद्वेषविषयवस्तु निपथामनसोभिनिवेशं यात् प्राप्नोति तथा भक्तिलक्षणोपाये
न भक्तिविषये वस्तुनि मनोभिनिवेशं करोति अत्रांकप्रमाणमिति तत्राह इतीति निश्चितामतिरित्यनेन साक्षिलक्षणा मतिरुच्यते भक्तियोगेन इति इत्यत्र सांधिका पार्थावो द्वेषाभिनिवेशिनाम्
बाहुदं भक्त्यभिनिवेशिनां कनीयस्त्वं च दर्शयितुम् कुत एतदवगतमिति चेन्न यथा वैराभिनिवेशिन इत्याद्याचार्योक्तेः वैरिणां बाहुल्यं अन्येषां अल्पं संरूपात्वं कथमिति चेन्न हारिणां भक्तानां बाहुल्यकरणत्वात्

एतदप्युक्तं कथमन्यथेत्यादि ततः कनीयस एव देवाः ज्यायांसः असुरास्तत इति च भक्त्याभिनिवेशिष्वपि कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ज्ञापनाय वा संध्यभावः ऋते ब्राह्मणमव्ययमित्युक्तेः असुराणां नित्यद्वेषाग्राहित्वं प्रकटनायानुबन्धनेति मागधाचायथानित्यं द्वेषादाग्रहिणो हरौ न तथाग्रहिणो भक्ता ऋते ब्राह्मणमव्ययमित्युक्तेः २८ ननु तन्मयतामित्यस्य तादात्म्यार्थः किं न स्यादिति तत्राह कीट इति द्वेषेण निंदतश्चैव स्पृकृष्णेन सायुज्यं कथमभूदिति प्रश्नस्य परिहारः कथमागत इत्यतो वाह कीट इति यथापेशस्कृता भृंगेण कुब्जो भित्ति सुषिरे रुद्धः कीटः श्यामनामा कुमिः तस्य भृंगस्य स्वरूपतां समानाकारतां विंदते न तु तादात्म्यम् ततो भिन्नत्वेन दृश्यमानत्वात् कीटशः यातं उपर्यागत्य गभीरं नदं तं भृंगं संरंभययोगेन ईषत् कोपभययुक्तस्नेहेनार्जसंददातीति स्नेहेन स्वात्मानमाकृष्य क्लिष्टास्तीति कोपयुक्तभयेन चानुस्मरन् अत्र स्नेहस्यैव प्राधान्यं प्राणधारणपोषणयोः संततमिष्टत्वात् कोपभययोस्तात्कालिकत्वाद् प्राधान्यमित्यतो योगस्य संरंभययोर्विशेषणतपोक्तेः योगस्य स्नेहार्थत्वम् प्रीतिस्नेहस्तथायोगः प्रेमबंध इतीर्यते इति शब्दनिर्णये सिद्धम् २९ कृष्णे भगवत्येव वैरेण युक्तया अनुचितया भक्तिपूर्वस्मृत्या धूतपाप्मानश्चैद्यादयः तं कृष्णमापुरित्यन्वयः अत्र सज्जीवानां शापादिना सुराविष्टानामेव मुक्तिः न केवलानाम् तस्मात्तदाविष्टासुरावैरेण प्राप्तपाप्मानः असुर्यानामते लोका इति श्रुते तं लोकसमुदायं प्रापुः संतो जयादयो नुचितया तं कृष्णमवापुरित्ययं विशेषो वैरयुक्तया अनुचितयेत्याचार्योक्तापिशब्देन गर्हाभिधायिना ज्ञात व्यनुचितेति तां प्राहुर्भक्तिपूर्वा तु यास्मृतिरिति वचनात् भक्तिपूर्ववानुचितात्राभिप्रेतेति ज्ञातव्यम् अतोत्र चैद्यादीनां भक्तियुतत्वं प्रातिपाद्यत इत्युपगंतव्यम् अन्यथा कीटोदाहरणं निरन्वितं स्यात् उदाहरणस्यापि भक्त्यर्थं त्वंकुत इति चेन्न स्नेहादन्नं ददातीति स्वाकर्षणभयेपि वा विद्यमानेऽप्यल्पकोपे संगतिस्नेहतस्तथा पेशस्कृष्टरूपां कीटो यथायातितथैव तत् चैद्यादयो सुरावेशाद्द्वौ द्वेषयुता अपि निजस्वभावयभाक्त्यानीताह

कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुडवेयांतमनुस्मरन् ॥ संरंभययोगेन विंदते तत्स्वरूपताम् २९ एवं कृष्णे भगवति मायामनुजईश्वरे ॥ वैरेण धूतपाप्मानस्तमा पुरनुचितया ३० कामात्स्नेहाद्वयाद्विषाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ॥ आवेश्यतदघं हित्वा बहवस्तद्रतिगताः ३१ गोप्यः कामाद्गयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ॥ संबंधाद्गुणयः स्नेहाद्युपभक्त्या वयं विमो ३२

रितरूपताम् तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदि द्विषन् हीयते किं ममानेन नित्यानंदस्वरूपिणः देहबंधयुतानां हि द्वेषिणाऽपकृतं भवेत् यमकोक्षपराभ्येतो निर्दोषसुखरूपिणः अतो मय्यपराधस्तु स्वस्मिन्नेव न भवेत् अतो यद्यसुरावेशात्कृतमेतेन दुष्कृतम् अनादिभक्तो यस्मान्मे मोचयिष्ये ततस्त्वहम् इति मत्त्वामोचयसि चैद्यादीनां पिकेशव इति वचनात् किंच निर्वैरेणेत्याद्युक्तमत्रानुसंधेयं तेन स्नेहाचाय तनस्य देहस्य नाशादिना कीटस्योपद्रवाभावाद्द्वैरेण पुपद्रवाभावो नुमीयते तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदि द्विषन् हीयते किं ममानेन नित्यानंदस्वरूपिण इत्यादिना च ३० इतोऽपि भक्तिगर्भकामादिनैव भगवत्प्राप्तिरित्याह कामादिति कामादिति नृवीयार्थे पंचमी कामादिभिरपि यथायथावत् भक्त्या सहैव कृष्णे मन आवेश्य द्वेषादिना यदघमापादितं तदघं हित्वा तस्य कृष्णस्य गतिं लोकं गता इत्यन्वयः प्रथमतः कामादि युक्तया भक्त्या हरौ मनः आवेश्य पश्चाद्यथा भूतया भक्त्या घं हित्वेत्यर्थः ३१ बहव इत्युक्तस्य विषयविभागमाह गोप्य इति कामात्कामयुक्तया भक्त्या कंसः कंसाविष्टो भृगुः भययुक्तया भक्त्या चैद्यादयः चैद्यादि स्याजयादयः द्वेषयुक्तया वृष्णयः संबंधो बंधुता तन्निमित्तया पूर्यपांडवाः समतुलितबहुमानयुक्तया वंशुकादिशब्दवाच्याः केवलया भक्त्या अत्र कश्चन विशेषः गोप्यः कामयुता भक्ताः कंसाविष्टः स्वयं भृगुः ज्ञेयो भययुतो भक्तश्चैद्यादि स्याजयादयः विद्वेजसंयुता भक्ता वृष्णयो बंधुसंयुताः बहुमानस्नेहसांभ्या देवा भक्ताः प्रकीर्तिताः स्नेहोपसर्जना देवबहुमानान्मुनीश्वराः बहुमानोपि देवानां ऋषिभ्योऽप्यधिकोमतः ब्रह्मर्षीन्द्रकामादेरितरेषां यथाक्रममिति वचनादवगतव्यः ३२

भक्त्यैवपुरुषार्थो न केवलद्वेषेणैत्याशयवानाह कतमइति कामाद्युपसर्जनभक्तियोगानांपंचानामध्येकतमोपिभक्तियोगोवेनस्यनास्ति असौकश्यनद्वेषात्मकएव यस्माद्भक्तियोगमंतरेणपुरुषार्थोनास्ति तस्मात्केनापिप्रकारेणापादितेनोपायेनभक्तिलक्षणेनकृष्णेननोनिवेशयेन्नद्वेषादिना उपायोभक्तिरुद्दिष्टोद्वेषाद्यानुपायकाइत्यभिधानादतउपायोभक्तिरेव अतोभक्तिमंतरेणोपायोनास्तीत्यर्थः ३३ पेशस्कृ तारुद्धइत्यत्रचैद्यादयःस्वतोभक्ताअसुरावेशाद्वेषिणइत्युक्तं तत्रहेतुमाह मातृष्वस्त्रेयइति पार्षदप्रवरत्वंस्वतोभक्तत्वे विप्रशापादसुराविष्टत्वंद्वेषित्वेहेतुः ॥ ३४ ॥ हरिदासान्हरिभक्तान् अभिमृशतिस्पृशतीतिहरिदासाभिमर्शनः हरेरेकांतिनानियतभक्तानांभवउत्पत्तिः शरीरयोगलक्षणःस्वपदभ्रंशलक्षणःशापः अश्रद्धेयइवाभाति सयुक्तिकंनिरूपयितुंनक्षममितिप्रतीयते ३५ तत्रकारणमाह देहेति देहाद्यभावश्चकुत्रत्यानामितितत्राह वैकुण्ठेति तेषांमाकृतदेहाद्यभावेनजन्मादिकंकथंघटतइतिशंक्यतइत्यर्थः देहसंबंधःदेहयोगःतस्यसंबंधःनिमित्तभूतःशापएतच्छापानिमित्तं अनेनदेहयोगंतन्निमित्तशापं तन्निमित्तंच व्याख्यातुमर्हसीत्यर्थसमुदायो लक्ष्यतइत्यर्थः ३६ तदर्थजातंकुतोवगम्यतइति परिहारवचनादित्यतआदितोवक्ति एकदेति ३७ पंचषड्वायनाभिभाःपंचवर्षाःषड्वर्षाःअर्भाः अर्भकाःबालास्तद्ब्रह्माभादीप्तिर्येषांतेतथा तत्समानाइत्यर्थः शिशून्मत्वापुरप्रवेशकरणाप्येषांतरमापन्नानित्याशंक्येत्यर्थः द्वाःस्थौद्धारिस्थौजयविजयौ तानूत्सनेदनादीन्प्रत्यषेधतां वेत्रविधाने

कतमोपिनवेनस्यपंचानांपूरुषंप्रति ॥ तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेत् ३३ मातृष्वस्त्रेयोवश्चैद्योदंतवक्रश्चपार्थिव ॥ पार्षदप्रवरौविष्णोर्विप्रशापात्पदच्युतौ ३४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कीदृशःकस्यवाशापोहरिदासाभिमर्शनः ॥ अश्रद्धेयइवाभातिहरेरेकांतिनांभवः ३५ देहेंद्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् ॥ देहसंबंधसंबंधमेतदाख्यातुमर्हसि ३६ ॥ नारदउवाच ॥ एकदाब्रह्मणःपुत्राविष्णोर्लोकंयदृच्छया ॥ सनंदनादयोजगमुश्चरंतोभुवनत्रयम् ३७ पंचषड्वायनाभिभाःपूर्वेषामपिपूर्वजाः ॥ दिग्वाससःशिशून्मत्वाद्वाःस्थौतान्प्रत्यषेधताम् ३८ अशपन्कुपिताएवंयुवांवासनं चार्हथः ॥ रजस्तमोभ्यांरहितेपादमूलेमधुद्विषः ३९ पापिष्ठामासुरीयोनिबालिशौयातमाश्रतः ॥ एवंशप्तौस्वभुवनात्पतंतौतैःरुपालुभिः ४० प्रोक्तौपुनर्जन्मभिर्वा त्रिभिर्लोकयकल्पताम् ॥ जज्ञातेतौदितेःपुत्रौदैत्यदानववंदितौ ४१ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठोहिरण्याक्षोनुजस्ततः ॥ हतोहिरण्यकशिपुर्हरिणासिंहरूपिणा ४२ हिरण्याक्षोधरोद्वारेविभ्रतासौकरंवपुः ॥ हिरण्यकशिपुःपुत्रंप्रल्हांदंभगवत्प्रियम् ॥ जिघांसुरकरोन्नानायातनामृत्युहेतवे ४३ तंसर्वभूतात्मभूतंप्रशांतंसमदर्शनम् ॥ भगवत्तेजसास्पृष्टंनाशक्रोद्धंतुमुद्यमेः ४४ ततस्तौराक्षसौजातौकेशिन्यांविश्रवःसुतौ ॥ रावणःकुंभकर्णश्चसर्वलोकप्रतापिनौ ४५

नन्यवारयतामित्यन्वयः द्वाःस्थौद्वारिस्थौजयविजययोःअधिकारस्थत्वंसूचयतितेनवैकुण्ठेअधिकारस्थिताःमुक्ताश्चेतिद्विविधाजनाःसन्ति तत्राधिकारस्थादेहादियोगित्वाद्द्वारापयोग्याः पश्चान्नयोग्या इतिज्ञायते तदुक्तं अधिकारस्थिताश्चैवविमुक्ताश्चद्विधाजनाःविष्णुलोकस्थितास्तेषांवरशापादियोगिनःअधिकारस्थितामुक्तिनियतंशामुवंतिच विमुक्तपनंतरंतेषांवरशापादयोनतु देहेंद्रियासुयुक्ताश्चपूर्वपश्चान्नतैर्युताः अप्यमीमानिभिस्तेषांदैवैःस्वात्मोत्तमैर्युताइति अनेनदेकुण्ठेमुक्तामुक्तस्थानद्वयमस्तीतिज्ञायते ३८ ३९ ४० ४१ ४२ नानायातनाः बहुविधतीव्रवेदनाकारणानि ४३ सर्वभूतात्मनिचराचरांतर्पामिणिहरावेवभूतंस्थितं ४४ नन्वासुरीयोनिपातंइत्ययंशापःआसुरयोनिमाप्तिहेतुःतत्रजयविजययोःदित्यांजन्मतदनुगुणंकेशिन्यादिजन्मकथंयुज्यते राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिमोहिनीभिता इतिभिन्नयोनित्वादितीर्मांमंदाशंकां हिरण्यकशिपुर्भूतमभ्यन्यतमृतौदरि अतोभयानकोजातस्तत्रराजानमेवच मत्वारजैवसंजातःकृष्णचक्रादिलक्षणैःमृतिकालेहरिचैवमत्वाभक्त्यैवकेवलं द्वास्थत्वंहरिमाविश्यमापैवमनुजोपितु इत्यनेनपरिहर्तव्यं यंयवापिस्मरन्भारवत्जत्यंतेकलेवरं तंतमेवैतिकौतेयेत्यादेःसुरविरुद्धत्वमुभयोःसममित्यतोहरिद्वेषश्चसमइतिभावः ॥ ४५ ॥

४६ ४७ वैरानुबंधेनवैरयुक्तभक्त्यातीव्रेणात्युत्कटेनाच्युतसाम्यतां श्रीकृष्णस्वरूपप्रवेशलक्षणां हरेर्वैकुण्ठगमनानंतरं पार्षदौ जयविजयाख्यमूलरूपेणैकीभूयहरेः पार्श्वजगमतुरित्यन्वयः अनुबंधस्तु भक्तिः स्याद्बंधः स्नेहउदाहृतइत्यभिधानादनुबंधशब्दस्यनैरंतर्यार्थोनुपपन्नइति ४८ दयितत्वं महात्मत्वं च प्रश्नस्यकारणं येन केन निमित्तेन अच्युते आत्मानो यस्य स तथा तस्मिन् ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे विजय-चित्तायां टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ हिरण्यकशिपुः स्वतो विष्णुभक्तो सुरावेशात् द्वेषीत्ययं विवेकः तद्वचनेन ज्ञातुं शक्य इत्येतदर्थमस्याध्यायस्य प्रारंभः तत्र प्रह्लादनाम्नि पुत्रे द्वेषः कथं पितुरभूदित्यस्य प्रश्नस्य परिहारं वक्तुमारभते भ्रातरिति १ हरिविषयरूपा भ्रातृविषयशुचा दशनच्छदोष्ठः चक्षुषोरोचिषायथाधुं भवति तथा पश्यन् २ भृकुट्या नीलशिरया युक्तमुखः ३ हेपाक ४ ५ क्षुद्रैरल्पैः कपाटिभिर्वा पाष्णिग्राहेण पृष्ठावेक्षकेण बालकेन देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतं इत्यतः समेनाप्युपधावनैः स्वोदर्वनैः विषयेण ६ त्यक्तस्वभावस्यत्य

तत्रापिरावोभूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ॥ रामवीर्यश्रोण्यसित्वं मार्कंडेयमुखात्प्रभो ४६ तावद्यक्षत्रियौ जातौ मातृष्वसात्मजौ तव ॥ अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतां हसौ ४७ वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसाम्यताम् ॥ नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वजगमतुर्विष्णुपार्षदौ ४८ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वेषो दयितेषु त्रेकथमासीन् महात्मनि ॥ ब्रूहि मे भगवन् येन प्रह्लादेऽप्यच्युतात्मनि ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ॥ हिरण्यकशिपूराजन्पर्यंतप्यदुषाशुचा १ आहवेदं रूपापूर्णः संदष्ट दशनच्छदः ॥ कोपोज्ज्वलाभ्यां चक्षुभ्यां निरीक्षन् धूम्रमंबरम् २ करालदंष्ट्रोऽग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्य भृकुटीमुखः ॥ शूलमुद्यम्य सदसि दानवानि दमब्रवीत् ३ हिरण्यकशिपु उवाच ॥ भो भो दानवदैते यद्विमूर्द्धन्त्यक्षशंबर ॥ शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ४ विप्रचित्ते मम वचः पुलोमञ्छकुनादयः ॥ शृणु तानंतरं सर्वैः क्रियतामाशुमाचिरम् ५ सपत्नैर्वा तितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत् ॥ पाष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ६ तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः ॥ भजंतं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ७ मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणारुधिरेणवै ॥ युद्धप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे हतव्यथः ८ तस्मिन् कूटे हिते नष्टे कृतमूले वनस्पतौ ॥ विटपा इव शुष्यंति विष्णुप्राणा दिवौकसः ९ तावद्यातमुवंग्रयं ब्रह्मक्षत्रसमेधिताम् ॥ सूदयध्वंतपो यज्ञस्वाध्यायव्रतदानकान् १० विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान् ॥ देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ११

कसाम्यावस्थस्य तत एवास्माभिः घृणेः शोच्यस्य घृणिर्विभावसौ सूर्ये रश्मौ शोच्ये विघर्षण इत्यभिधानं भजंतं स्वात्मानं सेवमानं भजमानस्य प्रत्युपकारं कुर्वतः ७ ८ अंतर्दुष्टं दृश्यमानं रमणीयं कूटं अस्थिरात्मनः कूटत्वादिभाववचनं मोहनार्थमासुरमतमुदीरितमिति ज्ञातव्यं तदुक्तं विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवाचकाः विष्णोर्गुणाभासवाचः श्रीब्रह्मादेस्तथाक्रमात् विष्णवादिद्वेषेणैव सुखवाचस्तथाखिलाः मोहनार्थाः समुद्दिष्टा यथार्थद्योतकास्तथेति ९ १० द्विजक्रियामूलः द्विजाश्च यज्ञादिक्रियाश्च मूलं यस्य स तथा भक्तिज्ञानादिमंतरेण केवलं यागादिक्रियाप्रसन्नो भवतीति एतदासुरमतम् । विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवाचका इत्येतदत्रापि प्रमाणम् । द्विजैः क्रियमाणं यागादिक्रियां मूल्यतिप्रतिष्ठापयति इति द्विजक्रियामूल इत्येतदेवमतं मूलप्रतिष्ठापयामिति धातुः इत्यत इति यज्ञः धर्ममयः धर्मप्रधानः दानादिधर्मेण प्रसीदतीत्येतदप्यासुरमतं यथार्थद्योतक इति वचनाद्वारकतम इत्यन्योर्थः परायणमुत्तमाश्रयमित्येतदेवमतम् ११

पिदुष्टत्वं कल्पपतीत्यर्थः न चैतदुपपत्तिमदित्याह अलिंगइति भीरुपं तस्मादपदिताविद्याकल्पितमित्यर्थः अन्यत्र प्राकृतशरीररहितः कथमिव प्रचलिताभसातरवोपि प्रचलादवदश्यते यथाजल
संचलनाज्जलेप्रतिबिंबितवृक्षसंचलनात्तटस्थानिश्चलवृक्षसंचलनंकल्पयत्यज्ञस्तथेति नन्वप्रतिबिंबितवृक्षचलनेन तटस्थवृक्षचलनकल्पनमुन्मत्तकल्पनमेव प्रत्येक्षणान्यथादृश्यमानत्वादित्युक्त्वाहृष्टां
तांतरमाह चक्षुषोति यथापरिभ्रमतः पुरुषस्य भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भ्रमंतीति वदश्यते असमः समतामेति भ्रांतिदृष्ट्यैव केवलं जीवेन ब्रह्मन समंतत्त्वदृष्ट्या कथंचन यथोदचालनादृक्षप्रतिबिंबप्रचालनात्
तटस्थवृक्षचलनंकल्पयेदबुधोनरः तथा मनसि जेदोपैराभासे दूषितेनरे आभासिनो ब्रह्मणश्च दोषमज्ञः प्रकल्पयेत् आत्मनश्चक्षुषोऽर्श्यायथापश्येद्भ्रमं भुवः तथैव स्वात्मनो दोषा दोषवद्ब्रह्म पश्यतीत्येतत्प्र
माणसिद्धत्वादुक्त एवाथो न त्वितरः विष्णुर्द्विजक्रियामूल इत्यारभ्योच्यमानं देवमासुरं चेत्पुनश्च भ्रमं तद्व्यापनाय विप्रयज्ञादिमूलं तु हरिरित्यासुरं मतं हरिरेव हि सर्वस्य मूलं सम्यक्मतं नृपेत्येतद्वाक्यमाचार्यैर
त्रोदाहृतमुपपन्नं नुसंधानाय चेति २३ २४ परमात्मानमेवं जानतः किं फलं तत्राह एष इति अलिंगे प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहिते अतएव परतंत्रत्वादिसर्वदोषरहिते परमात्मनि पालिगभावना प्राकृतदेहेन्द्रियात्म

एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्य विकलः पुमान् ॥ याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिंगो लिंगवानिव २४ एष आत्मविपर्यासो ह्यलिंगे लिंगभावना ॥ एवं प्रियाप्रियैर्योगो वि
योगः कर्मसंस्थितिः २५ संभवश्चाविनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः ॥ अविवेकश्च चिंता च विवेकस्मृतिरेव च २६ अत्राप्युदाहरंतीमामिति हासं पुरातनम् ॥
यमस्य प्रेतबंधूनां संवादं तं निबोधत २७ उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः ॥ सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत २८ विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरण
स्रजम् ॥ शरनिर्भिन्नहृदयं शयानममृगाविलम् २९ विकीर्णकेशं स्तब्धाक्षं संरंभादृष्टदच्छदम् ॥ रजःकुण्डमुखांभोजं छिन्नायुधभुजं मृधे ३० उशीनरेन्द्रं विधि
नातथा कृतं पतिमहिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः ॥ हताः स्मनाथेति करैरुरोऽष्टशंघं त्योमुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ३१ रुदंत्य उच्चैर्दयितां प्रिपंकजं सिंचंत्य अस्त्रैः कुचकुं
कुमारुणैः ॥ विस्त्रस्तकेशाभरणाशुचं नृणां मृजंत्य आक्रंदनया विलेपिरे ३२ अहो विधात्राऽकरुणेन नः प्रभुर्भवान्प्रणीतोधिगगोचरं दृशाम् ॥ उशीनराणामसिद्ध
त्तिदः पुराकृतो धुनायेन शृचां विवर्धनः ३३ त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते कथं विनास्यामसुहृत्तमेन ॥ तत्रानुयानंतव वीरपादयोः शुश्रूषतीनां दिशयत्र यास्य
सि ३४ एवं विलपतीनां वैपरिग्रहमृतं पतिम् ॥ अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोस्तं संन्यवर्तत ३५

त्वादिविंता एष आत्मनः स्वस्यैवायोग्यस्य जनस्य विपर्यासस्तमः प्राप्तिस्तु नो नर्थो भवति इहापि यथापरत्र तमोलक्षणो नैवं प्रियाप्रियादियोगवियोगलक्षणा पूर्वकर्मानुसारेण संसृतिर्भवति २५ कीदृ
शीतिविशेषाह संभव इति अज्ञानपूर्तिपर्यंतं पुनः पुनः संभवस्तस्मिन्सति स्वरूपविनाशः विवेकस्मृतिः अविवेकिन एवाविवेकभ्रांतिः ज्ञानित्वभ्रांतिः असुरसिद्धांतनिष्ठितस्य हिरण्यकशिपुर्देवमिच्छां
तोपन्यासेन कथं स्वबंधूनां मितीयमाशंका अतर्हि रण्यकादीनां भक्तिरस्येव केशवे असुरादेशतस्त्वन्यान् हरिस्तोतुमृद्विषां चेत्यनेन परिहरणीयेति २६ पुनश्च विप्रकलत्रादिभिः सह निवासो देवाधीन
इति मत्वा शोको न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे इतिहासलक्षणकथास्तीत्याह अत्रेति प्रेतबंधूनां कल्पचिन्मृतस्य ज्ञातीनां २७ २८ अमृगाविलं हिरण्यपातम् २९ स्तब्धाक्षं निश्चलनेन रजःकुण्डमुखांभोजं सरंमुखां
भुजं पश्यतयातं छिन्नायुधभुजो भुजो पश्यतयातं ३० ३१ कुचकुं कुमभूलिभिरुपावर्णनाक्रंदनया उचरोदनेन नृणां भुवः शोकान् विमुजंत्यः कुर्वाणा विलेपिरे परिदेवतं चक्रुः ३२ नोदशाचभुवा
मगोचरमविययंततिः येन विधिना ३३ स्यामसत्तां प्राप्नुमः तर्हि किं कर्तव्यमभाह तजेति यत्र यास्यसि तत्र पादयोस्तु पानां विंश ३४ निर्हारं दाहम् ३५

हेत्यनेन कथांतरप्रसक्तिं सूचयति यमः ३६ माकुर्वन्ध्वं पूयं शोकं पुष्पभ्यं सुयज्ञोदत्त इत्यादौ रितितत्राह अहो इति लोकविधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यतां ममीषां प्रेतबंधूनां विमोहोऽहो धिक् स्वयंसधर्माः जन्मादिसमानधर्माः अमी बंधवः यत्र यस्य मनुष्यदर्शनायोग्यात् स्वर्गनरकादन्यत्रोद्भव उत्पत्तिर्देहयोगलक्षणाभूतं तत्र तत् अस्मच्चक्षुरगोचरं स्वर्गादिकंगतं मनुष्यमनुशोचंतीति पक्षदपार्थव्यर्थं गतानुगतिकत्वात् अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनगत इति वचनात् यत्र स्वर्गादेरुद्भवो यस्य स यत्रोद्भवस्तत्र गतं स्वर्गादिगतमिति वा अपार्थमनुशोचंतीति वा सर्वस्य देवाधीनत्वं स्वातुभवसिद्धिमिति ज्ञापयत्यहो इति यद्वा यत्र उत्पन्नं तत्र पृथिव्यांगतं मनुष्यशरीरं प्रति व्यर्थं अनुशोचंतीति ३७ तस्मात्सर्वदेवाधीनमिति मत्वा न शोकः कार्य इत्याशयेनाह अहो वयमिति पितृभ्यां मातापितृभ्यां अवलादुर्बलाः कुतश्चिताना स्तीति तत्राह सरक्षितेति योगभेदेऽस्मान् रक्षितसंभवानधुना बहिर्गतान् रक्षिताहियस्मात्तस्मादित्येषः ३८ न केवलं रक्षिताऽपितु सृष्ट्यादिकर्ताप्यतो न संशयः कार्य इति भावेनाह यहच्छयेति अत्रेच्छयेतीच्छामहणेन सर्वत्र सृष्टिप्रसंगे मायाशब्दस्येच्छार्थो ज्ञायते हे अवलाः सृष्ट्यादिकर्ताप्यतो अतः मरणलक्षणस्य निग्रहस्य संग्रहे परिहारलक्षणे प्रभोः समर्थस्य तस्येशितुश्चराचरं क्रीडनं लीलासाधनम् ३९ देवाधीनं जगत्सर्वमित्युक्तेः कथमीश्वराधीनं चराचरमित्याशंक्य दिष्टदेवादिशब्देन संस्तुतोऽप्युत इत्याशयेनाह पथीति भक्तायाभीष्टं दिशतीति दिष्टशब्दवाच्यो मुकुन्दः तेन रक्षितं तेन विहतं अस्यानेन हतः

तत्र ह प्रेतबंधूनामाश्रुत्य परिदेवनम् ॥ आह तान् बालको भूत्वा यमः स्वयमुपागतः ३६ ॥ यम उवाच ॥ अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः ॥ यत्रोद्भवस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयंसधर्मा अनुशोचंत्यपार्थम् ३७ अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां निविचिंतयामः ॥ अभक्ष्यमाणा अवलादृकादिभिः सरक्षितारक्षितियोहि गभे ३८ यहच्छयेशः मृजतीदमव्ययो एव रक्षत्यवलुं पतेयः ॥ तस्याबलाः क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरं निग्रहसंग्रहे प्रभोः ३९ पयिच्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ॥ जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो वने गृहेऽपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति ४० भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवंतिकाले न भवंति सर्वशः ॥ न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्यागुणैरन्यतमो निबध्यते ४१ इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम् ॥ तथोदकैः पार्थिवतैर्जसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ४२

सकाशाद्वा ४० सृष्ट्यादिकं कुर्वन्नात्मा तत्तत्प्राणिकर्माण्युल्लंघ्य करोत्युत्तदनुसारेणेति तत्राह भूतानीति निजयोनिकर्मभिः स्वजातिविहितकर्मभिः भूतानि विहितकाले भवंति न भवंतीत्यात्मभोरितैरिति शेषः द्रव्यकर्मचकालश्चेत्यादेः कालशब्दवाच्यपरमाधिकरणतया सृष्ट्यादिकमाप्नुवंतीति वा ननु जीवात्मनो रूपायोरपि देहस्थितेः कस्य संसारबंधाभाव इति मुहुर्वावेन पृच्छंतमाह न तत्रोति तत्र तयोर्जीवपरयोरन्यतम आत्मा प्रकृतौ प्रकृतिनिमित्तशरीरे स्थितोऽपि तस्याः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिर्निबध्यते ह किल सत्त्वं सुखं संजयति रजः कर्माणि भारत ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयं त्युत्तेत्यादिवाक्योक्तबंधोनास्तीत्यर्थः हेत्यनेन सुच्छयेनाभ्यपिहितं यदासीत्तपस्तन्महिना जायतैकं इति वाक्यं सूचयति सुविहृदस्वरूपत्वाज्जीवाद न्यतमो हरिरित्यतो हरेरन्यतमत्वं प्राणिकमेव परमात्मानवध्यतेऽन्यतमो बध्यते इत्येतदुत्तरं श्लोकेन पुनरुक्तं स्यादित्यन्यथा व्याख्यातमाचार्यैरन्यतम आत्मा परमात्मेति ४१ परमात्मनो बंधाभाववचनेन जीवात्मनो यो भेदः अर्थादासः स केन प्रकारेणेत्याशंक्याह इदं शरीरमिति पुरुषस्य संसारिणो मोहेनान्यथा ज्ञानेन मुहवैचित्ये इति धातोः विपरीतज्ञानजं पस्मात्तस्मादात्मनो भिन्नमिति ज्ञातव्यं तथाहि भौतिकं भूतविकृतैर्वृक्षैर्विरचितं गृहं गृहस्थात्पृथग्भौतिकमीयते यथा

विनश्यति च तथोदकैः पार्थिवतैजसैः परमाणुभिः कालनाम्नाहरिणा चोदितौ वैकृतौ विकारं प्राप्नोति तज्जन्तौ नो देहो विनश्यति स्वकारणावस्थितिमाप्नोतीति यस्मात्तस्माज्जीवाद्भिन्न इति निश्चीयत
नित्यो नित्यानामिति श्रुतेः जीवस्य नित्यत्वात् ४२ तदेव दृष्टांतांतरेण स्पष्टयति यथेति यद्वा ननु जीवस्य शरीराद्देहोस्तु तस्य नश्वरत्वात् परमात्मना जीवस्याभेदः किं न स्यादिति मंदाशंकां परिहरति य
थेति दारुणुस्थितो वह्निर्दाहं भ्योभिन्नस्तद्गुणैस्तेषु न सज्जते यथा देहिनां देहगतो वायुर्देहात्पृथक् स्थितस्तद्गुणैश्च न लिप्यते यथा सर्वगतं नभः सर्वस्माद्भिन्नं ज्ञायते सर्ववस्तुगुणैश्च न लिप्यते यथा तथा ज्ञानानं
दादिसर्वगुणाश्रयः परः परमात्मा सर्वेषां जंतूनां गुणभूतं भोगाय तनं शरीरमाश्रयो यस्य सः सर्वगुणाश्रयः सर्वजीवदेहगतः परो विलक्षणो भिन्न इति यावत् जीवादितिशेषः प्रकृतत्वाज्जीवगुणैर्न लिप्यत इति ।
देहाद्देहस्य प्रकृतत्वात् स एवात्रोच्यत इति किं न स्यादिति यंशंका देहदारुगतो माणवह्निः सर्वगतं नभः देहादिभ्यो यथा भिन्नानलिप्यंते च तद्गुणैः तथा जीवगतो विष्णुर्जीवाद्भिन्नो न तद्गुणैरिति वाक्येन परिहर्त
व्या अत्रायं फलितार्थः भगवन्माहात्म्यकथनेन सर्वस्य तद्द्रष्टृत्वात् स एव भजनीयो न शोकेन प्रयोजनमिति ४३ किंच भवच्छोकयोग्यस्य सुयज्ञस्य दृश्यमानत्वात् तं प्रति शोको न कार्य इति गूढाक्षेपं करोति
सुयज्ञ इति हेमूढाः यमनुशोचथायं सुयज्ञः शेते निद्रां करोति ननु नमृतः ननु च स्याद्विरोधादावित्यभिधानात् शेते एव लोकांतरं गत इति वा मश्रावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणेनान्वित्यभिधानात् अवधार
णार्थेन नुशब्दः श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारादर्शनादिना मरणानुमानात् कथं नमृत इत्याक्षिप्यत इति तत्राह यः श्रोतेति इह सुयज्ञशरीरेयः श्रोता यश्चानुवक्ता स परमात्मा कर्हिचित्कदाचिदपि न दृश्यते तस्य सूक्ष्म
स्वभावत्वात् तदव्यक्तमाहतीति सूत्राच्च तस्यैव श्रोतृत्वादिकंकुत इति चेन्न नान्यो तोस्ति द्रष्टा नान्यो तोस्ति श्रोतेत्यादेः ४४ ननु सुयज्ञशरीरस्य मुख्यप्राणस्य श्रोतृत्वादिसंभवात् कथं तदव्ययो

यथानलो दारुणुभिर्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक् स्थितः ॥ यथानभः सर्वगतं न सज्जते तथा गुणैः सर्वगुणाश्रयः परः ४३ सुयज्ञो न न्वयं शेते मूढाय मनुशोचथ ॥
यः श्रोता यो नुवक्ते ह न सदृश्ये त कर्हिचित् ४४ न श्रोताना नुवक्तायं मुख्योऽप्यत्र महानसुः ॥ यस्तिव हेंद्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ४५ भूर्तेन्द्रियमनो
लिङ्गान्देहानुच्चावचान्विभुः ॥ भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ४६

गव्यवच्छेदः क्रियत इति तत्राह न श्रोतेति अत्र सुयज्ञदेहेऽसौ चक्षुषासादिलक्षणेन मुखे व्यज्यमानत्वात् मुख्यो यो महानसुः मुख्यप्राणः सोऽपि स्वतो न श्रोताना नुवक्ता च तस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे पा
णस्तेजसितेजः परस्यादेवतायामिति श्रुतेरन्ययोगव्यवच्छेदो युक्त इति ननु तर्हि सुयज्ञनाम्नो जीवस्य श्रोतृत्वादिकमासीत् प्राकृतदिदानीं न तस्मान्मृत इति माचीनशंकाशेषं कैमुत्यन्यायेन परिहरति यस्तिवति
तु शब्देन नेत्यनुकूप्यते इह सुयज्ञेऽप्यलक्षणम् जीवराशिदेहेयं हेंद्रियवान्यश्च प्राणदेहयोरन्यः स जीवात्मा श्रोतुं शक्नुं च न शक्य इति किं वक्तव्यम् एतद्वाणमवष्टभ्य विचारयामीति श्रुतेः सर्वशक्तिमतोऽपि प्राण
स्य स्वतः श्रोतृत्वाद्युक्तेरुक्तत्वात् तस्मात्सुयज्ञं प्रति शोकेन किं प्रयोजनं तस्माज्जीवतामापि श्रोतृत्वाद्यनुपपत्तेः प्राणिनां कत्वेन मृतोऽयमित्यस्य लज्जा तं रं वक्ति अन्य इत्यनेन हरेमाहात्म्यातिशयः प्रकटित इ
तिसूचितम् न केवलं प्राणदेहयोरन्यः किंतु पूर्ण श्रोतृत्वादिगुणयुक्तादरेऽन्य इति च शब्दार्थः ४५ हरेर्देहास्थिति सद्भावेन तस्मादव्यय इति च शक्त्युक्तम् तत्कुत इति तत्राह भूर्तेन्द्रियोति भूर्तेन्द्रियमनां सिंल्लग्न
पंयेपांते तथा तानुच्चावचान्सुरनरतिर्पगात्मन उच्चममध्यमाधमान् देहान् भजति पश्चादुत्सृजति हियस्मात् तस्मादव्यय इति वक्तुं युक्तम् स्पष्टं वाह अन्य इति देहयोगविषयभाजो जीवादिति शेषः लिङ्गस्वरूप
मुद्रिष्टं लिङ्गं ज्ञापकमेव चेति वचनां लिङ्गशब्दस्य स्वरूपार्थो युक्तः यदि देहभजनोत्सर्जने हरेस्तर्हि जीवात्को विशेष इति तत्राह तच्चेति परिच्छिन्नविषये भजनोत्सर्जनेऽप्यस्य विष्णोः कथं घटे तेऽस्य तो वाह तच्चेति
तत्तदशब्देन जीवस्य पारतन्त्र्येणोति विशेषमाह अपिशब्देन रूपांतरेणैत्युपपत्तिमाह अत्र जीवपरमात्मनोर्भेदस्य तपोरुभयोर्देहादेर्भेदस्य च हरेरेव मुख्य श्रोतृत्वादेः प्रकरणावांतरभेदस्य च ज्ञापनायाचार्य

पूर्वापरभावेनैन्द्रियवान्जीवइत्यादिव्याख्यातं ननु जीवस्य प्राणदेहधोरन्यत्वे मरणे देहनाशान्मुक्तौ तत्र भावाद्विषयभोगाभावइत्याशंकापरिहारायोक्तमाचार्यैः अण्यो जीवोचितो देहासद्वशो देहव्यतिरेक इति । जहदेहादन्यत्वं न स्वरूपभूतादुच्यते इत्यर्थः अचितो जडात् इन्द्रियत्वं चामुख्यं तेषामवशत्वादिभिमानादेव तद्व्ययं पश्यामीत्यभिमानोस्येत्यादेः तर्हि चक्षुरादीनिकस्याधीनानि इत्यतः प्राणाधीनानीति चोत्तयितुं चक्षुराद्यामनो जीवइत्यादेः प्राणेऽपि पर्याप्तमित्युक्तं तस्यापि ज्ञातृगंतृत्वं स्वतः शक्यते कश्चिदिति यस्तरूपज्ञातृगंतृत्वदाता स भगवानित्याद्यापि सूचितं यः श्रोतेत्यत्र प्रमाणं ज्ञाता च मंता चेत्यादि ज्ञानादिदानंतस्यान्यइत्येतदन्वितिसूचितं सर्वस्य ज्ञानदोहरिरित्येतजसदृश्येतेत्यनेन सूचितं स्वविषयज्ञानदातेति चेति हश्यइत्यर्थः भूतैर्द्रियमनइत्यादिना विष्णुरुच्यते न जीवइत्यत्र मानं सदेहान् भजत इत्यादिना ४६ नन्वयं जीवः कियंतं कालं देहान्वितो भवति इति शोधं परिहरति यावदिति यावतं कालमनमयप्राणमयमनोमयलक्षणेऽप्युल्लिख्येऽन्वितो भवति आत्मा परमात्मा तावतं कालं कर्मभिर्निबन्धनं यस्य स तथा जीवः येषु देहेषु अन्वितो भवति हि शब्दाद्वारिर्यदा त्रिविधदेहानुत्सृजति तदा स्वयमप्युत्सृजतीति ग्राह्यं अत्राप्यं विशेषः यदा परमात्मा देहं सर्वात्मनोत्सृजति तदा यमपि सर्वात्मना तदनुग्रहेणोत्सृज्य संसारान्मुक्तो भवति न चेदनेन सह देहांतरं भजतीति तस्मादद्यानेन रूपांतरेण कृतदेहोत्सर्जनत्वाद्नेनापि सुयज्ञेन तदा चरितमिति देहोत्सर्जनलक्षणमरणस्य पराधीनत्वेनापरिहार्यत्वात् शोकेन प्रयोजनमिति भावः यावदेहान्वितो विष्णुस्तावज्जीवइत्येतदत्र मानं यदोत्सृजति देहं स हारिः सर्वात्मना विभुरिति च ननु परमात्मा जीवाभिन्नः सन् देहान् भजतुत्सृजतीत्युच्यते इति किं न स्यात् कल्पनालाघवादेकमेव ब्रह्मा ज्ञानात्संसरति मुच्यते इत्यंगीकाराच्चेति तत्राह तत इति तस्माद्देहो जीवो विपर्ययो विरुद्धः पर्ययः निश्चयो यस्य स तथा विरुद्धलक्षणइत्यर्थः आतिभिन्नस्वरूपो तौ जीवेशा

यावल्लिगान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबन्धनः ॥ ततो विपर्ययः क्लेशो माया योगो नुवर्तते ४७ वितथाभिनिवेशोऽयं गुणेष्वर्थदृग्बचः ॥ यथामनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ४८

वेकदेहगोइत्यादेः अतो ब्रह्मणो ज्ञानकल्पनमभामाणिकमिति भावः देहाभिमानोत्वे कोऽत्र न मानीमानः परइत्येतद्देहोपपादकं इतोऽपि भिन्नइत्याह क्लेश इति नामाक्लेशाधिकरणत्वाद्भिन्नइत्यर्थः विपर्ययस्तावत् क्लेशादयश्चास्येत्यादेः क्लेशफलमाह मायेति ४७ कोऽयं माया योगो नाम येनासौ क्लेशफलः स्यादिति तत्राह वितथेति गुणेषु शब्दादिषु अर्थदृग्बचः प्रयोजनदर्शनं तद्वाचकं वचनं च स्वर्गलोके न भवति किंच नास्तीत्यादिलक्षणं यत् अर्थवितथाभिनिवेशः मिथ्याग्रहः आतिज्ञानमित्यर्थः क्लेशपरिजिहीर्षयाशब्दादिष्विन्द्रियमवर्तनं तत्फलमित्युपचारः वचनाद्विवितथाभिनिवेशो भवति गुणेष्वर्थदर्शनस्यापि तथाभिनिवेशित्वं सदृष्टांतमाह यथेति सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् मनोरथे कल्पितं तद्व्ययं स्वप्ने हृष्टं रत्नं यथामृषावृषा तथा सर्वमैन्द्रियमवर्तनं मृषासदसद्विलक्षणमित्यर्थः यथेन्द्रियवृष्यइत्येतद्विरुणाद्वि इन्द्रियाद्यभिमानेन तद्वान् जीवज्जीव्ये अतस्मान्नाद्वारिः प्रोक्तस्त्वेहो निर्द्रियस्तथा जीवानाभिमाने देहेन विष्णुर्जीवति स्थितः अतस्त्वेहोऽद्विष्टः परमात्मा सनातन इत्येतज्जीवपरयोर्भेदस्य जीवस्येन्द्रियवत्त्वमौपचारिकमित्यस्य चोपपादने प्रमाणं जीवस्येन्द्रियवत्त्वमुपचरितं चेत्कस्य तन्मुखा मित्याशंका लेपाभिमानो जीवस्तु स्वरूपानुभवी न च मुक्तेः प्राक्त्वेन मान्युक्तो न मानी विष्णुरुच्यते स वै प्रमेति पश्यन्नप्यलेपाभिमतियतः सन्त्यक् स्वरूपानुभवात्स्वतंत्रत्वाददोषतः इत्यनेन परिहर्तव्या स्वानधीने वस्तुनि स्वाधीनताबुद्धिर्लेपाभिमानः सोऽस्यास्तीत्येतादृशदोषो वितथाभिनिवेश इत्युच्यते हरेर्जीवदेहेन्द्रियादिषु स्वाधीनेषु स्वाधीनताबुद्धिर्लेपाभिमानः समुणोपभार्यज्ञानलक्षणः तस्माद्देहेन्द्रियादीस्वामित्वेन तद्व्ययं मुख्यं तत्राविवेकग्रहणं कर्मनिबन्धनं ततो विपर्ययइत्यादिलक्षणैर्जीवोऽनीदृशः श्रीनारायण इति स्मर्तव्यम् ४८

यस्मात्सर्वस्येश्वराधीनत्वेनजंतूनांमरणादिकमपरिहार्यतस्मात्सर्वथादेहेन्द्रियादेरनित्यत्वं नित्यत्वंचास्तु तथापिशोककरणंनपंडितंमतं गतासूनगतासूंश्चमानुशोचंतिपंडिताइत्यादोरित्याह अथेति
अतस्तन्मूलंमतमितिसंतोष्टव्यंस्वभावत्वादित्याह नान्यथेति ४९ अस्मिन्नेवार्थेकंचनोतिहासमाह लुब्धकइति लुब्धको मृगयुर्निर्मितोविधिनेतिशेषः वित्तप्यविस्तृत्य प्रलोभनंवंचनं ५० ५१ सिचा
जालेनसहयंत्रितयातंत्यासूत्रेण महिषीकुलिंगमार्या कालयंत्रिताकालाधीना अकल्पोऽसमर्थोचयितुमितिशेषः पर्यदेवयद्विलपितवान् ५२ ५३ दुःस्वजीवतादीनेनक्षीणेनात्मनोर्द्धेनमेमाकिंप्रयो
जनं नकिमपि कुतोविधुरायुषाऽऽयूरहितेनात्मनोर्द्धस्यनष्टत्वात् ५४ मेप्रजाःपुत्राः ५५ शाकुनिकःपक्षिमारकः कालंनान्तकेनप्रहितःपेरितः निलीनोवृक्षमूलच्छन्नः कुलिंगंदीर्घतुंडं दारवाघाटोदारु
कुट्टःकुलिंगोदीर्घतुंडकइत्यभिधानं ५६ अनेनप्रकृतोकिमभूतत्राह एवमिति आत्मापायंयुष्मन्नाशंदेहनाशंवा ५७ किंज्ञातयोवालभाषितमित्युपेक्षांचकुरिति तत्राह । बालइति यदेहादिकंतत्सर्वमनित्यं
मेनिरे यदेहात्मत्वंपदयथोत्थितंस्वप्रजाग्रच्चवद्भांतिमेनिरे अहंममाभिमानादित्यथोत्थमनित्यकमितिस्मृतेः नन्वेवंतांहिमहदादिजगतश्चित्प्रकृतेश्चभ्रांतिकल्पितत्वमायातं तयोरपिसर्वतर्गतत्वादित्या

अथनित्यमनित्यंवानेहशोचंतितद्विदुः ॥ नान्यथाशक्यतेकर्तुंस्वभावःशोचतामिति ४९ लुब्धकोविपिनेकश्चित्पक्षिणांनिर्मितोतकः ॥ वित
त्यजालंविदधेतत्रतत्रप्रलोभनम् ५० कुलिंगमिधुनंतत्रविचरन्समदृश्यत ॥ तयोःकुलिंगीसहसालुब्धकेनप्रलोभिता ५१ सासज्जतसिचातंत्यामहिषी
कालयंत्रिता ॥ कुलिंगस्तांतथापन्नानिरीक्ष्यभृशदुःखितः ॥ स्नेहादकल्पःकृपणांपर्यदेवयदातुरः ५२ अहोजकरुणोदेवःस्त्रियाकृपणयाविभुः ॥ कृपणं
मानुशोचंत्यादीनयार्किंकरिष्यति ५३ कामंनयतुमांदेवःकिमर्द्धेनात्मनोहिमे ॥ दीनेनजीवतादुःखंमंदेनाविधुरायुषा ५४ कथंत्वजातपक्षांस्तान्मातृही
नान्विमर्ष्यहम् ॥ मंदभाग्याःप्रतीक्षंतेनीडेमेमातरंप्रजाः ५५ एवंकुलिंगंविखवंतमाराप्त्रियावियोगातुरमश्रुकंठम् ॥ तदैवतंशाकुनिकःशरेणविध्याधका
लप्रहितोनीलीनः ५६ एवंयूयमपश्यंत्यजात्मापायमबुद्धयः ॥ नैनंप्राप्स्यथशोचंत्यःपतिवर्षशतैरपि ५७ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ बालएवंप्रवद
तिसर्वेविस्मितचेतसः ॥ ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यमथोत्थितम् ५८ यमएतदुपाख्यायतत्रैवांतरधीयत ॥ ज्ञातयोपिसुयज्ञस्यचकुर्यत्सांपरायिकम् ॥ ततः
शोचतमायूयंपरंचात्मानमेवच ५९ कआत्माकःपरोवात्रस्वीयःपारक्यएवच ॥ स्वपराभिनिवेशेनविनाज्ञानेनदेहिनः ६०

शंकावक्ष्यमाणवचनेनपरिहर्तव्यातयाहि यन्महदादितत्सर्वजगदकारवाच्यस्यहरेरनुग्रहाक्षित्यं आत्परमात्मनोयथार्थत्वेनसत्यत्वेनोत्थितंसृष्टं चित्प्रधानस्यापिनित्यत्वंभगवंतमंतरेणयथाऽस्वातंत्र्येण
स्थितत्वंच तदुक्तंचमहदादियथोत्थंचनित्याचापियथोत्थिता अस्वतंत्रैवप्रकृतिःस्वतंत्रोन्नित्यएवच यथार्थभूतश्चपरएकएवजनार्दनइति अनेनमहदादेरनित्यत्वादिकंनस्तीति किमुहरेरितिकेमुत्पन्न्यामोद
शितः ५८ सांपरायिकंमृतविषयं ५९ आत्मपरावुदिश्याकियितिशोकोनकार्थइति तत्राह कआत्मेति देहादिकमप्यपेक्ष्यात्मपरावाक्षिप्येतथाहि आत्मपरयोश्चेतनत्वेननित्यत्वादेहादेर्मौक्तिकत्वेननान्धरत्वा
त्किंशब्दस्याक्षेपत्वमेव नत्वनिर्वचनीयः तर्ह्येपरइतिव्यवहारस्याकिंमूलमिति तत्राह स्वपरोति स्वःपरइतिदुराग्रहलक्षणमज्ञानमंतरेणनकिमपिकारणं तस्मादात्मनोवृद्धिः श्रीवासुदेवेहहामनोरतिरज्ञाननाम
शत्रुनाशश्चापादनीयोपुरुषेणेतिनिश्चेतव्यं नहिदेहादिरात्मास्यान्नचशत्रुरुदाहृतः अतोदेहिकवृद्धौवाक्ष्येवाकिंप्रयोजनं यस्तुदेहगतोजीवःसाहिनाशनगच्छति अतःशत्रुविवृद्धौवास्वनाशेशोचनंकुतः देहादि
व्यतिरिक्तौतुजीवेशौप्रतिजानतां अतआत्मविवृद्धिस्तुवासुदेवेरतिःस्थिरा शत्रुनाशस्तथाऽज्ञाननाशोनान्यःकथंचनेत्यनेनतात्पर्यमवगंतव्यमिति सिद्धं ६०

प्रकरणसमाप्ताविति शब्दः ६१ इति श्रीभागवते महापुराणे विजयध्वजकृतटीकायां सप्तमोद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ बहुकोटिसंख्यातत्कालेनानेकसंभारैरौचितैरयोग्यदुष्प्रापयोग्यचानेकविधसाधनैः सुसाध्यैः तूष्णीभावेन तत्पादिकैर्हिरण्यकशिपुतपश्चरणकथनव्याजेनाभिप्रेयते स्मिन्नध्याये व्यधित्सत कर्तुमैच्छत् १ २ संवर्तार्कः प्रलयसूर्यः स्थानानि गमनवर्जना नीतस्ततोऽपान्नामुक्तास्वस्थानानि भेजुः ३ ४ ५ ६ उपशमं परिहारम् ७ बलिहारा उपहारार्थकाः ८ किं तद्विज्ञापनमत्राह सृष्टेति ब्रह्मातिपोज्ञानादिनेदं चराचरं सृष्ट्वा सर्वधिषण्येभ्योरुद्रादिपदेभ्यः परंपन्निजासनमध्यास्ते अधिशीङ्स्थासौकर्मैतिसम्पत्तौ द्वितीयः अहंतदात्मनः साधयिष्य इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वनाशदुर्घटमत्राह कालात्मनोरिति कालस्यात्मनश्चेतनस्य चानित्यत्वात् अविनाशात् अन्यस्य त्वसाध्यत्वे हिरण्यकशिपोरीदृशं कर्मनाहुतं यतो ब्रह्माणमेकमंतरेणात्मयोग्याज्ञानेन रागादिना वामोहिता जानंतोऽपि स्वासदृशं कर्माचरंतोऽहं संपेतं तदुदितं जानतामपि कर्तव्यं कर्मात्मसदृशं सदा तत्रात्मसदृशज्ञानाद्रागाद्यैर्वाविमोहिताः जानंतोऽपि स्वसदृशं कर्म कुर्युर्कृते विभुं चतुरास्यं सनायोग्यं कर्म कुर्यात्कथंचनेति न चैतत्तप आदिसाध्यं अयोग्यत्वात् तपसा विधया वापि ज्ञानध्यानादिनाथवा व्यस्तैः समस्तैरथवा

॥ नारद उवाच ॥ इति दैत्यपतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य स सुषा ॥ पुत्रशोकं क्षणात्त्यक्ता तत्त्वं चित्तमधारयत् ६१ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ हिरण्यकशिपू राजन्न जेय मजरामरम् ॥ आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं व्यधित्सत १ सतेपे मंदरद्रोण्यांतपः परमदारुणम् ॥ ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादांशुष्ठाश्रितावनिः २ जटादीधितिभीरेजे संवर्तार्क इवांशुभिः ॥ तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ३ तस्य मूर्धः समुद्रतः सधूम्रो मिस्तपोमयः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ४ चुश्रुमुर्नष्टुदन्वंतः सदीपाद्विश्वचालभूः ॥ निपेतुः सग्रहास्ताराजं बलुश्वदिशो दश ५ तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः ॥ धात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते ॥ ६ ॥ दैत्येद्रतपसा तप्तादिविस्थातुं न शक्नुमः ॥ तस्य चोपशमं भूमन्विधेहियदि मन्यसे ७ लोकानया वन्नंक्ष्यंति बलिहारास्तव प्रभो ॥ तस्यायं किल संकल्पश्चरतो दुश्चरंतपः ८ श्रूयतां किं विदितं तवाथापि निवेद्यते ॥ सृष्ट्वा चराचरमिदं तपो योगसमाधिना ९ अध्यास्ते सर्वधिषण्येभ्यः परमेष्ठीनि जासनम् ॥ तदहं वर्धमानेन तपो यज्ञसमाधिना १० कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मनः ११ अन्यथेदं विधास्येऽहमयथा पूर्वमोजसा ॥ किमन्यैः कालनिहूतैः कल्पातैर्वैष्णवादिभिः १२ इति शुश्रुम निर्वंधंतपः परममास्थितः ॥ विधत्स्वानंतरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर १३ तवा सने हि जगतां पारमेष्ठ्यं जगत्पते ॥ भवाय श्रेये स भूतैश्चैव मायविजयाय च १४

कुर्वतापस्मनुत्तमं संभारविशेषशतैर्बहुकोटिभिरेव च न शक्यते समारोहं स्वात्मा योग्यपदं त्विति तस्माद्योग्यमेवानुष्ठेयं नायोग्यमिति सिद्धं एवं तत्त्वं चेत्तर्हि किमर्थं तप आदेर्विदुर्भुवतोति चेन्न तपसा दीनानिष्फलत्वं परिहारार्थत्वात् तथाप्याचरतां कुपुर्देत्यानां सुरनायकाः विभ्रंतु तप आदीनां विषयस्यापनुत्तये इति वचनात् ११ वैष्णवी ब्रह्मादिः कर्ता ये पाते तथार्तैर्ब्रह्मानिर्भेतिरित्यर्थः ब्रह्मा स्वयं भूर्भुवो विष्णोः शतं कृतं येति शब्दनिर्णये तथापि साक्षाद्विष्णोः पदमत्रोच्यते इति किं न स्यादत्राह कालात्मनोर्देवैरिति तार्हिक्यं तं कालं स्थितं इति तत्राह कल्पातैरिति मन्वंतरादिकल्पस्यासत्त्विकेन यज्ञमायानरजस्तमश्चेत्यादिना विष्णोः पदस्य वैलक्षण्योक्तेः १२ निर्वंधं सदाग्रहं १३ ननु हिरण्यकशिपोरन्येषां पदानां विधाय तपसा काक्षाणां कोपि नोपदेतुरत्राह तवेति तवा सने संकल्पदुःस्थानि निरूपयतां योग्यपदं पारमेष्ठ्यं अत्यंतं सुखकारणं, यस्मात्तस्माज्जगतां भवाय ज्ञानादिगुणसङ्घट्टैर्भूतैस्तमूदस्य पुनर्हारादित्याय श्रेयसे संसारान्मुक्तये मायारक्षणाय विजयायैन्द्रियजवापसमवेति तस्मात्

त्पुत्तमपदत्वाद्द्विरण्यकशिपुश्चीकृत् तदुक्तं भवायभेयसेचैवनकश्चिसदपेक्षते मधुकैटभयोश्चैवहिरण्यपादेस्तपैवच नान्योब्रह्मपदवांछत्युज्ज्वलान्विनाकचित् ततःश्रेयांसिवांछांतिनतुतत्पदमाप्तपेक्ष
 ति भवोवृद्धिःसमुद्दिष्टाश्रेयोमोक्षउदाहृतः वृद्धस्यनपुनर्हासोभूतिरित्येवकथ्यतइतिशब्दानिर्णये दिविरथातुंनशक्नुमइत्यतोहिरण्यकशिपुनाब्रह्मपदावाप्येसकामंतपसिस्थितमितिज्ञायते यःसकामं
 तपआचरंतितस्यतपसातम्लोकेस्थितिर्नघटतेसंतप्रकटाहांतःस्थितिर्वद्यस्तुनिष्कामंतपःकरोतितेनसुखावाप्तिःस्यात् तदुक्तं सकामंतुतपःकूरलोकानांशोभकृद्वेत् इतरच्छांतयेसर्वलोकानांभवतिध्रुव
 मिति ब्रह्माणमभजत्ब्रह्मपदार्थसाहिरण्यकइतिच १४ १५ कीचकैरनिलोद्धूतस्त्वेनस्वनद्वेषुभिःपिपीलिकाभिर्व्याप्तत्वात् कचिच्छरीरावयवैर्भेदसाकचिच्चकाचिच्छोणितेनचयुक्तं १६ तपं
 तमित्यनेनापितपसःकूरत्वमाह मासावित्तं अहोदैत्यानामयोग्येवस्तुनिप्रयत्नातिशयइत्यालोच्यहसन्मंदस्मितंकुर्वन्हंसवाहनोब्रह्मा विष्णुपद्मासनावुक्तौपंडितैर्हंसवाहनाविष्णुभिधानम् १७ ॥
 ॥ १८ हृदोहृदपस्यसारंदाढ्यं दंशाः सूचीमुखाःशूकाः तेतवअस्थिष्वेशरतेइतियस्मात्तस्मादद्भुतम् १९ इतोप्यद्भुतमित्याह नैतादेति निरंबुर्जलपानरहितः निर्निश्चयानिषेधयोरित्यमरः
 इतिविज्ञापितोदेवैर्भगवानात्मभूर्नृप ॥ परीतोभृगुदक्षाद्यैर्ययौदैत्येश्वराश्रमम् १५ तंददर्शप्रतिच्छन्नंवलमीकट्टणकीचकैः ॥ पिपीलिकाभिराकीर्णमेद
 त्वङ्मांसशोणितम् १६ तपंतंतपसालोकान्यथाभाविततरविम् ॥ विलक्ष्यविस्मितःप्राहहंसंस्तंहंसवाहनः ॥ १७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंते
 तपःसिद्धोसिकाशयप ॥ वरदोहमनुप्राप्तोव्रियतामीप्सितोवरः १८ अद्राक्षमहमेतत्तेहृत्सारंमहदद्भुतम् ॥ दंशभक्षितदेहस्यप्राणाह्यस्थिषुशरते १९ नैतत्पू
 र्वर्षयश्चकुर्नकरिष्यंतिचापरे ॥ निरंबुर्धारयेत्प्राणान्कोवैदिव्यसमाःशतम् २० व्यवसायेनतेनेनोदुष्करेणमनस्विभिः ॥ तपोनिष्ठेनभवताजितोऽहंदि
 तिनंदन २१ ततस्तआशिषःसर्वाददाम्यसुरपुंगव ॥ मर्त्यस्यतंह्यमर्त्यस्यदर्शनंनचनिष्फलम् २२ ॥ नारदउवाच ॥ इत्युक्त्वादिभवोदेवोभाक्षितांगं
 पिपीलिकैः ॥ कमंडलुजलेनोक्षद्विव्येनामोघराधसा २३ सतत्कीचकवलमीकात्सहजोबलान्वितः ॥ सर्वावयवसंपन्नोवज्रसंहननोयुवा ॥ उत्थित
 स्तप्तहेमाभोविभावसुरिवैधसः २४ सनिरीक्ष्यांवरदेवंहंसवाहनमास्थितम् ॥ ननामशिरसाभूमौतदर्शनमहोत्सवः २५ उत्थायप्रांजलिःप्रहृदक्षमाणो
 दशाविभुम् ॥ हर्षाश्रुपुलकोद्भेदोगिरागद्रदयायुणव २६ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ कल्पांतिकालसृष्टेनयोधेनतमसावृतम् ॥ अभिव्यनक्जगदिदंस्व
 यंन्योतिःस्वरोचिषा २७

स्पुरेवंगुणनैवेत्यवधारणवाचकाइत्यभिधानाद्वाइत्यनेनादिव्यशतसमास्वेकापिकिचिद्वानभयतीत्याह २० इतःसमर्थः तेनव्यवसायेन अमनस्विभिर्मनोबलरहितैः दुष्करेणदुःसाधनेनाजितोमे
 षीकृतः परामृतंवशस्यंचजितमित्युच्यतेबुधेरितिशब्दानिर्णये २१ दक्षामिदास्यामीतीच्छामि मर्त्यस्यमरणशीलमनुष्यशरीरमाप्तस्येतत्त्व अमर्त्यस्यमरणशून्यस्यदेवस्यममदशेनममद्विप
 स्मात्तस्मात्निष्फलंनैव २२ आदेहेरेर्भोत्तन्मयस्यसतथाविष्णुभूरित्ययं सर्वस्यावोभवतीतिवाभोक्षतयोक्षितवान् दिव्यत्वमाह अमेधेति २३ एधसःईधनात् २४ २५ ब्रह्मः
 यवणः २६ मित्राभिश्चभेदनाद्विधास्तुतिर्वर्तते अत्रहिरण्यकशिपुमित्रापरिष्कारात्मगतास्तुत्यादेवतातृमित्रैर्वतीतितादृश्यास्तौति कल्पांतइत्यादिना अत्रयेचगुप्तैस्तस्यार्थाविवायुणास्तेतपंत
 पांमिष्येककार्यत्वेनैकस्थानस्थितेसर्वोत्तमेहरीषोऽप्याः तयोऽप्यास्तत्रयोऽप्याःनचेतावत्तास्तुतेभिन्नाधिकरणस्यमापन्नतस्यतदधीनत्वेनानित्योपसंहिषमाणगुणातिर्भूतत्वेनतच्छ्रवणस्मरणान्ध्यायतःकारण

स्योच्छाससंभवात् तदुक्तं प्रापस्तुस्तुतिशब्देषु मिश्रावाचोर्हारविना केचिज्जीवगुणास्तत्र तस्मिन्तुर्हरेः परे एकस्थाने कार्यत्वाद्दिष्णोः प्राधान्यतस्तथा जीवस्य तदधीनत्वात् अभिप्रायः किं त्वं च इति प्रल
यकालप्रवर्तकेन हरिणा सृष्टेर्नाधेन तमसा दुर्गाभिन्नमानेनावृतमिदं जगदभिव्यक्तं अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरोचिषा स्वसामर्थ्येन २७ एतदेव विवृणोति आत्मनेति आत्मना भो भित्तया त्रिवृता त्रिगु
णात्मिकया तेजोवत्तात्मिकया वाप्रकृत्या चेदं जगत्सर्जनादिक्रिया विशिष्टं करोति तस्मै नम इत्यन्वयः रजःसत्त्वतमोधाप्रइत्यनेन सृष्ट्या दौरज आदिगुणानां प्राधान्यं सूचयति परायमहतइत्यनेन अ
णोरणीयान्महतो महीयानिति श्रुतिसिद्धोभयविधानं संस्मारयति हृश्यविषययानयास्तुत्या किं स्यादिति नाश्रद्धेयं तथाहि आत्मना परमात्मना प्रेरितो वा उपादानभूतया प्रकृत्या रजः प्रधानयेदं सृजति स
त्त्वप्रधानया जातैर्मन्वादिभिरिदमवाति तमः प्रधानया जातेन रुद्रेण संहरति तस्मै महते महत्तत्त्वाभिमानिने पराय रुद्राच्छ्रेष्ठा यमभवते नमः २८ आद्याय पुरुषरूपेण जगदादीव्यक्ताय अन्यत्रादिकर्ता श्रीना
नारायणस्तस्माज्जाताय बीजाय व्यंजकाय फलरूपायेति वा जगदुत्पत्तौ बीजशक्तियुक्ता यवा ज्ञानविज्ञाने एव मूर्तिर्विग्रहो यस्य स तथा तस्मै अन्यत्र ज्ञानविज्ञानयोरुपदेष्टृविग्रहाय प्राणेंद्रियमनोबुद्धिलक्षणे
विकारैः सप्तदशकैर्व्यक्तिमीयुषे ब्रह्मांडांतर्विराट्पुरुषतयेति शेषः उभयत्र सप्तम् २९ मुख्येन प्राणेन संहत्वं स्थावरजंगमात्मकस्येति शेषे प्रवर्तकोऽसि चित्तस्य चित्तिः स्मरणशक्तिप्रदः साक्षी वामहाभूतानां
गुणानां शब्दादीनामाशयस्यांतःकरणस्य प्रवर्तकः पुनर्वचनं देनां दिनप्रवृत्त्यर्थं ३० अयं तात्त्वा प्रतिमास्थानीयेन वेदत्रयेण चातुर्होत्राख्य मंत्रप्रकाशे चतुर्होत्रं तद्विषयपाविषया च सप्ततंतूनं सप्तकतूनं वि

आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवाति लुंपति ॥ रजःसत्त्वतमोधाप्रै परायमहतेनमः २८ नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये ॥ प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारै
र्व्यक्तिमीयुषे २९ त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानाम् ॥ चित्तस्य चित्तिर्मन इन्द्रियाणां पतिर्महाभूतगुणाशयेशः ३० त्वंसप्ततंतूनं वि
तनोषितन्वात्रय्या चतुर्होत्रकविद्यया च ॥ त्वमेक आत्मा त्वमवतामनादिरनंतपारः कविरव्ययात्मा ३१ त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लंबाद्यावयवैः क्षि
णोपि ॥ कूटस्थ आत्मा परमेश्वरजो महान् त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ३२ त्वत्तः परं नापरमप्यनेज देजश्च किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ विद्या कालास्तेतनव
श्च सर्वो हि रण्यगर्भोऽसि बृहन्निष्ठः ३३

तनोषि विस्तृत्य करोषि द्रव्यमंत्रक्रियादेवतास्यत्वेन बाहिरुपदेष्टृत्वेन कर्तृत्वेन कारयितृत्वेन शब्देष्वास्तुतिप्रापयितृत्वादि रूपया च अभिप्राये पुरोहितं पञ्चमं देवमृत्विजं होतारं रजधातममित्यादि श्रुतेः य
ज्ञः सवोऽवरो यागः सप्ततंतुर्मत्तः क्रतुरिति अत्मवतामात्मज्ञानिनाम्रेष्ठः आत्मा प्रेष्ठस्वरूपे च जीवे ज्ञातरिकेशवे वायौ देहे स्वयं स्वातेन वसुमोच्यते बुधैः अनादिः कारणशून्यः पुरातनो वा अनंतपारऽप्रमे
योऽव्यये हरावात्मा मनो यस्य स तथा नभारती मेगमृषोपलक्ष्यत इत्यादेरन्यत्राव्ययानां मुक्तानामात्मा स्वामी असंसार्यव्ययो मुक्त आधिरानंद उच्यते ३१ अनिमिष इत्यनेन निमित्तं जाग्रत्स्वभाव उच्यते
कूटस्थो निर्विकारः आत्मा व्याप्तः परमेश्वरी सर्वोत्तमः महानजः ब्रह्मणोऽप्यधिक इत्यनेन सर्वोत्तमत्वं निर्णयति अन्यत्र आत्मा जातोत एव महानव्यवधानेन तत्पुत्रत्वात् जीवलोकस्य जीवराशेर्जीवः प्राणधा
रकः जीवप्राण इति धातोः कथं भूत इत्यत उक्तं आत्मेति इष्टादानादिकर्ता अवसंतर्पण इति धातोर्वति रूपोपशब्दः सामान्यविशेषाभ्यां योजनीयः ३२ इदानीं भगवत्येव त्वं भाव्यमातेर्विशेष
णोर्विशिष्टं दंतर्पां मिणमभिष्टोति त्वत्तदस्ति परमसीतमपरमेष्यदपि वर्तमानं परिकचिदनेजत् स्थावरमेजज्जंगमं च वस्तु तत्सर्वं त्वत्त्वोऽप्यतिरिक्तमस्ति त्वयैवातर्बहिः शब्दात्स्वात् त्वामंतरेण स्वातंत्र्येण स्थितं
नास्तीत्यर्थः अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्वयमिति श्रुतेः सर्वस्वात्वेदं ब्रह्मेति च परावरेषु परमाव्ययो विष्णुः सनातनः तस्मात्प्रव्याप्तिरिक्तत्वमित्याहुर्वै पवा विन इत्यतः स्वसोभिर्भनास्ति केतुस्व

मेवेत्यर्थो न घटत इत्यत उक्त एवार्थः ज्ञानं वेदादिविद्यैव तदवाप्तिरपितस्यास्त्वत्तनावाभितत्वाच्च दनुग्रहमंतरेण सुशकानस्यादित्यभिप्रेत्याह विद्येति विद्याश्च कलाश्च विद्याकलाः परविद्यापरविद्येति तत्तनवः
तववपुषि स्थितत्वात्तथोच्यते कलाः चतुःषष्टिलक्षणावाविद्याकलावेदांगानीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाचार्यैर्विद्याश्च कलाश्चेति विग्रहीतं एतस्मिन्नर्थे महाविद्याः कलाश्चेव तत्तनावाभितायतः विद्यातनु
रिति प्राहुरतस्त्वांतत्त्ववेदिन इति मानं चोदाहरति तस्मादयमेवार्थ इति इदं च माहात्म्यं हरेरेव पुक्तामित्याह हिरण्यगर्भ इति हिरण्यमंडंगं भेदरेपस्य सतयागर्भोक्तानंतब्रह्मांडत्वात्तन्नामतवैवयुक्तं हि
रण्यकोशं रजसापरीवृतमिति श्रुतेः हिरण्यमयब्रह्मांडोदराभिव्यक्तत्वाद्वा तन्नामासि निर्गुणस्य हरेरेते गुणाः कथं संभवेयुरत्राह बृहदिति गुणपूर्तिर्त्वाद्बृहद्ब्रह्म अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहंतो ब्रह्म
नगुणा इति श्रुतेः ननु तर्हीदं शबलं किं न स्यादत्राह त्रिपृष्ठ इति जाग्रदाद्यवस्थाभितिकस्य स्थितत्वात्त्रिपृष्ठ इत्युच्यते त्रयाणां लोकानां पृष्ठे वर्तमान इत्यप्यारूपाननिरासापतुरीय इत्याचरूपुराचार्या इति
चतुर्मुखादप्यधिकं विष्णुं जानता हिरण्यकशिपुना तदंतर्पांमि योग्यगुणैर्यं ब्रह्मानस्तूयते किं त्वंतर्पांमीस्तूयत इति ज्ञापनाय तदुक्तं ब्रह्मणोऽप्यधिकं विष्णुं जानन्नपि हिरण्यकः ब्रह्माणंतदुणैः स्तौति तद्
विष्णुविवक्षयेति बृहच्च आसि महत्तत्त्वात्मकं चासीत्येकदेशीयैरिति व्याख्यातं तत्संप्रदायज्ञेहरेर्मेहत्तत्त्वात्मकमेवं गुणत्वेन संगच्छत इति निरूप्य ब्रह्माणंतदुणैः स्तौति तद्ब्रह्म विष्णुविवक्षयेत्युक्तत्वात्
न च तद्व्यापित्वेन तदात्मकत्वमुच्यत इति वाच्यं तर्ह्यप्यव्याख्याता चतुर्मुखस्य तदभिमानित्वेन घटतां तस्याप्युक्तदोषानिस्तारादिति ३३ ज्ञानानंदादिलक्षणगुणमूर्तिं निरूपयति व्यक्तमिति हिरण्य
गर्भ इत्यनेन ब्रह्मांडस्य शरीरस्थानीयत्वं सूचितं तत्र तिष्ठन् गुणान्द्वारिः सुखलक्षणान्भुंक्ते न तु देवदत्तबहुः सुखलक्षणानित्यतो वाह व्यक्तमिति पारमेश्वरधामनि वैकुण्ठादिस्थाने सत्परोके वा स्वरूपभूते महिम्नि वा स्थि

व्यक्तं विभो रथूलमिदं शरीरं येनैन्द्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम् ॥ भुंक्ते स्थितो धामनि पारमेश्वरे अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ३४ अनंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं
ततम् ॥ चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ३५ यदि दास्यस्य भिमतां वरान्मेव रदोत्तम ॥ भूतेभ्यस्त्वद्विद्वष्टेभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो ३६

तः पुराणः पुरुषस्त्वायेन शरीरेणैन्द्रियप्राणमनसां गुणान्विषयानेव भुंक्ते न तु दुःखलक्षणान् कुत एव तदत्राहात्मेति एष ज्ञानंदमावत्तेत आत्मेतीति श्रुतेः आनंदस्वभावत्वात्तद्धेतोऽद्विषयज्ञानं कथं नोत्पद्यत इति
तत्राह अव्यक्त इति तदव्यक्तमाह इति सूत्रात् हे विभो तदिदं व्यक्तं ब्रह्मांडलक्षणं तव स्थूलशरीरमाचक्षत इति शेषः यद्वाऽनेन ब्रह्माणमेव तद्योग्ये विशेषणैः स्तौति तथाहि पुरं शरीरमणतीति पुराणः आ
त्मेत्यभिधानावात्मा चतुर्मुखः अवतारेण व्यक्तिर्नास्तीत्यव्यक्तः जगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यलक्षणान् गुणान् इतरत्स्पष्टम् ३४ स्थावरजंगमाख्यं जगत्स्वद्वयतिरिक्तं नास्तित्वव्याप्यत्वादित्यर्थो व्याप्तिरुक्ता
तदिदं कीदृशेन रूपेण व्याप्तिमिति मंदाशंकापरिहाराय स्पष्टमाह अनंतोति अनेन परिच्छिन्नस्य सर्वस्यापरिच्छिन्नादरेवोदिष्टं पुक्तिर्विद्वद्व्यभिस्तुक्तं भवति तम आसीत्तमसां गूढमग्रे इति श्रुतेः प्रकृत्या व्याप्त
त्वमतीति कथं हरेरेवेति विशिष्योक्तिर्घटत इति तत्राह चिदचिदिति शक्तिपदस्य द्विरावृत्तिः कर्तव्या शक्यत्वाच्छक्त्योभापा इति वचनात् उभयविधाया शक्तिः प्रकृतिस्तस्याः पाकार्येण पुशक्तिस्तस्या अपि मग
वच्छक्त्ययिना भूतत्वात्तद्व्याप्तिस्तन्नियतेत्यत एव पुक्तापेक्षुक्तं न चानेन गुणभूतत्वं हरेरिति वाच्यं शिष्येणोपाध्याय आगत इत्यत्रोपाध्यायमाधान्यवदुपपत्तेः न तु लोके प्रसिद्धस्त्वेकानिपतत्वादर्शनात्
चिदचिदात्मकमपंचेकस्य चिदनिपतत्वं संभवेन स्वातंत्र्येण सर्वव्याप्तत्वं हरेः कथं पुज्यत इत्यतो वाह चिदचिदिति द्रव्यं कर्म च कालश्चेत्यादेः परमाणुमात्रवस्तुनोपि भगवदनिपतत्वा संभवात् एतादृशी
शक्तिरस्यास्तीति कुत इत्यत उक्तं भगवत इति उक्तार्थपदं भूयिष्ठांतेन उक्तिविधेमेति वाक्यार्थस्मरत्वा हिरण्यकेन नमस्तुक्तं तदुक्तेः फलाधिकत्वात् ३५ किं बहुनो केन त्वदभीष्टं वेदेत्याशंकितमाह
यदीति विविधत्वेन सूष्टेभ्यः ३६

अन्यस्मादपिकालात् अथवाभावादवयवविशिष्टात् भूतेभ्यस्तुकेभ्यः किमित्यतोविशिनष्टि ननरेरिति ३७ व्यसुभिर्विगतप्राणैः पाषाणादिभिः असुमद्भिर्ग्राहादिभिः ऐकपत्यं ऐकाधिपत्यम् ३८ महिमानंवृणइतिशेषः आत्मनस्तवयोमहिमासयथानरिष्यतिननश्यतितथामममहिमास्तुयोमहिमायथाकहिंचित् नरिष्यतितथात्मनोमममहिमाननश्यत्वितिचोति ३९ इति श्रीभागवतेमहापुराणे सप्तमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ ७ ॥ वरदानादिना संभूतं लवणाब्धिजलवृद्धिहासवत् क्षणिकं भगवदभक्तैर्धर्म्यं श्रीनारायणप्रसादाविर्भूतमनंतकालीनं शाश्वतं स्यात्तदेवापाद्यं भूषुभिरित्यादितात्पर्यं निरूप्यते कतिपयेष्वध्यायेषु तत्र हिरण्यकशिपवे ब्रह्मवरप्रदानप्रकारं तेनास्पृश सर्वविजयप्रकारं च निरूपयति एवं वृतइत्यादिना अथशब्देन न केवलं ब्रह्मणो वरदानमेवोच्यत अपितु हिरण्यकशिपुविषया कथा सा कल्येन कथ्यत इति सूचयति १ मम सकाशाद्यदपि दुर्लभान् अंततो दुःखप्रापकान् दुरशोभनदुःखयोरिति पादवः २ भगवान् पूज्यः अत्र प्रतिक्षणं दृष्टश्रुतविस्म

नांतर्बहिर्दिवानकमन्यस्मादपि चायुधैः ॥ नभूभौनां वरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि ३७ व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः ॥ अप्रतिद्वंद्वतायुद्धे ऐकपत्यं च देहिनाम् ३८ सर्वेषां लोकपालानां महिमानंतथात्मनः ॥ तपोयोगप्रभावेन यो नरिष्यति कहिंचित् ३९ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥ प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् १ ब्रह्मोवाच ॥ ताते मे दुर्लभाः पुंसो यान्वृणीष्वे वरान् मम ॥ तथापि वितराभ्यंगवरान्यदपि दुर्लभान् २ ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः ॥ पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ३ एवं लब्धवरो दैत्यो विभवे मम यं वपुः ॥ भगवत्यकरो द्वेषं भातुर्वधमनुस्मरन् ४ स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन् महासुरः ॥ देवासुरमनुष्येन्द्रान् गंधर्वगुरुदोरगान् ५ सिद्धचारणविद्याभ्रातृ ऋषीन् पित्रपतीन् मनून् ॥ यक्षरक्षः पिशाचेशान् प्रेतभूतपतीन्पि ६ सर्वं सत्त्वं पतीजित्वा वशमानीय विश्वजित् ॥ जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ७ देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपम् ॥ महेंद्रभवनं साक्षात् निर्मितं विश्वकर्मणा ८ त्रैलोक्यलक्ष्म्या यतनमभ्युवासा खिलर्द्धिमद ॥ यत्र विद्रुमसोपाना महामारकताभुवः ९ यत्र स्फटिककुब्जानि वैदूर्यस्तंभपंकजः ॥ यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च १० पयःफेनानि भाः शय्यामुक्तादामपरिच्छदाः ॥ कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यः शब्दयन्त्र इतस्ततः ॥ रत्नस्थलेषु पश्यन्ति सुदतीः सुंदरं मुखम् ११ तस्मिन् महेंद्रभवने महासुरो महाबलो निर्जितलो क एकराट् ॥ रे मे भिवंद्यां प्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरुर्जितचंडशासनः १२

रणशीलानां मंदानां स्फुरन्मार्धकृतव्याख्यानापदानां पुनरापित्थो वचनं न दोषाय तदर्थं हीदं भवत्तामिति अमोघानुग्रहः योग्यानामिति शेषः ॥ ३ ॥ समग्रैश्वर्यादिगुणरत्नाकरे परे द्वेषमकरोदसुरावेशाज्जयां शत्वेन स्वतोभक्तौ पीतित्तात्पर्यं तदुक्तम् स्वतोभक्ता हिरण्याद्याः परावेशाद्धरौ द्विषति परोरि परमात्मनो रित्यभिधानादत्र परः शत्रुरसुरः तदावेशादित्यर्थः ४ ५ ६ सर्वं सत्त्वं पतीजित्वा दीन् बलभे शान्वा किं बहुना विश्वं चराचरं विजितवानिति तेजसा प्रभावेन सह जहार ७ त्रिविष्टपं स्वर्गं स्वर्गे त्रीणि स्थानानि संतिततोपि त्रैष्टुपं महेंद्रभवनं ममरावतीनामतरस्थानां पक्षया साक्षात्सुरीयमित्युच्यते साक्षात्सत्त्वमनुपगौरित्यभिधानात् अतएवास्वर्गं हि मदित्युक्तम् साक्षात्सत्त्वमभ्युवासेत्यनेन वार्त्तगमयितव्यम् त्रीणि विष्टपानि स्थानानि सकलसमृद्धिमेत्यस्मिन्निति त्रिविष्टपशब्दार्थपर्यालोचनपापमर्थः संपद्यते त्रिदिवपदस्याप्यमर्थः अन्यथा त्रिशब्दस्यातिवृत्तव्येति ८ सोपानमारोहा वरो हलक्षणं कुर्द्धमम् ९ वितानमुपरिपिधानवत् १० सुदतीः प्रशस्तदंतपंकजः स्त्रियः ११ १२

त्रिभिरादित्यवसुरुदमरुदादिदेवानामेष्वन्तर्भावविवक्षयात्रिधाभिन्नेः तदुक्तं आदित्यावसवोरुद्रास्त्रिविधाहिसुरायतः मरुतश्चैवदिश्वेवसाध्याश्चैवचतुर्द्रताः अतस्त्रयइतिप्रोक्ताश्चत्वारोमानुषाःस्पृताःउपायनं
ददुःसर्वेविनादेवान्हरिण्यकेइतिवचनात् नब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरित्यर्थोग्राह्यः किंचात्रेदंतात्पर्यं तथाहि द्विविधादेवायज्ञभागभुजस्तदभुजइति तत्रप्रथमोत्रिधाभिन्नाजातिभिन्नत्वान्मन्त्रेणाह्वानेसमूहेनागम
नाच्च चरमेपुसुरशब्दमात्रं वर्तते तदन्तेवासिवद्वर्तमानाः अप्यज्ञभागेष्वापितुसुरशब्दःप्रयुज्यते यज्ञभागभुजस्त्वेवत्रयइत्यभिशाब्दिताइतिवचनादयंविशेषःकल्प्यतइति इतोप्यत्रत्रित्वसंख्ययादित्याद
यउच्यंतइत्यंगीकृतव्यं दैत्यस्यदेवोपास्पत्वेदेवानांसदासचशोभाजामयशःस्यात्तदनुपपन्नं प्रमाणविरोधात्तदितरेषांउभयभाक्त्वमितीश्वरकृत्तमिति यत्रकचयशःस्थानमन्येषामितिकेशवः सर्वत्रापितु
तमंगमत्तमधुनोरुगंधिनाविवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः ॥ उपामतोपायनपाणिभिर्विनात्रिभिस्तपोयोगबलौजसांपदम् १३ जगुर्महेंद्रासनभोजसास्थि
तंविश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादयः ॥ गंधर्वसिद्धाऋषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधराअप्सरसश्चपांडव १४ सएववर्णाश्रमिभिःकृतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ इज्यमानोह
विर्भागानग्रहीत्स्वेनतेजसा १५ अकृष्टपच्यातस्यासीत्समद्वीपवतीमही ॥ तथाकामदुषाद्यौश्चनानाश्चर्यपदंनभः १६ रत्नाकराश्चरत्नानितत्परान्यश्चोहु
रुर्मिभिः ॥ क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः १७ शैलाद्रोणीभिराक्रीडंसर्वर्तुषुगुणान्हुमाः ॥ दधारलोकपालानामेकएवपृथग्गुणान् १८ सइत्थानि
जितककुबेकराद्विषयान्प्रियान् ॥ यथोपजोषंभुंजानोनातृप्यदजितेन्द्रियः १९ एवमैश्वर्यमत्तस्यदृष्टस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ कालोमहानव्यतीयायब्रह्मशा
पमुपेयुषः२० तस्योग्रदंडसंविन्नाःसर्वलोकाःसपालकाः ॥ अन्यत्राऽलब्धशरणाःशरणंययुरच्युतम् २१ तस्यैनमोस्तुकाष्ठौयैयत्रात्माहरिरीश्वरः ॥ यद्रत्नान
निवर्ततेशांताःसंन्यासिनोमलाः २२ इतितेसंयतात्मानःसमाहिताधियोमलाः ॥ उपतस्थुर्हृषीकेशंविनिद्रावायुभोजनाः २३ ओंनमोमगवतेमहापुरुषा
यमहात्मने ॥ विशुद्धानुभवानंदसंहोहाययतोऽभयम् २४ तेषामाविरभूद्वाणीअरूपामेघानिःस्वना ॥ संनादयंतीककुभःसाधूनामभयंकरी २५ माभै
ष्टविबुधश्चेष्टाःसर्वेषांभद्रमस्तुवः ॥ महर्शनंहिभूतानांसर्वश्रेयोपपत्तये २६ ज्ञातमेतस्यदौरात्म्यंदैतेयापसदस्ययत् ॥ तस्यशांतिंकरिष्यामिकालस्ता
वत्प्रतीक्षताम् २७ यदावेदेषुदेवेषुगोषुविपेषुसाधुषु ॥ धर्मेमायिचविद्वेषःसवाआशुविनश्यति २८ निर्वैरायप्रशांतायस्वसुतायमहात्मने ॥ प्रह्लादाययदाहु
द्येद्वनिष्येपिवरोर्जितम् २९ ॥ नारदउवाच ॥ इत्युक्तालोकगुरुणातंप्रणम्यदिवौकसः ॥ न्यवर्ततगतोद्वेगामेनिरेचासुरंहतम् ३० तस्यदैत्यपतेःपुत्राश्च
त्वारुपरमाहुताः ॥ प्रह्लादोभून्महांस्तेषांगुणैर्महदुपासकः ॥ ब्रह्मण्यःशीलसंपन्नःसत्यसंधोजितेन्द्रियः ३१ आत्मवत्सर्वभूतानामेकःप्रियसुहृत्तपः ॥ दा
सवत्सन्नतायांत्रिःपितृवर्द्धनिवत्सलः ३२

देवानामित्यन्यान्पुत्रान्कचित्

इत्युक्तेष्वपोगःसत्तदनइत्यभिधानादगिमादिनानोपापस्थानीभूतः २३ १४ १५ अकृष्टपच्याउद्धेखनमंतरेणसस्यादिपरिपाकोपेता १६ तत्परान्यःतेषांसमुद्वाणांपत्न्योनघः क्षारलवणम् १७ १८
यथोपजोषंयमासुखम् १९ २० २१ २२ २३ एतोपस्माद्वरेभयंभवतितस्मादति २४ अरूपाअशरीरीणी २५ महर्शनंमद्विषयज्ञानम् २६ २७ परस्ववेदादिषुविद्वेषःसत्ताशुसाधनसांगम्याम्
२८ २९ ३० ३१ आत्मवत्परमात्मवत् अन्येषांदरिसाम्यंस्तुकिंचित्सांम्यमुदीरितं सत्यंन्याम् ३२ तुमस्त्यादिरितिशास्त्रस्यनिग्रहइतिवचनादहंहरिताम्यकपनंतात्पर्यादयमंतव्यम् ३३

मानस्तंभविजितः अभिमाननिमित्तरतंभहोपरहितः ३३ गुणेषुशब्दादिषु शरीरस्पर्शदांतत्वमुपवासादिना रहितासुरः असुरस्वभावकमेरहितः जात्यासुरः ३४ यथाभगवतीश्वरइत्यत्राप्यन्ये
पांहरिसाम्यंतुकिंचित्साभ्यमुदीरितमित्यादिप्रमाणमित्यत्रापिज्ञातव्यमिति ३५ प्रतिमानंहृष्टांतं ३६ ३७ कृष्णारूपोग्रहस्तेनवशीकृतमनाः ३८ अनुसंदधेयस्मार ३९ ४० तद्भावनायुक्तः
तस्यश्रीनारायणस्यध्यानोपेतःतन्मयस्तत्प्रधानः ४१ स्पर्शेषुविषयेषुस्पृहारहितः अस्पंदमाणःमाणचेष्टारहितः आनंदसालिलेनसंतोषाश्रुजलेननिमित्तेनाकिंचिन्मीलितनेत्रैः ४२ अ
किंचनानांमहतांसतांसेवालक्षणसंगेनप्राप्तया ४३ अर्धंमरणलक्षणंव्यसनम् ४४ विद्वेषोदपितेपुत्रेकयमासीन्महात्मानि इतिस्वपृष्ठं कथांतरासक्तपानारदेनापरिहृतं जाननूराजायुधिष्ठिरः पुनर

भ्रान्तवत्सदृशेस्निग्धोगुरुष्वीश्वरभावनः ॥ विद्यार्थरूपजन्माद्यैर्मानस्तंभविजितः ३३ नोद्विग्नचित्तोव्यसनेषुनिस्पृहःश्रुतेषुदृष्टेषुगुणेष्ववस्तुदृक् ॥
दांतैर्द्रियप्राणशरीरधीःसदाप्रशांतकामोरहितासुरोसुरः ३४ यस्मिन्महागुणाराजन्गृह्यतेकविभिर्बहुः ॥ नतेधुनाभिधीयंतेयथाभगवतीश्वरे ३५
यंसाधुगाथासदसिरिपवोपिसुरानृप ॥ प्रतिमानंप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवाद्दशाः ३६ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यंतस्यमूच्यते ॥ वासुदेवेभगवतिस्यनै
सर्गिकीरतिः ३७ न्यस्तक्रीडनकोबालोजडवत्तन्मनाःसदा ॥ कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशम् ३८ आसीनःपर्यटन्नश्रच्छयानःप्रपिबन्नृव
न् ॥ नानुमंदयन्तानिगोविंदपरिरंभितः ३९ क्वचिद्रोदितिगोविंदचित्ताचंचलचेतनः ॥ क्वचिद्वसतितर्जिताङ्गादउद्रायतिक्वचिन् ४० नदतिक्वचिदु
त्कंठोविलज्जोन्मत्यतिक्वचिन् ॥ क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोनुचकारह ४१ क्वचिदुत्पलकस्तूष्णीमशेषस्पर्शानिस्पृहः ॥ अस्पंदमाणआनंदसलिला
मीलितेक्षणः ४२ सउत्तमश्लोकपदारविंदयोर्निषेवयाकिंचनसंगलब्धया ॥ तन्वन्परांनिर्वृतिमात्मनोमुहुर्दुःसंगहीनःस्वमनःशमंव्यधात् ४३ तस्मि
न्महाभागवतेमहाभागेमहात्मानि ॥ हिरण्यकशिपूराजन्नकरोदधमात्मजे ४४ युधिष्ठिरउवाच ॥ देवर्षणतदिच्छामोवेदितुंतवसुव्रत ॥ यदात्मजा
यशुदायपिताधात्साधवेजघम् ४५ पुत्रान्विप्रतिकूलांश्चपितरःपुत्रवत्सलाः ॥ उपालभंतेशिक्षार्थेनैवावमपरेयथा ॥ किमुतानुवशान्साधून्तादृशान्
गुरुदेवतान् ४६ एतत्कौतूहलं ब्रह्मव्रस्माकंविधमप्रभो ॥ पितुःपुत्राययद्वेषोमरणायप्रयोजितः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेचतुर्थो
ध्यायः ४ ॥ ॥ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ पौरोहित्यायभगवान्वृतःकाव्यःकिलासुरैः ॥ शंडामकौसुतौतस्यदैत्यराजगृहांतिके १ तौराज्ञाप्रापितंवा
लंपद्मदंनयकोविदम् ॥ पाठयामासतुःपाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् २

पिजानन्नकरोदधमात्मजइतिमसत्तंश्रुत्वातदेवपृच्छतिदेवर्षइति पुत्रस्पर्शमरणकारणमासुरकर्म ननुशास्त्रीयामितिज्ञापनापसाधवेजघमिति संहिताकार्पनकृतम् ४५ अपरेशमवः ४६ विधम परितः पुनायम्
योजितोविद्वेषः पितुर्मरणायामुदितिवत्तस्मात्कौतूहलमिति ॥ ४७ ॥ इति०भागवतेम०सप्तमस्कंधेवि०टी०चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ हिरण्यकशिपुप्रह्लादसंवादच्छलेनमक्तिस्वरूपंहेरेनिरतिशयस्वातंत्र्यं
चनिरूपपर्यस्मिन्नपापे न्यःशुकःशंडमर्कअशंडामकौतस्यशुकस्यदैत्यराजगृहांतिकेन्यवसत्तामितिशेषः १ राज्ञाहिरण्यकशिपुना २

अपाठस्यविशेषणभूतेनहेत्यनेनसूचितंहेतुमाह नेति असाधुत्वेकिंकारणमत्राह स्वरूपेति स्वातंत्र्यात्स्वइतिप्रोक्तइत्यतःस्वस्यस्वतंत्रस्यहरूपस्यासत्त्वंशून्यत्वंगृह्णातीतिनिराकारोहरिरित्यःपक्षःसआश्रयोयस्यतत्तथा निराकारपक्षविषयत्वादित्यर्थः प्रपंचस्वरूपस्यासद्ब्रह्मःशून्यत्वप्रतिपादकःशून्यवादः सआश्रयोयस्यतत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थइतिवा जीवपरस्वरूपयोरसत्पृथग्भावं गृह्णातीति स्वरूपासद्ब्रह्मःजीवपरमात्मानावभिन्नावित्यःसिद्धांतःसआश्रयोयस्यतत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थइतिवास्वरूपासद्ब्रह्मः औत्पत्तिकदुराग्रहोऽवैष्णवपक्षपातःसआश्रयोयस्यतत्तथा वैष्णवसिद्धांतविरुद्धत्वादित्यर्थइतिवा विन्यासभेदएवायंतात्पर्यतस्त्वेकएवेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ हेअसुरवर्यअसद्ब्रह्माद्विषयाभिनिवेशात्समुद्विग्नधियां परवशीकृतबुद्धीनां देहिनांतत्साधुसंसारनिर्मूलसाधनंमन्यइत्यन्वयः कितदितितत्राह हित्वेति आत्मपातंस्वस्यनिरयपातंअंधमज्ञानंयत्तस्यकूपंनिधानस्थानंगृहंहित्वावनंस जनसंगमलक्षणंगतः ५ सज्जनशिक्षार्थप्रह्लादेनतत्त्वमुक्तंनतुतंग्राहयितुं तस्यासुरावेशेनदुराग्रह गृहीतत्वात्तत्फलमाह श्रुत्वेति परिहासःफलंपरबुद्धिभिःप्रतिपक्षबुद्धिभिः परपक्षसमीहिताःपूर्वपक्षविषयत्वेनप्रवृत्ताः ६ पुत्रस्नेहेनाभिमतोयंनहासःकित्वनभिमतएवेत्यभिप्रेत्याह सम्यगिति विधार्यतामवधार्यतांविष्णुपक्षःप्रतिच्छन्नोपेपांतेतथातैर्वैष्णुसिद्धांतमभिगृह्य स्थितैरित्यर्थः ७ अवशवशीकरणायचत्वारउपायाविहितास्तत्राद्विजातीनांसामोपायएवश्रेयानितिदर्शयितुंपरकृतबुद्धिभेदंज्ञातुंतत्रापि योग्यानांभगवत्तत्त्वविषयज्ञाननिश्चयायचदैत्यभयाच्चदैत्ययाजकाःप्रह्लादमपृच्छन्वित्याह गृहमिति सामभिर्वचनैः ८ तुभ्यंतवयोबुद्धिविपर्ययएव बालान्वयस्यान्भतिक्रम्य कुतोभूदितिशेषः बालानांबुद्धि

यत्तत्रगुरुणाप्रोक्तंशुश्रुवेनपपाठह ॥ नसाधुमेनेमनसास्वरूपासद्ब्रह्माश्रयम् ३ एकदासुरराट्पुत्रमंकमारोप्यपांडव ॥ पप्रच्छकथ्यतांवत्समन्यतेसाधुयद्ब्रवान् ४ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ तत्साधुमन्येऽसुरवर्यदेहिनांसदासमुद्विग्नधियामसद्ब्रह्मात् ॥ हित्वात्मपातंगृहमंधकूपंवनंगतोयद्वरिमाश्रयेत् ५ ॥ नारदउवाच ॥ श्रुत्वापुत्रमिशेदैत्यःपरपक्षसमीहिताः ॥ जहासबुद्धिर्बालानांभिद्यतेपरबुद्धिभिः ६ सम्यग्विधार्यतांबालोगुरुमेहेद्विजातिभिः ॥ विष्णुपक्षप्रतिच्छन्नैर्नमिद्येतास्यधीर्यथा ७ गृहमानीतमाहूयप्रह्लादंदैत्ययाजकाः ॥ प्रशस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छंतसामभिः ८ वत्सप्रह्लादभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा ॥ बालानतिकुतस्तुभ्यमेषबुद्धिविपर्ययः ९ बुद्धिभेदःपरकृतउताहोतेस्वतोभवेत् ॥ भण्यतांश्रोतुकामानांगुरुणांकुलनंदन १० ॥ प्रह्लादउवाच ॥ परःस्वश्वेत्यसद्ब्रह्मःपुंसांयन्माययाकृतः ॥ विमोहितधियांदृष्टस्तस्मैभगवतेनमः ११ सयदानुगतःपुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते ॥ अन्यएषतथान्योहमितिदेहगतासती १२

मतिक्रम्यैषबुद्धिभेदःकुतःकस्मात्तुभ्यंरोचितइतिवा ९ एतदेवविवृण्वंति बुद्धिभेदइति अस्माकंतत्त्वमेववक्तव्यंत्वयेत्यतो गुरुणामिति १० उत्तरं वक्ति परइति पुंसांयोयंपरस्वात्मेत्यसद्ब्रह्मः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः परमार्थवस्तुनएकत्वेप्रामाणिकेसिद्धे तत्र श्रीनारायणर्मतरेण परविषयकर्तृत्वंस्वविषयकर्तृत्वमितिभेदः स्वातंत्र्यकल्पनालक्षणमन्यथाज्ञानं एषयस्येश्वरस्येच्छयाकृतःकल्पितः सर्वकर्तृत्वात्तस्य तस्मैभगवतेमहामहिम्नेनमइत्यन्वयः तत्प्रत्यक्षमित्याह विमोहितधियामिति दृष्टःप्रत्यक्षस्तस्मात्तादृशीबुद्धिर्भावादशौर्नकार्येतिशेषः विमोहितेत्यनेनापीश्वरकर्तृत्वंज्ञायते ११ यन्माययेत्युक्तंस्पष्टं दर्शयति सपदेति समगवान्यदापुंसांस्वात्मपरबुद्धिजनकत्वेनानुगतोऽनुकूलोभवति तदापशुबुद्धिरन्नबुद्धिर्विभिद्यते तत्कथमित्यत उक्तं अन्यइति एषदेवदत्तोऽन्यःस्वतंत्रोऽहमन्यःस्वतंत्रइति किमस्माधिकरणा मितितत्राह देहगतेति अतएवासती वृत्तिज्ञानत्वेनमोक्षानुपयोगित्वात् अन्योसावन्योऽहमस्मीतिनसंबेद यथापशुरिति श्रुतिप्रतीकेनानेन लोकेनजीवपरयोर्भेदंनिषिध्यचिदैक्यंविधीयतइतिममर्थविधाया र्थांतरकल्पनायांकिंप्रमाणमितीपमाशंकास्वातंत्र्येणान्यसद्भावनिषेधाय श्रुतिस्तिर्यगं अन्योसावन्योऽहमितिपश्यन्नइतिस्मद् आत्मानमंतर्यमयोदितिभेदंस्वरूपतः आहतद्वयगोधीनाभिन्नाविवाःसंबेदस्तु स्वरूपसत्ताकर्तृत्वंभोगोमोक्षस्तथैवच मुक्तस्यावस्थितिश्चैवसर्वविष्णोर्वेशसेत्यनेनपरिहृतेतिज्ञातव्यं १२

ननुयदिजीवपरौमियोभिन्नौतौहेकिमिति षट्पटमेदज्ञानवत्तद्विषयज्ञानंनोत्पद्यतइत्याशंक्यप्रतियोगिज्ञानस्यदुःसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह सएषइतियःस्वस्वकर्मानुसारेणस्वस्वयोग्यज्ञानमुत्पादयति सएषआत्मापरमात्मास्वपरेत्यबुद्धिभिःयथार्थज्ञानविरोधिज्ञानवद्भिःपुरुषैर्दुर्नवयानुक्रमणः दुरन्वयंदुर्ज्ञानमनुक्रमणंतत्तद्योग्यतानुसारेणप्रवर्तनंपस्यसतयादुर्ज्ञेयचेष्टइत्यर्थः निरुच्यतेनिश्चीयते ननुवेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णमिति श्रुतेः ब्रह्मादेस्तद्विषयज्ञानश्रवणात्कथंप्रतियोगिज्ञानस्यदुःसाध्यत्वमित्यतआह मुहंतीति ब्रह्मादीनांभगवद्विषयज्ञानंदुःसाध्यंकिंन्वितरेषामित्यतोवाह हि शब्दोप्यर्थेहेतौवा वेदवादेकोविदाः ब्रह्मादयोपियद्वर्त्मनियत्रस्वरूपविषयेमुहंतिप्रस्मात्तस्मात्सएषदुरन्वयानुक्रमणइतिनिरुच्यते अनेनहरेरनुग्रहमंतरेणतद्विषयज्ञानंनोत्पद्यते तस्मिन्सतितत्स्यात् यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेरन्वयव्यातिरेकौदाशितावित्युक्तंभवति ननु त्वदुक्तपैवत्वदुद्धिभेदजनकःकश्चित्स्यात्सकइतिविचार्यत इतितत्राह एषइति मुहंतीत्येतदत्राप्यनुकूल्यतेपद्वर्त्मनिमुहंत्येष हरिर्मममतिर्भिनात्तिविषयीकरोति सर्वस्यस्ववशत्वंस्वस्यानन्याधीनत्वंस्वप्रसादान्मोक्षादिसकलपुरुषार्थमाप्तिरित्यादिवुद्धिजनयतीतिभावः । तदुक्तं आहतद्वल्लग्नोधीनाभिन्नाजीवाःसदैवत्वित्यादि ॥

सएषआत्मास्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरन्वयानुक्रमणोनिरुच्यते ॥ मुहंतिपद्वर्त्मनिवेदवादिनोब्रह्मादयोद्वेषभिनत्तिमेमतिम् १३ यथाभ्राम्यत्ययोब्रह्मस्वयमाकर्षसन्निधौ ॥ तथामेभिद्यतेचेतश्चक्रपाणौयदृच्छया ॥ १४ ॥ नारदउवाच ॥ एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वाविरराममहामतिः ॥ तंनिर्मत्स्याथिकुपितःसुदीनोराजसेवकः १५ आनीयतामरेवेत्रमस्माकमयशस्कृतः ॥ कुलांगारस्यदुर्बुद्धेश्वरुथोऽस्योदितोदमः १६ दैतेयचंदनवननेजातोयंकंटकदुमः ॥ तन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोर्मकः १७ इतितंविविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ॥ प्राहुदं ग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनम् १८ ततएनंगुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ॥ दैत्येद्रं दर्शयामासमातृमृष्टमलंकृतम् १९ पादयोःपतितंबालंप्रतिनंद्याशिषासुरः ॥ परिष्वज्यचिरंदोभ्यांपरमामापनिर्वृतिम् २० आरोप्यांकमवघ्रायमूर्धन्यश्रुकलांबुभिः ॥ आसिंचन्विकसद्वक्रमिदमाहयुधिष्ठिर २१ प्रह्लादानूच्यतांतातस्वधीतंकिंचिदुत्तमम् ॥ कालेनैतावतायुष्मन्यदाशिक्षहुरोर्भवान् २२

१३ एतदर्थसदृष्टांतमाह यथेति यथाकर्षस्यायस्कांतस्यसन्निधौसत्पयःस्वयंभ्राम्यति स्वात्मानमुद्दिश्यगमनशक्तिकरोति तदितिशेषः तथा मेचेतोग्रहच्छपातदिच्छयाचक्रपाणौभिद्यतेतद्विषयीकरणशक्तिरूपते अयोगमनशक्तिवशेतेनस्यापिनैसार्गिकीतिभावः एतेनसर्वहर्षधीनमित्युक्तंभवति एतेनहवावपयोमंक्रमवति एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गं प्राच्योन्योनचःस्यंदंतेयआत्मानमंतर्गमयोदीतिभेदस्वरूपबोहेत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यांविशेषेणचराचरस्यसर्वस्यश्रीहर्षधीनमवृत्त्यवगमात्पश्यन्नहइत्यनेनपशुबुद्धिरबुद्धिभिरित्येतत्पदद्वयाभिप्रायोदर्शितः १४ सुदीनःवाचाशिक्षायांक्षीणोऽशक्तइत्यर्थःराजसेवकइत्यनेनभेदज्ञानासामर्थ्यवसूचितं उमपोरपिवित्तसाध्यत्वात् १५ अवयशस्कृतोदुष्कीर्तिकरस्यास्यचतुर्थोदमोदं वतंज्ञइति उदितइत्यर्थः १६ उन्मूलयतीत्युन्मूलःसचासौपरशुश्चोन्मूलपरशुस्तत्स्वदैतेयचंदनवनस्यमूलंतन्मूलोन्मूलपरशुस्तस्यनालायितःमंडपवत्तन्वानः १७ त्रिवर्गस्योपपादनंशास्त्रम् १८ ज्ञातंज्ञेयानांभर्मादिपुरुषार्थानांचतुष्टयंपेनसतयार्तं ज्ञातंज्ञेयसाधनचतुष्टयंवा मातृमृष्टशरीरमलस्यागेनस्नानंकारितम् १९ २० २१ मुहुर्भर्षितंपठितम् २२

नियंतृत्वेनात्मानि मयि स्थितो भगवानिति नितरां विद नं ज्ञानमात्मनि वेदनं मुक्तस्यापि ममांतस्थो नियंतृवै हरिः सदा ॥ विज्ञानं समुद्दिष्टं संप्रगतात्मनि वेदनामिति एतदात्मसमर्पणं नार्थः किंतु कृतकार्यः इत्युक्तप्रकारेण श्रवणादिभिर्नवभिरुपपत्तेः असंभवव्यभिचारपरिहारेण ज्ञायत इति २३ नवलक्षणाविष्णोभक्तिर्यस्मिन्शास्त्रेऽपि ताप्रतिपादिता पुंसां साभगवत्पुत्रमश्रुके अद्यानिष्पीजेनाक्रियते चेद्यदि ताहं तदधीतं शास्त्रमुत्तममन्योन्यदित्यन्वयः नवश्रवणादीनि लक्षणा निचिह्नानि यस्यांसा तथा २४ २५ तत्त्वया २६ साधुत्वेन वृत्तस्य गुरोर्दुर्मतेऽति संवोध्य निंदनं कथं घटत इति तत्राह संतीति गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनमिति वाक्यं हि शब्देन स्मारयति पातकिनां पापफलत्वेन रोगउदयेति यथा तथा तेषामघमपराधलक्षणं व्यसनं मकाशत इत्यन्वयः २७ लोके संत्वसाधवः नाहंतादृशः यतस्त्वत्पुत्रो न मया चरितं नापि परेण पठत्यत इत्याह नमदिति तर्हि कस्मादियं मतिरभूदिति तत्राह नैसर्गिकीति तदा तास्मिन्वक्षेममात्मनः स्वरूपाभिमानो मया ग्राहियं मतिरिति कस्तस्मात्कोऽप्यसंहरति २८ पुत्रापक्रुध्यन्नाह गुरुणेति गुरुमुखी गुरुमुखा दुत्पन्नेयं मतिः २९ सत्येवमन्मतिः त्वन्मतिरेवासतीति पितरं कटाक्षीकृत्य परिहरति मतिरिति परतो गुर्वादि बोधनमपत्नेन स्वतः स्वमपत्नेन तत्रानिमित्तमाह श्रेति वनादिनिवासमंतरेण गृह एवावस्थानलक्षणं व्रतं येषां तेषां तेषां ननु कुटुंबीशु चोद्देशे स्वाध्यायमधीयान इति श्रुतेर्गृहस्थानामपि श्रेयः प्राप्स्युपपत्तोरिति तत्राह अदां

प्रह्लाद उवाच ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनि वेदनम् २३ इति पुंसां पिता विष्णोभक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥ क्रियते भगवत्पुत्रात्तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् २४ ॥ नारद उवाच ॥ निश्चयैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ गुरुपुत्रमुवाचे दंष्ट्रा प्रस्फुरिताधरः २५ ॥ हिरण्यकशिपु उवाच ॥ ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतासता ॥ असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते २६ संति ह्यसाधवो लोके दुर्मतेऽत्राच्छन्नवेषिणः ॥ तेषामुदये वंकाले रोगः पातकिनामिव २७ ॥ गुरुपुत्र उवाच ॥ नमत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेंद्रशत्रो ॥ नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्नियच्छमन्युं कृतदात्ममानः २८ ॥ नारद उवाच ॥ गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् ॥ न चेद्गुरुमुखीयं ते कुतो मद्रासती मतिः २९ प्रह्लाद उवाच ॥ मतिर्न कृष्णे परतः स्वतोपि वामिथो विपद्येत गृहव्रतानाम् ॥ अदांतगोभिर्विशतांतमिसं पुनः पुनश्चरितचरणानाम् ३० न ते विदुः स्वार्थं गतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थभावाः ॥ जंघायथांश्चैरुपनीयमाना वाची शतं त्यागुरुदाम्निवद्वाः ३१

तेति अदांतानामिन्द्रियनिग्रहरहितानां पुरुषाणां गोभिर्वाग्मिस्तमिह नरकसुखकल्पं विषयसुखं विशतां भुंजानानां तेषां निवृत्तना पूर्वभोगो नास्तीत्यभिप्रेत्याह पुनरिति पुनः पुनर्भुक्ता विषयानेव भुंजानानां भित्त्यर्थः अदांतगोभिराशिक्षिताभिर्वाग्मिर्वैदग्गताभिस्तमिह मत्तत्त्वाथे विषयमज्ञानं अन्यथा ज्ञानं च विशतां ग्राहमानानां न तत्रापि पत्नोस्तीत्याह पुनरिति वा ३० एतदेव स्पष्टमाह न त इति दुष्टं प्रसीति सुंदरेषु पार्ष्णीयविषयेषु आशयोपेपांते तथा तत्र ज्ञेयमाह बहिरिति बहिरर्थेषु सुखतः प्रतीयमानार्थेष्वेव भावरत्नात्पर्याधीनि श्रयोपेपांते तथा श्रुतितात्पर्याधीनि भिन्ना इत्यर्थः एते स्वार्थगतेषु पुरुषार्थेष्वेव परं स्वभक्तमयोजनसाधकं वा कृष्णं न विदुरित्यन्वयः अत्र कारणमाह वाचीति ईशतं त्यागी शस्यदेव गुरुलक्षणं तस्यां ब्राह्मणादिबहुनामाख्यलक्षणनामदाभिबद्धाः अत्रोदाहरणमाह जंघायति अथैरुपनीयमानाः उपादिश्यमाना कर्ममार्गांश्च अज्ञा उपदिष्टान्यमार्गयथान विदुस्तथेति अनेनाधिपनीयमाना पश्याति स्मृतिस्मारयति ३१

नन्वेवंतद्विग्रहवतानामुक्तपुण्यः कइत्याह नैषामिति यावदेषोऽग्रहवतानामतिर्महीयसां निष्कचनानां संपासनां पादरजोभिषेकं न वृणीत तावतं कालमुत्तमस्वाधिनस्पृशति न विषयीकरोति उरुक्रम
स्यां प्रिस्पृशस्य किं फलमत्राह अनर्थेति यस्य हरेरंघ्रिस्पृशोऽर्थफलमनर्थपगमः संसारनिवृत्तिः अथानर्थपगमोऽस्मात्पादरजोभिषेकादुत्थितः प्रकाशितो भवति तस्मै ३२ कषायीकृतलोचनः रक्तने
त्रः ३३ ३४ पितृव्यस्य हिरण्याक्षस्य हंतुः असावसमंजसः प्रल्हादः विष्णोः किं वासाधुकरिष्यति ३५ कथमसमंजसो भूतत्राह सौहृदमिति ३६ परः शत्रुरप्यवश्यं द्वेषेणापिहितकृचेत्स एव सु
तः यथा औषधं तिक्तत्वेन हरीतकीमनुष्याणां मातेव हि तकारिणीति वचनात् स्वदेहजोऽपि सुतोऽपि अहितोऽपकारी चेत्तच्छिद्यादामयवत् किंचात्मनः स्वस्य पदहितमंगं संपदं दृष्टं तच्छिद्यात्तदेव विशिनष्टि यद्विवर्ज
नादिति शेषमंगं सुखं जीवतीत्यन्वयः ३७ संभोगो भोजनम् ३८ ३९ भैरवं नादमुद्दिश्य ४० अनिर्देश्यत्वादिगुणशालिनिहरी युक्तात्मनि प्रयोजितमनस्के प्रह्लादे अपुण्यस्येव पापिन इव तत्क्रियाः तेषां नै

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिस्पृशत्यनर्थपगमोऽयं दर्शयः ॥ महीयसां पादरजोभिषेकं निष्कचनानां न वृणीत यावत् ३२ नारद उवाच ॥ इत्युक्त्वोपरतं पुत्रां हि
रण्यकशिपुरूपा ॥ अंधीकृतात्मा स्वोत्संगात्रिरस्य तमहीतले ॥ आहामर्षरूपा विष्टः कषायीकृतलोचनः ३३ ॥ हिरण्यकशिपु उवाच ॥ वध्यतामाश्वयं
वध्योनिः सारयत नैर्ऋताः ॥ अयं मे भ्रातृहा शोच्यो हित्वा स्वान्सुहृदोऽधमः ३४ पितृव्यहंतुः पादौ यो विष्णोर्दासवदचति ॥ विष्णोर्वासाध्वसौ किं नु करि
ष्यत्यसमंजसः ३५ सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोस्त्यजत्पंचहायनः ३६ परां प्यवश्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ॥ छिद्यात्तदंगं यदुतात्म
नो हितं शेषं सुखं जीवति यद्विसर्जनात् ३७ सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोगशयनाशनैः ॥ सुहृल्लिङ्गधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवोद्भ्रियम् ३८ नैर्ऋतास्तेऽसमुद्दिष्टा भ
र्त्रा विशूलपाणयः ॥ तिग्मदंष्ट्राः कराला स्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ३९ नदंतो भैरवं नादं छिधिभिधीति वादिनः ॥ आसीनं चाह नञ्छूतैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु
४० परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ॥ युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव तत्क्रियाः ४१ प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशंकितः ॥ चकार त
द्वधोपायात्रिबंधेन युधिष्ठिर ४२ दिग्गजेर्दंष्ट्रकैर्द्रैरभिचारावपातनैः ॥ मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ४३ हिमवाय्वग्निसालिलैः पर्वताक्रमणैरपि
न शशाकयदाहंतुमपापमसुरः सुतम् ४४ चिंतादीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ एष मे बहसा धूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः ४५ तैस्तैर्द्रोहैरसद्वर्मेभ्यु
क्तः स्वैर्नैव तेजसा ॥ वर्तमानोऽविदूरे वैवालोप्यजडधीरयम् ॥ न विस्मरति मेऽनार्यं शुनः शेष इव प्रभुः ४६ अप्रमेयानुभावो यमकुतश्चिद्वयो मरः ॥ नू
न मे तद्विरोधेन मृत्युर्मे भवितानवा ४७ इति तर्जितया किंचिन्म्लानश्रियमधोमुखम् ॥ शंडामर्कावौशनसौ विविक्तइति होचतुः ४८ जितं त्वयैकेन जग
न्नयं भ्रुवोर्विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ॥ न तस्य चिंतयंतवनाथ चक्ष्महेन वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ४९

कृतानां तादृगादिक्रियाः ४१ ४२ वधोपायमाह

दिग्गजैरित्यादिना अवपातनं गिरिशृंगादधः पातनं सन्निरंघ्रिनिर्गमगर्तगृहे निक्षिप्य पीडनैः पर्वताक्रमणैः पर्वतारोहणैः उपरि पर्वतपातनैर्वा ४३ ४४ तत्कर्तुं न न कर्तुं ४५ असद्वर्मे रसतपोर्यैः
अविदूरे समीपे विदूरे वा वर्तमानोऽजडधीः यदुत्तरबुद्धिः अनार्यमूर्खकर्म अन्याय्यमिति पाठेन यथास्व विरुद्धं मन्त्रपमं शतं दत्ताहमेनेति शसिप्यामीत्याद्यजीगर्तकृतं कर्म शुनः शेषेन यथासौ दुर्बल्येति ४६ ४७
इति वक्ष्यमाणप्रकारहेतुपुच्यमानेयं तात्पर्यमिति शयं वाचि ४८ धिष्ण्यपाश्र्वादित्वापयः लोकपालावा चक्ष्महे पश्यामां शिशूनां प्रेक्षायां शयनशालिनां बुद्धिविकाशराहितानां वा तत्कर्तुं गुणदोषयोः पदमा
स्पष्टं न वै हि गुणदोषमदणबुद्धिविकाशाभावादित्यर्थः शिशूनां गुणदोषयोः पदं नास्तीति वा ४९

तर्हि कापरबुद्धिरित्यत्रोच्यते इममिति तुनाधुनेपमेवबुद्धिरिति विशिनष्टि कियंतं कालमेवमितितत्राह यावदिति तावदिति शेषः ततश्च किंतत्राह बुद्धिश्चेति पापजननी च वयसा कालविशेषविशिष्टेनायुर्लक्षणेनार्याणां सेवया स्यादिति शेषः ५० ५१ ५२ यथा द्वंद्वारामोपवर्णितां रागद्वेषादि व्यापृतबुद्धिभिर्व्याख्यातां ५३ यदाचार्यो व्यापनात्परावृत्त उपरतः गृहमेधीयकर्मस्वाग्रिहोत्रादिलक्षणे बुव्यापृतो वा तत्र तदा कृतक्षणैः कृतावसरैः वयस्यैर्बालकैः स उपहूतः क्रीडार्थमिति शेषः सोक्षिन्नुभद्राक्षुभता सोचिन्नु सर्वा सैष दाशरथीराम इत्यादिषु द्रष्टव्योपयोगः ५४ अथागतः सन् तस्यां क्रियायां निष्ठा मिच्छां विद्वांस्तेषां वयस्यानां मिष्टां स्वास्मिन् स्नेहविशेषं वा ५५ द्वंद्वारामेरितैर्वचनैरीहितैः प्रवृत्तिभिश्च न दूषितधियः ५६ स एषो सुः स एव प्राण इति श्रुतेः मुख्यप्राणे रमत इत्यसुरः ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे विजयध्वजक० टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ मुकुंदचरणारविंदानिरंतरसेवैवेहा मुत्रानश्वरानंदनिदानं नान्यदतः सैव भूषुभिरनुदिनं कर्तव्येति विधीयते स्मिन्नध्याये तत्र प्रह्लादो बालकान् किमाहेत्याशं क्त्वा हंतैति बालानु कं पायां वाक्यारंभे वा तद्वचः श्रवणात्किं फलं स्यादिति तत्राह वदति यः सर्वतः सर्वस्मात् शिवं सुखं स्यादिति शेषः कीदृशं वच इत्यतो वाह वदति शिवं शुभं मंगलं ननु कस्मान्मंगलमिति तत्राह यस्यानिति संसारविरक्तिजनकत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वान्मंगलमित्यर्थः अनेनाधुना स्माकं बाल्यमुत्तरत्र श्रेयः संपादनाय प्रयत्नामह इत्याशानिरस्तेति ज्ञापते यतोऽस्मदायुः कृतांतविलुलितं तस्मात् क्रीडासक्त

इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्धानिधेहिभीतो न पलायते यथा ॥ बुद्धिश्च पुंसो वयसार्थसेवया यावद्गुरुर्भागवतागमिष्यति ५० तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ॥ धर्माहस्योपदेष्टव्याराज्ञां ये गृहमेधिनाम् ५१ धर्ममर्थचकामंचनितरांचानुपूर्वशः ॥ प्रह्लादायोचतूराजं प्रश्रितावनताय च ५२ यथा त्रिवर्गे गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् ॥ न साधुमेनेतच्छिक्षां द्वंद्वारामोपवर्णिताम् ५३ यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ॥ वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ५४ अथ तान् श्लक्ष्ण यावाचाप्रत्याहूय महाबुधः ॥ उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ५५ ते तु तद्रौखाः सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ॥ बालान् दूषितधियो द्वंद्वारामेरितेहितैः ५६ पर्युपासतराजेंद्रतत्र्यस्तहृदयेक्षणाः ॥ तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ५७ ॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ हं तार्भकामेशृणु तव चो वः सर्वतः शिवम् ॥ वयस्यान्पश्यत मृता न्क्रीडां धामा प्रमाद्यथ १ न पुरा विवशं बाला आत्मनो र्थे प्रियैषिणः ॥ गुरुक्तमपि न ग्राह्यं दनर्थे र्थकल्पनम् २ यदुक्तयान प्रबुध्येत सुप्तस्त्वज्ञाननिद्रया ॥ न श्रद्धध्यान्मतंतस्य यथांधो ह्यंधनायकः ३

स्वेन पुष्पदितविमर्शममादोनकार्य इत्याह क्रीडां धादति १ ननु बालानां क्रीडांधत्वं त्वभाव इति तत्राह नेति इतः पुरा तना बालाभतः करणं क्रीडायां विवशं न कुर्वतीति शेषः तर्हि किं कारं वर्तत इति तत्राह आत्मन इति अर्थे जन्मभूति आत्मनो र्थे आत्मनः प्रियैषिणः परमात्मनः ज्ञानेच्छवः मोक्षलक्षणप्रियेच्छवो वा आत्मनः प्रियैषिणः स्वप्रयोजनमाकांक्षमाणा आबाल्यात्प्रवर्तत इति वा नन्वस्माभिरपिशंढा मर्कट्या गुरुभ्यामुपदिष्टत्रिवर्गविषयशालश्रवणश्रेयसि श्रवत्यते तत्र गुर्ववसरमतीक्ष्णापेयं कीदृशेति तत्राह गुरुक्तमिति कुतो न ग्राह्यमिति तत्राह यदनर्थ इति संसारहेतुत्वादनर्थे त्रिवर्गलक्षणे श्रेयस्य र्थकल्पनं पक्षरमादिति शेषः नैविद्यामांसो मयाः पूतपापायक्षैरिष्टास्वर्गतिमार्थपंत इत्यादेः इष्टापूर्तमन्यमानावरिष्ठान्पच्छेपोवेदयंतं यमूढा इत्यादेश २ ननु गुरुक्तं यथा र्थत्वेन ज्ञानहेतुत्वोपपत्तेः कथं तदनर्थे र्थकल्पनमिति तत्राह यदुक्तयेति अज्ञानलक्षणनिद्रया सुप्तास्त्रिवर्गविषयलक्षणमाग्रहलक्षणे यथार्थज्ञानविरोधित्वा दज्ञानं नाम ननु ज्ञानमात्राभावः सुप्तस्यापि गुरुत्तया प्रबोधो हि प्रयोजनं स नोत्पद्यते चेत्तदुपदेशेन किं प्रयोजनं भवत्युत तदनुज्ञानेनानर्थ एव स्यादिति भावः अतः फलितमाह नेति अत्रोदाहरणमाह यथेति अंधो नायको मेतापस्य स तथा हि शब्देनोभयोरप्यंधत्वा न्मार्गज्ञानं नोत्पद्यते यथा तथा त्रीपात्यस्माच्छूद्रा न्कार्षी ॥ ३ ॥

ननुसमूलधातमघ्नतः पराश्रोतमिभूतः निक्षिप्योदचिपंकशेशरतेतेभिमारुतं आपत्सुमित्रंजानीयात्पुत्रमुत्तरजन्मानि यउदास्तेस्वकार्येषुसनिघोपत्नतोनरइत्यादिनीतिशास्त्रं शत्रुमित्रोदासलक्षणज्ञा
पकहितकारित्वादित्याभ्यांनोबोधयेततन्मतंकथंनभ्रदध्यादित्युच्यतइतितत्राह कइति यःशत्रुःसआत्मनोममपक्षेकः नकोपीत्यादियोज्यं त्वत्पक्षेऽशत्रुचभावेऽप्यस्मत्पक्षेऽप्युरितितत्राह भवत्स्वति भवत्पक्षे
पिकेऽत्रादयःस्युर्नकेप्यतो नयैर्नीतिशास्त्रश्रवणजनिर्तैर्नीतिमिःकिंफलंस्यान्नकिमपीत्यर्थः नीतिभिरापत्परिहारःसंपत्प्राप्तिश्चस्यातामितितत्राह दैवमिति सर्वोत्कृष्टत्वात् श्रीनारायणएवसंपद्विपदाश्रयो न
नीतिमांस्तस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् अस्मत्पित्रादौदर्शनात् आत्मनोदेहस्ययःशत्रादिस्तस्यभवत्सुस्थितैर्नयैःकिंस्यादपरिहार्यत्वान्मरणादिकंप्राप्यतएव कामादिकमज्ञानसंभवंज्ञानमंतरेणननयमात्रेण
परिह्रियतइति शेषपूर्ववत् ४ ननुतर्हिमाभूच्छाव्यंनीतिशास्त्रं प्रवृत्तिलक्षणधर्मशास्त्रमभ्यसनीयंश्रेयोहेतुत्वादत्राह यइति यआत्मनपरमात्मानमुद्दिश्यधर्मकामंधर्मैच्छानाहिंस्यान्नहिनास्तिनत्यजति किं
चानुतिष्ठतिसोतिदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहान्मतःस्वोक्तेऽवशीकृतैर्द्रियग्रामस्यभगवद्विषयनिवृत्तलक्षणधर्मैच्छाकथंस्यादितितत्राह स्वजनइति स्वेनसहजन्यतइति स्वजनइंद्रियग्रामस्तास्मिन्वि
पपेवशोनभवति वशीकृतैर्द्रियग्रामइत्यर्थः यद्वा पुत्रमित्रादिलक्षणेस्वजनेवशोनस्वानुष्ठानानुकूलपुत्रादिकइत्यर्थःअतएवमुक्ताध्यःउज्जिताधस्वभावःनन्वैहिकामुष्मिकफलाकांक्षायांनिवृत्तिधर्ममनुतिष्ठतः
कथंतरफलावाप्तिःस्यादत्राह पुनरिति पुनश्चार्थेनिवृत्तिधर्ममनुतिष्ठच्छ्रुं लोकयोरेहलोकपरलोकयोर्हेतुश्चभवति पुनर्निवृत्तिधर्मानुष्ठानानंतरंवा प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मपौरनुष्ठानोःपुनर्भेदोस्तिपूर्वस्यततः पा
तोस्ति इमंलोकंहीनतरंवाविशंति क्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंतीत्यादेः अन्यस्यज्ञानसामग्रीसंपाद्यततःपुनरंतेवैकुण्ठलोकमाप्तिश्चस्यात् सएवास्माज्जीवधनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतेयंपंलोकंमनसां

कःशत्रुःकउदासीनःकिंमित्रंचेहआत्मनः ॥ भवत्स्वपिनयैःकिंस्यादैवंसंपद्विपत्पदम् ४ योनर्हिंस्याद्धर्मकाममात्मानंस्वजनेवशः ॥ पुनःश्रीलोकयोर्हेतुः
समुक्ताध्योतिदुर्लभः ५ कौमारआचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ॥ दुर्लभमानुपंजन्मतदप्यध्रुवमर्थदम् ६ यदाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादोपसर्पणम् ॥
यदेषसर्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसुहृत् ॥ ७ ॥

॥ विभातिविशुद्धसत्त्वःकामयत्तेषांश्रकामान्तंतंलोकंजयतेतांश्रकामांस्तस्मादात्मज्ञं हर्षयेदृत्तिकामइत्यादेः पुनरप्यमेभे
दइत्यमरः यद्वात्मानंधर्मयुक्तःकामोपस्यसत्तयातवानरेर्नहिंस्यान्नपीडयति स्वात्मानं प्रवृत्तिधर्मकाक्षेणपीडितंन करोतिसोतिदुर्लभःधर्मधारकेहरीकामोपस्यसत्तया निवृत्तिधर्मनिरतइत्यर्थःतंनघःपात
यतीतिवा सज्जनसेवानिरतत्वेनतद्वशश्चश्रियपेहिक्याःसंपदःस्वतःसंपत्प्रायालोकस्यज्ञानस्यापरोक्षलक्षणस्यचप्राप्तंवा अत्रप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो धर्मानुष्ठायतत्फलानिच्छत्वेनभगवद्वक्तिमनिशंकुर्वाणः
पुरुषउत्तमइतितात्पर्यं ५ नन्वस्तुनिवृत्तिधर्मानुष्ठानस्यश्रेयःसाधनत्वं तस्यनेदानीमवसरःवार्थकेकर्तव्याविनाभूतत्वात् बाल्येविद्यानिषेवेतयौवनेदासंग्रहं स्थाविर्मेमोक्षमातिष्ठेत्सर्वदाधर्माचरेदिति
स्मृतेरितितत्राह कौमारइति सर्वदेतिविशेषणाद्विद्याभ्यासकालेपिमोक्षधर्मानुष्ठानंकर्तव्यमितिनतस्यस्मृतिविरोधः नानाधोनिपुकायोनिःश्रेयःसाधनमितितत्राह दुर्लभमिति यन्मानुपंजन्मतदपितदेवा
र्थदंज्ञानादिमयोजनमर्दं अतएवबहुपुण्यसाधनत्वादुर्लभं तर्हिचिरकालस्यापि किंनेत्याह अध्रुवमिति सस्यमिवमर्त्यःपच्यतेतस्यमिवजायते पुनःअपिसर्वजीवितमरूपत्वमेवेत्यादि श्रुतेःअध्रुवमपिमानुपं
जन्मतमुदुर्लभंतत्राप्यर्थदं दुर्लभतरं एतद्विदुर्लभतरंलोकंजन्मयदीहशमितिभ्रुतेः ६ ननुकर्णकारंपुरुषार्थमर्दंतत् अभ्ययातद्वतांसर्वेषामपिपुरुषार्थःस्यान्नवासोसंभवति अदर्शनादश्रवणाद्येस्याशंस्यधिकि
त्सामाह यदाहीति इहमानुषे यदायदिवभूयोःपुरुषस्यविष्णोःपादोपसर्पणंसंभवति तर्ह्यर्थदं यावत्सेवापरेतत्त्वेतावत्सुविशेषतेति एतद्विशब्देनसूचयति अतोमानुषीयोनिरैवनिःश्रेयसःकारणान्या
संसंगत्वाद्देवानर्हत्वेनान्यासां अतःकौमारवयआरभ्यभगवत्सेवाकर्तव्यमितिभावः ननुश्रीहरिसेवामंतरेणान्यसेवाअर्थदाकिनस्यादितितत्राह यदेषइति सर्वभूतप्रियत्वादिगुणपुक्तएवइति यत्त
स्मादेतस्सेवैवपुरुषार्थदा गान्यसेवा तदेतस्येयइतिभ्रुतेः यूपसर्वेचइतिच ७

इतोपिभगवत्सेवालक्षणनिवृत्तिधर्मानुष्ठानमेवकर्तव्यं नप्रवृत्तिधर्मसेवनं विषयसुखसौलभ्यायतदनुष्ठानमिति नोच्यते तदंतरेणापितल्लभ्यते यथादुःखमित्याह सुखमिति सर्वत्रनरकादावपिसुखस्या
नंतरंदुःखदुःखस्यानंतरंसुखमितिस्मृतेः देवात्प्रारब्धकर्मप्रेरकात् ८ अतश्चकिमिति तत्राह तदिति तस्मात्तत्प्रयासैर्द्रियसुखप्राप्तयेप्रवृत्तिधर्मकरणेबहुक्लेशो नविधेयः कुतो नविधेयइतितत्राह
आयासेति परंकेवलमायासेनायुषोव्ययः क्षयएवावशिष्यतइतिशेषः प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानस्यदुःखासांभेन्नप्रदेशोद्देशश्चात्तत्कथंदुःखकल्पत्वेनानिद्यतइतितत्राह नतथेति मुकुंदचरणांबुजंभजन्यथाक्षेमंविद
तेप्रवृत्तिधर्मानुष्ठायी नतथानश्वरंसुखंलभतइत्यन्वयः पुवाह्येतेअहदायज्ञरूपाइतिश्रुतेः ९ तस्मादिदमेवकर्तव्यमिति तत्राह ततइति चशब्दोपपद्यदभीष्टं तत्प्राप्तयइत्याह ॥ इतोपिबाल्यएवमुक्तयेप्र
यवेतेत्याह शरीरमिति पौरुषंपुरुषस्यविद्यमानंपुष्कलंपुष्टमंधंगुत्वाद्यवयवैकल्यविधुरमित्यर्थः विषयेत मरणलक्षणविपत्तिमाप्नोति ततःप्रागेवयतेतेतिशेषः १० शतायुर्वैपुरुषइतिवचनात् श
तायुःशरीरस्थितोर्निश्चितत्वात्तदंतरालकालेऽनेकश्रेयःसमर्जनोपपत्तेः बाल्यएवनिवृत्तिलक्षणश्रेयसेयतनीयमितिनेयमोनापेक्षितइत्याशंक्यपगर्भवासमारभ्यशतायुःपर्यंतस्वतः परतोवाशरीरस्यनाशदशं
नाशतत्स्थितिनिश्चयःशाश्वतः अस्तुवाकस्यचित्तापिनश्रेयोपत्तनोदरीहइत्येव अन्यव्यापारापासग्रस्तत्वेनदिनेमेकलक्षितवत्तराणांक्षयाचेवं नलक्षवर्षायुषेणापिमुकुंदचरणारविंदसेवालक्षण

सुखमैर्द्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनाम् ॥ सर्वत्रलभ्यतेदेवाद्यथादुःखमयन्नतः ८ तत्प्रयासोनकर्तव्योआयासायुर्व्ययःपरम् ॥ नतथाविंदतेक्षेमंमुकुंदचर
णांबुजम् ९ ततोयतेतकुशलःक्षेमायनयमाश्रितः ॥ शरीरंपौरुषंयावन्नविषयेतपुष्कलम् १० पुंसोवर्षशतंद्यायुस्तदर्थंचाजितात्मनः ॥ निष्कलंयद
सौराज्यांशेतैर्धंप्रापितस्तमः ११ सुगंधस्यबाल्यकौमारैःक्रीडतोयातिविंशतिः ॥ जरयाग्रस्तदेहस्ययात्यकल्पस्यविंशतिः १२ दुरापूरेणकामेनमो
हेनचबलीयसा ॥ शेषंगृहेषुसक्तस्यप्रमत्तस्यापयातिहि १३ पश्यध्वंमतिवैषम्यंज्ञातीनांनःकुटुंबिनाम् ॥ श्रेयोविधातादायासादीह तामनुसंसृतिम् १४
कोगृहेषुपुमान्सक्तआत्मानमजितेन्द्रियः ॥ स्नेहपाशैर्द्वैर्द्वहमुत्सहेतविमोचितुम् १५ कोन्वर्धतृष्णांविस्तृजेत्प्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ यंकीणात्यसुभिःप्रेष्टै
स्तस्करःसेवकोवणिक् १६ कथंप्रियायाअनुकंपितायाःसंगंरहस्यंरुचिरांश्वमंत्रान् ॥ सुहृत्सुतस्नेहवशःशिशूनांकलाक्षराणामनुरक्तचित्तः १७ प्रताःस्म
रंस्ताडुहितृहृदय्याभ्रातृस्वसृर्वापितरौचदीनौ ॥ गृहान्मनोज्ञान्रुचिरच्छदांश्ववृत्तीश्वकुल्याःपशुभृत्यवर्गान् १८

श्रेयःसंपादनंसुशकमित्याह पुंसइति ११ १२ दुरापूरेणनशक्यपूरणेन द्विशब्दोद्देशो १३ निद्रादिकमंतरेणावशिष्टकालांतरालेपिश्रेयोविप्रहेतुरस्तीत्याह पश्यध्वमिति कलहलक्षणमतिवैषम्यं
अनुसंसृतिमित्यनेनैकोपिप्राप्तोनावशिष्यतइतिसूचयति १४ नन्वस्मार्कश्रेयश्छानास्तिवेदनंतेपुचेतनेषुकस्यचित्तास्यादवसरमापयेतेतितत्राह कइति १५ ननुप्रवृत्तिधर्मेणमामुच्छेयोर्धेनतस्या
दतोमुकुंदपादसेवाकुतो नियुज्यतइतितत्राह कोन्विति, योर्थस्त्वदर्थतृष्णां अर्थान्वेषणवैतृष्णयैर्वाजितस्यव्यपेक्षितस्याऽर्थेनसुकृतंसाधयेतिबोधिते साधयिष्यामीतिकंठोपरि गद्गदनिगदेनैवकालोपा
तीतिपुरुषायुषेणापिवितेनसुकृतार्जनंदवीयइतिवित्तव्ययमंतरेणकायक्लेशेनैवशरीरचरणनिषेवणंजन्यसकलं करोतीतिभावः तत्रदर्शनंप्रमाणपति तस्करादयोमृताभ्यर्थं तृष्णांनमुच्यंतीत्येतदुपल
क्षणं परितःप्रत्येकमलंनानाजीवानांवर्तते १६ ननुमामुदर्याच्छ्रेयःकामादस्तिवत्प्राशंक्यकीदृशोसौभगवद्भक्तिकामोविषयकामोवानद्वितीयः अभिध्यायन्वर्गरतिप्रमोदान्तिदीर्घजीवितेकोरमेतेत्यादि
शास्त्रानिदित्वाभायः विषयविरक्त्यात्तन्प्रागेनभावं तस्यदुःसाधनत्वादित्याह कथमिति रहस्यंरहंसिभवंसंगमैधुनलक्षणंकथंत्यजेतेत्युत्तरेणान्वयः मंत्रादिगृहीतानांसंख्यापानारसेनेतिशेषः १७ प्र
तादन्ताः हृदय्याः हृदयप्रियाःरुचिरच्छदान्रुचिरपरिकरान् कुल्याःकुलपरंपरयासमागताःवृत्तीजीवनकरीः १८

कोशस्थः कोशकारी कीटः एतदेव स्पष्टयति औपस्थ्यापिति १९ यदिति ह्यनं निजमात्मीयमायुर्धस्य स तथा शास्त्रविहितमर्थश्रेयो लक्षणं न बुध्यते स्वकुटुंबे भार्यादीरामः क्रीडापस्य स तथा नाने विचरे विर-
कोन भवति २० परवित्तहर्तुश्चोरादेरिह देहात्प्रेत्य यत्पूर्वमर्जितमथाप्यनंतरमपि तच्च तदेव दुष्कर्म हरते नयतीत्यन्वयः परलोकेऽपि विषयेष्वलंबुद्धिर्नास्तीति भावः २१ अनुक्तविशेषप्रदर्शनाय कथितमे-
वार्थविशिनाष्टि विद्वानिति स्वलोकाय स्वहृत्प्रमोक्षाय स्वयोग्यज्ञानाय वा तत्र हेतुमाह यदिति न केवलं मोक्षाय कल्पत इति प्रत्युतानर्थचाप्रोति तम इति विमूढो विपरीतज्ञानी यथा तमः प्रतिपद्यते तथापि
त्यन्वयः २२ श्रीनारायणानुग्रहमंतरेण विद्वत्ताप्य किंचित्करीत्याह यत इति शास्त्रगुरुपदेशेन विद्वान्संसारस्यानित्यतामितिशेषः दीनं स्वात्मानं विमोचितुं मलंसमर्थानेति पतोत इति शेषः यदि जीवराशौ
कश्चिदस्तीत्यभिमानस्तर्हि कुत्र कस्मिन्देशे कुत्र कस्मिन्कालेन कस्मिंश्चिदित्यर्थः कुतोत्राह वामहशामिति अयं पुरुषो वामहशां विहारार्थे निर्मितक्रीडामृग इति यत्कथमयं तथा भूदिति तत्राह निगड इति आसाम-
ज्ञिसर्गः कटाक्षमोक्षो यस्य निगडः शृंगं लापितः तस्मात्स इति शेषः २३ एतावन्तं दैत्यान् कटाक्षीकृत्योक्तं प्रगट्यन्मथितार्थमाह तत इति नन्वेवं तर्हि संसारमोक्षस्य दौर्घट्यमापादितमिति शंका माभूत्पचार्थेता

त्यजेत कोशस्थ इवेह मानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ॥ औपस्थ्यजैह्वं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः १९ कुटुंबपोषाय च यन्निजायुर्न बुध्यते र्थं
विहितं प्रमत्तः ॥ सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मानिर्विद्यतेन स्वकुटुंबरामः २० वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः ॥ प्रेत्येह वाथाप्यजितं
द्वियस्तदशांतकामो हरते कुटुंबी २१ विद्वानपीत्यं दनुजाः कुटुंबं पुष्पं स्वलोकाय न कल्पते वै ॥ यत्स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥
२२ यतो न कश्चिन्नकुत्र विद्वान् दीनं स्वमात्मानं मलंसमर्थः ॥ विमोचितुं वामहशां विहारक्रीडामृगो यं निगडोक्षिसर्गः २३ ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्यादे-
त्येषु संगं विषयात्मकेषु ॥ उपेत नारायणमादिदेवं समुक्तसंगैरिषितोपवर्गः २४ न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वाया सोसुरात्मजाः ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्ध-
त्वादिह सर्वतः २५ परावरेषु भूतेषु ब्रह्मांतःस्थावरादिषु ॥ भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वयमहत्सु च २६ गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा ॥ एक एव परो-
ह्यात्मा भगवानीश्वरो व्ययः २७ प्रत्यगात्मस्वरूपेण कालरूपेण च स्वयम् ॥ व्याप्य व्यापकनिर्देशो ह्यनिर्देशो विकल्पितः २८ केवलानुभवानंदस्वरूपः प-
रमेश्वरः ॥ मायया तर्हितैश्वर्य ईड्यते गुणसर्गया २९ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् ॥ भावमासुरमुन्मुच्यत या तुष्यत्यधोक्षजः ३०

स्तितस्तु पापं वदामीत्यतो वाह तत इति यतो धर्मार्थकामैर्ब्रह्मार्पणबुद्धिचिकित्सारहितैः संसारमोक्षो न सेत्स्यति ततो दैत्येषु संगं दूरात्परिहृत्य नारायणं शरणमुपेतया तेत्यन्वयः सोपवर्गो मुक्तसंगैः पुरुषैरिषि-
त आतो भवति इषुगताविति भावः २४ नैर्दुःसाध्यमित्याह नहीति सर्वभूतानां मात्मत्वात्तत्प्रेषत्वात्सर्वत्र व्याप्तत्वेन सुलभत्वाद्वा २५ नारायणस्य सेव्यत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह परावरेष्विति २६ गु-
णसाम्ये मलये गुणव्यतिकरेषु २७ व्याप्य व्यापकमाह प्रत्यगात्मेति सर्वपदार्थानामंतःप्रत्यगात्मस्वरूपेणांतर्गामीरूपेण बहिःकालरूपेण व्याप्तेन ब्रह्मापरपर्यायेण एवमेक एव व्याप्य व्यापकनिर्देशो
विकल्पितो विविधहृत्तः अंतर्गामी प्रत्यगात्मा व्याप्तः कालो हारिः स्मृत इति वाक्यसिद्धोपमर्थः घट इति निर्देशो नैर्दुःसाध्यरूपः २८ अचित्यमव्ययपदेशयैकात्म्यमस्य सारमिति श्रुतिनिर्दिष्टत्वाद्
केवलेति सर्वभूतसिद्धयेति कमिति न दृश्यत इति तत्राह माययेति मायया प्रकृत्या तमसा गूढमग्रे इति श्रुतेः सत्त्वादिगुणैः सर्गः कृष्टिर्पस्याः सा तथा तया २९ पतः सर्वभूतानि भगवन्निवासस्थानानि तस्याच-
याभूतदयया आसुरं भावं द्रष्टुं विष्णोर्हृत्वा भूतेषु दयां कार्या विज्ञानतेति स्मृतेः मद्भिर्पंतोभ्यसूयका इति ३०

भगवत्तुष्ट्या किंमप्योजनमिति तत्राह तुष्टइति ये अनुसिद्धाः जन्मप्रभृतिप्राप्तास्ते गुणव्यतिकरैर्विषयसुखैर्हरेश्चरणयोः सारं जुषां गुणलक्षणमकरंदं सेवमानानां तद्गुणां शोपगायतां गायमानानां नोस्माकं कांक्षितेनागुणेनाभ्यैर्वा छितेन मोक्षेणा किं अप्रकृतमकिलभ्यमुक्तेभक्तेः परमानंदस्वरूपत्वात् तत्रापि सुखाधिक्यहेतुत्वात् सुतरां धर्मादिभिः सुतमंगुणव्यतिकरैः फलं नास्तीति किमुक्तव्यं मोक्षे सुखमनाकांक्षमाणस्य यथा सुखाधिक्यं भवति यथा मोक्षगतं सुखं कांक्षमाणस्य सुखं पूर्णं न लभ्यत इत्यभिप्रायेण कांक्षितेनेति विशेषणं कांक्षितो मोक्षगमपि सुखमाकांक्षतो यथेति वचनात् ३१ ननु शास्त्रविहितानां धर्मादीनां कथं कारंसाफल्यं भवतीत्याशंकां परिहरन्नाह धर्मेति धर्मार्थकाम इति नामभिन्नोपसृतिवर्गः शास्त्रे विहितस्तस्येक्षा ज्ञानमनुष्ठानं च यात्रपीत्रयो वेदास्तेषां शब्दतो र्थतश्च ज्ञानं यौनयदमौ नीतिदं दशास्त्रे तयोरीक्षा तात्पर्यज्ञानं याचविविधावार्ता लषिवाणिज्यादिलक्षणा तदीक्षाप्रयोगज्ञानं वा क्रग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणश्चतुर्धं इत्यारभ्य सर्वदेवयजनविधेयनेन यदुक्तं तस्य सर्वस्यानुकर्षणार्थश्चकारः यदेतदुक्तं तदेतदसिद्धं परमपुरुषस्य स्वात्मपूर्वकसमर्पणमपि तु मुदिष्टं भवति तर्हि निगमस्य क्रग्वेदादिसकलशास्त्रपठितस्य सत्यं यथार्थफलमिति मन्ये इत्यन्वयः ३२ नेदं स्वमनीषोत्थांके तु संप्रदायतः प्राप्तवान्छ्रेयमित्याह ज्ञानमिति नरसखो नंतसखः अनेन विशेषणेन सनकादिभ्य उपदिष्टमिदमिति ज्ञापितं किल शब्देन पुरातनत्वेन ग्राह्यत्वं दर्शयति ज्ञानाधिकारिण आह एकांतिनामिति ३३ तव कुतः प्राप्तमेतदत्रा

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं ते गुणव्यतिकरैरिह येऽनुसिद्धाः ॥ धर्मादिभिः किमगुणेन च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतानः ३१ धर्मार्थकाम इतियो विहितस्त्रिवर्ग ईक्षात्रयी नयदमौ विविधा चवार्ता ॥ मन्येतदेतदसिद्धं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ३२ ज्ञानंतदेतदसिद्धं दुस्वापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय ॥ एकांतिनां भगवतस्तदकिंचनानां पादारविंदरजसाभुतदेहिनां स्यात् ३३ श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानं संयुतम् ॥ धर्मे भागवतं शुद्धं नारदादेव दर्शनात् ३४ ॥ दैत्यपुत्रा ऊचुः ॥ प्रह्लादत्वं वयं चापि नर्तेन्यं विद्महे गुरुम् ॥ एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरः ३५ बालस्यांतःपुरस्थस्य महत्संगोदुरन्वयः ॥ छिन्धि नः संशयं सौम्यस्याच्चेद्विस्मंभकारणम् ३६ ॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ नारद उवाच ॥ एवं दैत्यसुतैः पृष्ठो महाभागवतोऽपुरः ॥ उवाच स्मयमानस्तान् स्मरन्मदनुशासनम् १ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ पितरि प्रस्थिते स्माकंतपसंभंदराचलम् ॥ युद्धोद्योगं परंचक्रुर्विबुधादानवान्प्रति २ पिपीलिकैरिहिरिदिष्ट्या लोकोपतापनः ॥ पापेन पापो भक्षीति वादिनो वासवादयः ३ तेषामतिबलद्योगं निशम्या सुरयूथपाः ॥ बध्यमाना सुरैर्भीता दुर्बुधुः सर्वतो दिशम् ४

ह श्रुतमिति ३४ एतस्मिन्नवसरे दैत्यपुत्राः प्रह्लादकथितार्थशंकापातं पृच्छन्तीत्याह प्रह्लादेति एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां शंढामर्काभ्यामतेनान्यंगुरुं विद्महे पस्मात् किंच विज्ञानं चेन्नरविषयं विवक्षितं तदुपाधिना पि बालानामक्षराभ्यास निरतानामस्माकमीश्वरो न कांक्षित इति पस्मात् अन्यगुरुं भावे पीश्वर उच्यते दृष्टा स्यादतो वाह बालानां भिति बालानामीश्वरोऽस्य पि किं नास्ति प्रतिपत्त्यभावात् ३५ कस्मिंश्चिदवसरे देशांतरे न्यगुरुसंगतिः किं न स्यादिति तत्राह बालस्येति तस्मादुत्पन्नं संशयं जहीत्यन्वयः तत्र कृत्यमाहुरित्याह स्यादिति ३६ ॥ इति सप्तमे विज० टी० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रुते पुरुषसुसाधना नां भक्तेरेव प्रधानं हरेर्मुख्यप्रसादजनकत्वाद्वाक्तिरेव पुरुषेणापाद्येत्यादिकं निरूप्यते स्मिन्नध्याये भक्तिप्रतिपादनात्मकत्वादस्य शास्त्रस्य पुनः पुनस्तत्प्रतिपादनात् पुनरुक्तिशंकाकार्या तत्र दैत्यपुत्रैः पृष्ठः प्रह्लादः किंचकारेति युधिष्ठिरशंकां न्वितस्तां परां हरन्वारद आह नारद इति नारदस्वममातुशासनम् १ २ अहिसर्पैः पिपीलिकैर्विधाभस्यते तथा लोकोपतापनः पापो हिरण्यकशिपुः स्वपापेनाभक्षिताः पापो भुविदिष्ट्या सुखमस्तु लोकार्थमिति बुवाणाः दिष्ट्या शमुपतोपंचेत्यमरः ३ ४

५ व्यलुपनृजयकांक्षिणोजितयुद्धाः असुरजयेन प्रकाशमानावा ६ ७ तवोपभोक्तुं पोग्यानभवतीत्याह परपरिग्रहामिति ८ सुरद्विषोहिरण्यकशिपोर्वीर्येरेतो लक्षणम् अस्यायावत्प्रसवः ताव
न्ममवशे आस्पृताम् पश्चादहं मोक्षये ततः पूर्वकस्मान्न मुंचसीतितत्राह अर्थपदवीमिति ९ अनया प्रसूतः पुत्रो हंतुं त्वयानशक्यतइत्याह नत्वेति संस्थां मरणम् कुतोत्राह अनंतेति १० अनंतप्रियः
श्रीनारायणो अस्पृक्त्या अनंतस्य हरेः प्रियावहुमानलक्षणाभक्तिरनंतप्रियाभक्तिस्तथावा ११ तावदत्रोष्यता मित्याह यावदिति १२ अंत्यंतिके १३ अंतर्वलीगर्भिणी १४ गर्भक्षेमामिच्छामसर्वं
चेत्युभयम् ईश्वरोवरप्रदानसमर्थः नारदाच्छ्रुतमित्यनेन नारदस्य बहुत्वमाभिप्रेतमेवंविधमित्याह धर्मस्योति धर्मस्य हरेर्भागवतसंज्ञस्य वा तत्त्वं तदुभयविधज्ञानं च यद्गर्भस्थं मातुर्दिश्यमाने उपदिष्टम् १५
तदुभयंतयोः कालस्यातिक्रांतत्वात् स्त्रीत्वात् शब्दादिविषयलौप्याच्च मातुस्तिरोहितमभूदित्यन्वयः अणुरेपधर्मइति श्रुतेः धर्मो हरिस्तत्तत्स्वकिमभूदितितत्राह ऋषिणेति ॥ १६ ॥ ततोस्माकम्

कलत्रपुत्रवित्ताप्तानृगृहान्पशुपरिच्छदान् ॥ नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ५ व्यलुपनृराजशिविरममराजयकांक्षिणः ॥ इंद्रस्तुराजमहिषी
मातरं ममचाग्रहीत् ६ नीयमानां भयोद्विग्रां रुदंती कुरीमिव ॥ यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ७ प्राहमैनां सुरपतेनेतुमर्हस्य नागसीम् ॥ मुंचमुंचम
हामागसतीं परपरिग्रहम् ८ इंद्र उवाच ॥ आस्तेऽस्याजठरे वीर्यमविषत्वं सुरद्विषः ॥ नास्य तां यावत्प्रसवं मोक्षयेऽर्थपदवीं गतः ९ नारद उवाच ॥ अयं
निष्कल्विषः साक्षान्महाभागवतो महान् ॥ त्वयानप्राप्य ते संस्थामनंतानुचरो बली १० इत्युक्तस्तां विहायेंद्रो देवर्षेर्मानयन्वचः ॥ अनंतप्रियभक्त्यैनां
परिक्लम्य दिवं ययौ ११ ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् ॥ आश्वास्य होष्यतां वत्सेयावत्ते मर्तुरागमः १२ तथेत्यवात्सी देवर्षे रंतिसाप्य कुतो मया ॥
यावदेत्यपतिर्वोरात्तपसो न न्यवर्तत १३ ऋषिर्पथं चरत्तत्र भक्त्या परमया सती ॥ अंतर्वली स्वगर्भस्थे क्षमायेच्छा प्रसूतये १४ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः
प्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलम् १५ तत्तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ ऋषिणानुगृहीतं मानाधुनाप्य
जहात्स्मृतिः १७ अवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्धधतेवचः ॥ वैशारदीधीः श्रद्धातः स्त्री बालानां च मे यथा १७ जन्माद्याः षड्भिमेभावाद्दृष्टादेहस्य नात्मनः ॥ फ
लानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना १८

किं योजनमिति तत्राह मवतामपीति यथा मे वैशारदीधीः भगवद्विषयज्ञानमभूत्तत्तथा तर्हि मवतामपि भूयादित्यन्वयः न केवलं पुष्पाकमेव स्त्रीणां बालानां च श्रद्धातस्तत्स्यादित्याह श्रद्धातइति यदि स्त्री वा
लानां श्रद्धास्यादत्तस्तर्हि तेपामिति १७ महादस्तेषां स्ववचसि श्रद्धामुत्पाद्य नारदोक्तं ज्ञानमुपदिशति जन्माद्या इति जातः कंसवधार्थं यमभारहरणाय च जनिता तविष्णो रित्यादिपुहरेर्जन्मादि
कंप्रसीयते तत्र जन्मादिमतो हरेरितरवहुर्भगवत्शरीरस्य स्पृष्टव्यं शरीरयोग्यभोग्यान्पात्राकुलचित्तस्य सर्वसमर्पणानुगुणफलदानं कथं घटतइत्यादि सांकादैत्य पुत्रचित्तस्थां परिहरन्ति ततोऽपि जन्माद्या इति
इमे षड्वा जन्मास्ति वृद्धिपरिणामापक्षयविनाशाख्यविकारादेहस्य हृष्टाः प्रत्यक्षेण प्रमिता आत्मनः परमात्मनो न संतीत्यन्वयः पञ्चिकाराः शरीरस्थानविष्णो रस्तद्रूपस्य स्विस्त्वनेन निरस्तत्वात् दृष्टा इत्युक्ते
स्पष्टपति फलानामिति वसंताद्यवयवविशेषेण कालेन वृक्षस्य चूटादिकलानां जन्मादिकं दृश्यते यथा वृक्षस्य कालाधीनत्वं तथा देहस्यैवराधीनत्वमिति ज्ञापनाये श्वरमूर्तिनेत्युक्तम् देवदत्तस्य सर्वमिदं मदीयमिति

१ यद्यपि परिग्रहशब्दः परिवारेकः पुच्छिद्रश्च स्त्रीवाची न भवति । तथापि परिवारे प्रथमगृहीत्वा तच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञायते । महिषी च सुतो भ्राता मातुलः श्यालकस्तथा ॥ मंत्री दूताश्च तेनाचरन्ते परित्राहा इति वारुजिः ॥

तिमिथ्याज्ञाननिरासायोक्तमिदं तात्पर्यमिति ज्ञातव्यं तदुक्तं तदधीनं शरीरं च ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेदिति १८ क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी चेत्तनो मत्त इत्युक्तेरात्मा जीवः किं न स्यादित्यतस्तन्निवर्तकलक्षणमाह
 आत्मेति परैरव्याप्यादिदोषरहितैरेतैर्द्वादशभिरात्मनो हरेलक्षणैः स्वरूपभूतरूपेतदिति विद्वानहं ममेत्यतद्वावमतत्त्वमोहजमज्ञानजं देहादौ त्यजेदित्यन्वयः नित्यः स्वरूपतो विनाशरहितः अवयवादि व्ययोना
 स्तीत्यव्ययः प्रकृतिनिर्मितशरीरासत्त्वेनाविद्यारागादिदोषविधुरत्वाच्छुद्धः एको मुख्यः मुख्यत्वं हरेरेव स्वरूपज्ञानेन क्षेत्राल्पशरीरज्ञातृत्वात् क्षेत्रज्ञः आश्रयउपजीव्यः अविक्रियः स्वतः परतो वा परिणामराहि
 तः स्वमात्मानं स्वयमेव द्रक्ष्यति पश्यतीति स्वहृक् तद्ब्रह्म वेदाहं ब्रह्मास्मीति श्रुतिवश्योपराधीनः स्वतंत्र इति यावत् वशं यापयति सर्वमिति वा व्यापको तर्वाहिरिति शेषः आकाशो नीलिमो देति श्रुतेः भूताकाशस्य परि
 च्छिन्नत्वादव्याकृतस्य चित्प्रकृत्यात्मकत्वेन भगवदनुगृहीतत्वेन तस्या व्यापकत्वमुपचरितमनेनेति भवत्पेव व्यापकः अप्राकृतत्वादसंगी असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः अनावृतो ज्ञानाद्यावत्परहितः एवं विधिलक्षणो
 पेत्तस्य विष्णोः सर्वहेतुत्वाच्छरीरस्य तदधीनत्वेन तस्मिन् देहे ममतां त्यजेदित्यर्थः १९ २० हरेर्देहादिभ्यो विविक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तिप्रकारं वक्ति हेममिति यथा हेमकारो ग्रावसु क्षेत्रेषु निकषाश्च सुस्थानेषु
 हेमकारः क्षेत्रेषु हेमवत्सु पाषाणेषु वा योगैर्हेमां वा ह्युपायैः कषणाध्मानादिपरीक्षालक्षणैर्हेमं प्राप्नुयादित्यन्वयः न सर्वस्य सुशक्तमित्यत उक्तं तदभिज्ञ इति तथामुमुक्षुः पुरुष आत्मयोगैरौत्पत्तिकभक्त्या च उपायैः
 देहेषु क्षेत्रेषु सम्यगालोच्य विविच्य ब्रह्मगतिं लभेत देहादिभ्यो वैलक्षणेन ब्रह्मविषयज्ञानमाप्नोतीत्यन्वयः कोसावधिकारीत्यत उक्तं अघ्यात्मविदिति तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः आत्मानमधिकृत्य

आत्मानित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ॥ अविक्रियः स्वहृग्वश्यो व्यापकोऽसंग्यनावृतः १९ एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ॥ अहं ममेत्यतद्वा
 वंदेहादौ मोहजंत्यजेत् २० हेमं यथा ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ॥ क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्वद्ब्रह्मगतिं लभेत २१ अष्टौ प्रकृतयः प्रो
 क्तास्त्रय एवहितद्रुणाः ॥ विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् २२ देहस्तु सर्वसंघातो जगत्स्थुरिति द्विधा ॥ अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतश्च जन् २३

वर्तमानं वेदांगशास्त्रमध्यात्मतद्वेत्तिसम्यग्ज्ञानातीतिसात्त्विकादिस्वभावोऽध्यात्मतद्वेत्तीति तत्राह अष्टाविति मूलप्रकृतिर्म
 हृदादयः सप्तैव मष्टौ प्रकृतयः सत्त्वादिगुणानां प्रकृतावंतर्भावसंभवेनाष्टत्वं युक्तमिति भावेनाह त्रय एवेति तस्याः प्रकृतेर्गुणास्तद्रुणाः प्रकृतिजत्वाद्द्विकाराश्च तद्ब्रह्मणेन गृहीता इति नाष्टत्वा संभव इत्याशयेनाह
 विकारा इति मनसा सहैकादशेन्द्रियाणि शब्दादिविषयाश्चेति विकाराः षोडशेति पूर्वाचार्यैः संख्याता इति शेषः हरेरेष्वनुगतत्वेन विकारसंभवादेतैः सह किं न पठित इति तत्राह पुमानिति समन्वयादित्यल्लोपे
 पंचमी समन्वयमनुगतं प्राप्येकः पुमान्नारायण एव केवलं शुद्ध इत्यतो विकारेषु न पठित इत्यर्थः अत्रेदं तात्पर्यमवगंतव्यं तथाहि अभिमन्यमानजडापेक्षया पुमान्जीवः पंचविंशो भिमानचेतनविवक्षया विष्णुः षड्विं
 श इति सम्यगन्वयान्निर्यंतृत्वेन अनुगतिज्ञानाज्ज्ञेय इति तदुक्तं अभिमन्यपेक्षया विष्णुः पंचविंश इति स्मृतः जडव्यपेक्षया जीवः सस्यगुणो हरिः स्मृत इति यद्वाकाशादिपंचभूतानि सत्त्वादि
 त्रयो गुणा इत्यष्टौ प्रकृतयः तत्र मूलप्रकृतिमहदहंकाराणामाकाशादिव्यनुगतत्वेन पृथग्ग्रहणं न क्रियते गुणानां तदात्मकत्वेन गुणग्रहणेन तद्ब्रह्मणोपपत्तेः शेषं पूर्ववत् २२ तत्त्वसंख्याकथनेन प्रकृतेरि
 मामातमिति तत्राह देहस्त्विति सर्वेषां प्रकृति तत्कार्याणां संघातः समूहः तन्निर्मित इत्यर्थः तत्त्वेभ्यो यत्तदभिमानिभ्यो विविच्य परमात्मा ज्ञातव्य इत्यादिप्रापेण तत्त्वसंख्यानं कृतमितीममर्थं दर्शयति तु शब्देन
 देहशब्देन मपंचो विवक्षित इति कृत्वा तदेहं विभजति जगदिति जगच्छब्दो द्विरावृत्त्या व्याख्येयः तथाहि जगत्समस्तं जगज्जन्ममंतस्थुस्थावरमिति द्विधा विभक्तं किंचात इत्यत आह अत्रेति तत्त्वत्वाद्ब्रह्मत
 त्रभवतीत्यतः प्रकृत्यादिकं त्यजन् हित्वा स्वतः सर्वदाभिज्ञ इत्यर्थः पुरुषः पूर्णः षड्गुणोऽत्रैव देहलक्षणे प्रपंचे मृग्यो न्येषणीयो विचार्यो ज्ञातव्य इति यावत् शत्रुप्रत्ययेन सदा प्रकृत्यादित्यागो न कादाचित्क इति च

सूचयति तत्र किं प्रमाणमिति तत्राह नेति स एष नेति नेतीत्यात्मेति श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थः यो तस्य जंस्तद्वपुस्तस्य जंस्तेनेति वा अतश्च जतीत्यतश्च कृतेनातश्च जेति वा पाठः २३ कया युक्त्या मृग्यत इति तत्राह
अन्वयेति अन्वययुक्तव्यातिरेकेण यत्र यत्र जगत्तत्र तत्र त्रयोत्यन्वयः यत्र यत्र ब्रह्म तत्र तत्र जगत्परिच्छिन्नत्वादित्यतिरेकलक्षणयुक्त्याऽऽकाशवत् जगदन्वितत्वेन यदेतदसंगलक्षणपृथक्त्वेन वेति युक्त्यानि
श्रितेन विवेकेनागतेन युक्तेनात्मना मनसा ननु व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावेनाभासत्वान्वयान्निर्णयो न स्यादिति तत्राह सर्गेति अत्र सर्गस्थानाभ्यां संहारादिकमुपलक्ष्यतेन साहितात्वरार्यैस्ते अस
त्वरस्तैः सर्वेश्वराद्योषवंतो बलवंतो वक्तव्या इन्द्रो बलं ददातीति सर्वज्ज्माणो ग्रस्ता अनिरस्ता वेवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददातीति सर्वस्पर्शालेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहरणीये
ति श्रुतेः विमृशद्भिः विचारं कुर्वद्भिः कोन आत्मा किं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः सर्गस्थानादिविषयैः समाम्नायैर्निर्देशगुणोपेतैर्वदैः यतो वा इमानि भूतानि जायंते तेन जातानि जीवंतानि त्यादिलक्षणैरंतर्बहिश्चतःसर्वव्याप्य
नारायणः स्थित इत्यादिकेश्वरानुगृहीतव्या २४ विमृश्य निर्णयप्रकारं दर्शयति बुद्धेरिति सत्त्वबुद्ध्यादिशब्दैस्तु जीवोपि कचिदीर्यते इति वचनाद्बुद्धेर्जीवस्य जागरणाद्यावृत्तयोऽवस्थास्तायेन परमात्म
ना मेरितेन जीवेनानुभूयंते जाग्रदाद्याः कर्मचैव सुखदुःखे च तस्य हीति वचनात्सपरः पुरुषोऽध्यक्षो जाग्रदादेः परोद्गच्छासुखानित्योद्धारः स्मृत इति वचनात्सोऽध्यक्षो जाग्रदादिनाधिगतेन्द्रियसुखदुःखपरो जीवः परो
विश्वादि विग्रहाद्वे रन्य इत्युत्तरां द्वे स्पर्शभेदो ज्ञातव्यः एव शब्देन कालादिकं व्यावर्तयति २५ कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ प्राज्ञः कारणबद्धास्त्विति वचनाद्विश्वादि विग्रहाभ्यां रायणादन्यत्वे जी
वस्य कथं जीवधर्माकांतत्वात्तस्येति तत्राह एभिरिति बुद्धीनां जीवानां भिदस्तारतम्यलक्षणोपेक्षाप्यते तैर्जीवतारतम्यज्ञापकैरत एव परस्परैरेकत्र समस्तैरेभिस्त्रिवर्णैस्त्रिधा वर्णैर्वर्णनं येषां ते तथा तैर्जाग्रदादि

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनागतात्मना ॥ सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः २४ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ॥ तायेनैवानुभूयंते सोऽध्यक्षः
पुरुषः परः ॥ २५ एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ॥ सरूपमात्मनो धत्ते गंधैर्वायुरिवान्वयात् २६ एतद्धारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः ॥ अज्ञान
मूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवाप्यते २७

भिस्त्रिवर्णैः शुक्लकृष्णपीतलक्षणा येषां वेदैः सत्त्वादिगुणैर्वा सपरमात्माऽज्ञजनहृष्टात्मानो जीवस्य रूपं रूपेण समानरूपं कार्यादिव दं धत्त इति हस्यते ननु प्राज्ञजनहृष्टात्मा तृष्ट्या ज्ञानानंदादिसमानं
रूपं धृत्वा तत्स्वरूपं धत्त इति स जीवेन सह स्थानात्तत्स्वरूपः प्रदृश्यत इति स्मृतेः अन्वयादक्षिणाक्ष्यादिष्वनुगतत्वात्कीदृशोः क्रियोद्भवैः क्रियापाउद्भवो येषां ते तथा तैः कर्मजानितैः यद्वा क्रियापाउद्भवो
येभ्यो गुणेभ्यस्ते तथा तैः शुक्लसत्त्वजन्यं जागरणं पीतरजोजन्यं स्वप्नं कृष्णतमोजन्या सुषुप्तिः कर्माण्येवं विधानि अजाभेकां लोहितशुक्लकृष्णा मिति श्रुतेः कुत्राप्यव्यहारो हृष्ट इति तत्राह गंधैरिति यथा गं
धैरन्वयात् सौरभ्यादिगंधसंपर्कात् सुगंधो दुर्गंधो मिश्रगंधो वा पुरिति व्यवहितेन सावतातादात्म्यं वापोस्तथा त्वे सर्वदा तथा स्यात् न चैवं तस्माद्विज्ञापवापुस्तथा हरिरपि यथा गंधपुतो निल इति च तत्स
ष्ठात देवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य स च तपचा भवदिति श्रुतेः देहाख्यप्रपंचसंपर्कोऽस्त्वेव हरो रिति भावः ॥ २६ ॥ अभेददर्शने बाधकमाह एतद्धार इति इदमभेददर्शनं द्वारं यस्य संसारस्य स तथा पुंसः सं
सारः प्राप्यते हि यस्मात् अहं जैवपरयोर्भेदस्याप्रोतिसंभूतिमिति वचनात् अभेददर्शने कारणमाह गुणेति अभेददर्शनजनकत्वेन गुणकर्मणोः संसारनिमित्तत्वमाह तस्येति विशेषकर्मणः
कारणमज्ञानं तद्द्वारा संसार इत्याशयेनाह अज्ञानेति अज्ञाननिमित्तकर्मपरंपरया मुग्धमनसः पुंसोऽभेदनिश्चयादंततस्तम एव शरणमित्याशयेनाह अपार्थ इति अपगतनिवृत्तिस्तम इति शेषः अर्थः स्या
द्विषये मोक्षशब्दवाच्ये प्रयोजने व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तु हेतु निवृत्तिष्वित्यभिधानात् मशकार्थं भूम् इति प्रयोगाच्च अभेदनिश्चयात्तत्तमोनात्पस्त्यत्र संशय इति स्मृतेः अपिशब्देन निस्सुप्तस्य भूयि
ष्ठतमः प्राप्तिं सूचयति दुःस्वरूपोऽपि संसारो बुद्धिपूर्वमवाप्यत इति संसारस्वमः इन्द्रियार्थसंनिकषादिषां पलब्धिर्जाग्रत् जाग्रदनुभवसंस्कारोपस्थापितविषयाभासो पलब्धिः स्वप्नः उपरतस्वस्ववृत्तौ
द्विषाविषयज्ञानं सुप्तिः अत्र जाग्रदृष्टश्रुतपदार्थसंस्कारकृतः स्वप्नः स्वाशिराज्ये दवादि लक्षणो दुःखादिहेतुपथात्तथा जाग्रदापिराजाहं वदतो न परंपरादादिव जीवपरपोरभेदं जानतः पुंस इहा मुग्धः स्वबाहुल्ये

रित्यर्थः यथास्वप्नेशिरश्चेदस्वयेकत्वात्मनोवशः ततोदुःखमवाप्येततयाजागरितेपितु जानन्नप्यात्मनोदुःखमवशस्तुप्रवर्ततइतिस्मृतौदर्शनात् २७ अर्थक्रियाकारित्वात्तनस्वप्नादेर्मिथ्यात्वमि
त्याह मनोमयत्वादिति मनसानिमित्तकर्मनामित्तत्वादानित्यत्वाभिप्रायेणस्वप्नजाग्रत्साम्यं अन्यथा शोकमोहभयप्रदाइत्येतदसंबद्धं स्यात् नचशुक्तिरजतादिकंवल्यकरणादियोग्यम् २८ २९ विप
क्षेबाधकमुक्त्वा विपर्ययेपर्यवसानच्छलेनसंसारबीजानिर्हरणोपायमाह तस्मादिति यस्मात्पुंसो गुणकर्मनामिताभेददर्शनद्वारः संसारस्तस्मादभेदनिमित्तत्रिगुणमयकर्मबीजभर्जनोपायोभवद्विःकर्तव्य
इत्यन्वयः तन्वग्रिष्टोमादिकमन्तरेणकर्मणां बीजभूतस्यालिंगशरीरस्पहननोपायः कोसौयमनियमादिलक्षणश्चेत्तस्योभयत्रसाधारणत्वेनानंतरंगत्वात् अतआपाकनिक्षिप्तामघटदहनयोगइवाहत्यतत्साधनं
वक्तव्यमितितत्राह प्रवाहइति धियःप्रवाहस्यसजातीयविजातीयमत्पयानंतरिततयाविषपीकरणानिपुणोपासनालक्षणस्य उरुद्रं पातिरक्षतीत्युपः उपोधिकचइतिसूत्राहुः सर्वाधिकोवापरमेश्वरस्त
स्मिन्स्मरणानिरंतरश्रीनारायणचरणसरसिजसंचित्तनलक्षणोपासनात् सएवेत्यभिप्रायः ३० धियःप्रवाहस्यांतरंगसाधनमाह तत्रेति भगवतेत्यनेनप्राज्ञत्वेआप्तमूलत्वंदर्शयति अन्यथा
मनोमयत्वात्सर्वार्थाःस्वप्नजागरयोःसमाः ॥ दृष्टानर्थानपिध्यातुःशोकमोहभयप्रदाः २८ परस्यनिर्गुणस्यापिगुणसंगाजनिर्मृतिः ॥ व्यक्तंजन्माप्ययमो
क्तंज्ञानस्येवनस्वतः ॥ हरिसंचितयासर्वेप्रयांतिपरमंपदम् २९ तस्माद्भवद्विःकर्तव्यःकर्मणांत्रिगुणात्मनाम् ॥ बीजनिर्हरणेयोगःप्रवाहोपरमोऽधियः
३० तत्रोपायसहस्राणामयंभगवतोदितः ॥ यदीश्वरेभगवतिभक्तिःस्यान्नान्यथारतिः ३१ गुरुशुश्रूषयाभक्त्यासर्वलाभार्पणेनच ॥ संगेनसाधुभक्ताना
मीश्वराराधनेनच ३२ श्रद्धयातत्कथायांचकीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ॥ तत्पदांबुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेशार्हणादिभिः ३३ हरिःसर्वेषुभूतेषुभगवानास्तईश्वरः ॥
इतिभूतानिमनसाकामैस्तैःसाधुमानयेत् ३४ एवंनिर्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवेभगवतिययासंलभतेरतिम् ३५ निशम्यकर्माणिगुणान
तुल्यान्वीर्याणिलीलातनुभिःकृतानि ॥ यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदःप्रोक्तंठउद्रायतिरौतिनृत्यति ३६ यदाग्रहग्रस्तइवक्वचिद्वसत्याक्रंदतेध्यायतिबंद
तेजनम् ॥ मुहुःश्वसन्वकिहरेजगत्पतेनारायणेत्यात्मगतिर्गतत्रयः ३७ तदापुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुल्लासयति ॥ निर्दग्धबीजानुश
योमहीयसामाक्तिप्रयोगेणसमेत्यधोक्षजम् ३८

बाधकमाह नेति ॥ ३१ ॥ भक्त्यागुरुशुश्रूषया यस्यदेवेपरामर्कियेधादेवेतयागुरावितिश्रुतेः सर्वलाभार्पणेनहरावितिशेषः ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्यादेः साधुभक्तानां नावैष्णवायदातव्यंनोदाबिंदुन
तंदुलमित्यादेर्नियतभगवद्भक्तानांसेवालक्षणप्रसंगेन महत्सेवाद्वारमाहुर्वैमुक्तेरित्यादेः ईश्वराराधनेनपंचरात्रोक्तेनपंचकालीनभगवत्पूजयापंचकालपरायणं पंचकालिकमनसाभित्यादेः ३२ तत्कथायांश्रद्ध
या वानेनतेदेवकयासुधायामित्यादेः गुणकर्मणांसंकीर्तनैः कलौसंकीर्त्यकेशवमित्यादेः विभयविस्मदध्यानविधानार्थं तत्पदांबुरुहध्यानादिति संचितयेद्भगवत्प्रणारविदामित्यादेः तस्यहरेर्लिंगंभति
मातस्पर्शेक्षादर्शनं अर्हणंपूजनं आदिशब्देनप्रदक्षिणादिगृह्यते बर्होपितेतेनयनेनराणामित्यादेः ३३ हरिःसर्वेषुभूतेष्वित्यादिनाहरिरेवपूज्योनतुभूतानियोग्यतातिरेकेणेतीदमेवकथ्यते ईश्वरोजीव
कल्पामनिष्टइत्यादेर्वा ३४ ययाभक्त्याहरौरतिमुपासनांलभतेतयास्वरूपानंदानुभवलक्षणांतरित्वमत्तइतिपरंपरयायोज्यम् ३५ सृष्ट्यादीनिकर्माणि कंसवधादीनिधीर्याणि उद्गानादिकंसर्वभक्तसा
धारणं तदुक्तं केचिद्वक्ताःमनृत्यंतिगायंतिचपथेसितं केचिच्छूर्णाभर्जंत्येवकेचिबोभयकारिणइति ३६ ३७ एतदेवाह तद्भावोति तस्यभावेययास्वरूपेभावोभक्तिस्तस्यानुकृतेनुकूलत्वेनमकटित
आशयाकृतीर्भतःकरणाकारोपस्यसतथा कश्चिदुद्गानेनांतराभक्तिप्रकटयति कश्चिद्रोदनाश्रुपातकरणेन कश्चिन्नर्तनेनकाश्चिच्छूर्णाभजनेनेति तस्यब्रह्मणोभावोलीलातत्रयोभावोभक्तिस्तयारंभिताभिप्रा
याकारइतिवास्थानाभिप्रायआशयइतिवा निर्दग्धकर्मबीजंपस्यसतथा सचानुशयोतःकरणंपस्यसतथा अनुशयःसंसारोवा ३८

भक्त्यनंतरं मगवत्कथानिर्वाणसुखजानीत्याह अधोक्षजेति अधोक्षजालापसंस्तुतिचक्रशतननाशनतद्वरिविषयकथाकथनं ब्रह्मनिर्वाणसुखं ब्रह्मणोनुग्रहात्प्राप्य मुक्तिमुखं विदुरितियत्ततो देहहृदये स्थितं जीवं हृदि स्थितमीश्वरं भजं ज्ञात्वा मित्यन्वयः योर्ध्वं बाहिर्वापुरुषादाकाशो यो वैष्णवावसयो यमंतः पुरुषाकाशो यो वैष्णोः पुरुषाकाशो यो वावसयो यमंतर्हृदये आकाश इति श्रुतेः हृदीश्वरं मनः प्रेरकत्वेन तत्स्वामिनं साहसर्वमनोवृत्तिम्रेकः समुदाहृत इति वाक्याद्वा ३९ भगवदुपासनं दवीयस्त्वेन बहुपाथेयसाध्यत्वेन भागीरथी पात्रावत् दुःसाधनां किं नेत्याह कोतिप्रयास इति अस्यात्मनो जीवस्य स्वे स्वाधीने हृदि छिद्रवदाकाशवत्सतः स्थितस्य हरेरुपासने कोतिप्रयासः न कोपि सर्वगतत्वेन समीपस्थत्वात् तदूरे तदंतिक इति श्रुतेः अशेषदेहिनां सामान्यतः साधारणत्वेन हृदि स्थितत्वेन सख्युः तस्माद्विषयोपपादनैः किं शास्त्रैरिति शेषः ४० भक्तेरंतरंगसाधनवैराग्यमेवेत्याशयेनाह राय इति ४१ विहितयज्ञसाध्यत्वेन स्वर्गादिर्नित्यत्वं संभाव्यमिति नेत्याह एवमिति एवं मर्त्यलोकवन्न निर्मलः प्राकृतत्वात् न दृष्टं श्रुतं दूषणं यस्य सतथातं सहचरीभूतवैराग्येनैकपामुख्यया आत्मलब्धये स्वरूपानंदानुभवलक्षणमुक्तिमाप्त्यर्थं आत्मनो देहादेर्विविच्य स्वरूपज्ञानलक्षणलाभाय वा ४२ भगवदनर्पणबुद्ध्यानुष्ठितयज्ञादिकर्मार्थानर्थहेतुरित्याशयेनाह यदर्थमिति यजेतेत्यादिविध्यंगानि विपर्यासं दुःखं अमोघं सदा तनत्वेनावध्यं ४३ एतदेवाविवृणोति सुखायेति ब्रह्मार्पणलक्षणेन करणमनीहा तदुक्तं अग्रयत्नेन करणमनीहा प्रोच्यते बुधैरिति

अधोक्षजालापमिहा शुभात्मनः शरीरिणः संस्तुतिचक्रशतनम् ॥ तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हयये हृदीश्वरम् ३९ कोतिप्रयासो सुरबालकाहरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः ॥ अस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ४० रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहामहीकुंजरकोशभूतयः ॥ सर्वार्थकामाः क्षणभंगुरा युषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियंचलाः ४१ एवं हिलोकाः क्रतुभिः कृता जमीक्षयिष्णवः सातिशयान निर्मलाः ॥ तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैक्येशं भजतात्मलब्धये ४२ यदर्थमिह कर्माणि विध्यंगान्यसकृन्नरः ॥ करोत्यतो विपर्यासममोघं विदते फलम् ४३ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मणः ॥ सदा प्रोतीहया दुःखमनीहायां सुखोन्नतिम् ४४ कामान् कामयते काम्यान् यदर्थ इह पुरुषः ॥ सर्वदेहस्तु पारक्यो भंगुरो यात्युपैति च ४५ किमु व्यवहितापत्यदारागारवनादयः ॥ राज्यकोशगजामात्यभृत्यासाममतास्पदाः ४६ किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन न श्वरैः ॥ अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ४७ निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान् देहभृतोऽसुराः ॥ निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ४८ कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ॥ कर्माभस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ४९ तस्मादर्थान् श्रवणमाश्रयदपाश्रयाः ॥ भजतान् हीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ५०

४४ शाश्वतसुखानुभवकामं विहाय शरीरे सुखकामं प्रपद्यमानो विमूढत्वेनातिहास्यो बुधैरित्याशयेनाह कामानिति काम्यान् कामान् विषयान् यदर्थे यस्य शरीरस्यार्थे पारक्यस्तु भ्रष्टगालादेर्विद्यमानो न स्वकीयः व्यवहिताः शरीरमपेक्ष्य दूरस्थाः ४५ ४६ ननु विषयभोगार्थं श्रीनारायणोपि विग्रहं गृह्णातीति केचित्तत्राह किमेतैरिति आत्मनो हरेः तस्मात्स्वताश्चिदानंदस्वरूपस्य जीवात्मनो भौतिकादिनां किं न किमपि कृत्वा मित्यतो वाह किमेतैरिति ४७ विचारासहत्वाद्देहादिनामयोजनमित्याह निरूप्यतामिति निषेकादिषु गर्भाधानादिष्ववस्थासु कर्मभिः क्लिश्यमानस्य देहभृतः कियान् स्वार्थ इति निरूप्यतामिह न्वयः ४८ संसारस्य प्रमाहरूपेण नित्यतश्च हरेर्ज्ञानमंतरेण निवृत्तिः स्यादित्याशयेनाह कर्माणीति आत्मानुवर्तिना परमात्माधीनेन कर्मदेहश्चेत्युभयमविवेकतो ज्ञानात् ४९ नन्वीश्वरसेवायां भक्तिरेव प्रयोजिका चेन्नार्थादिनामयोजनमित्याशंकां परिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति अर्थदेहैरिविषयत्वे साफल्यं भवतीत्यर्थः ननु प्रतीतं चेशराहित्यमनीहशब्दार्थपारित्यज्यान्वयार्थकल्पनोक्तिप्रमाणं उक्तं हि प्रमाणमिति चेन्न तस्य बह्वर्थशास्त्रत्वेन स्वाभिप्रेतार्थसंदेहात्करणकारणे कार्यसाधने नुव्रतादिष्वित्युक्तेरिति तत्राह अनीहमिति श्रमसाध्यक्रियाराहित्यादनीहमेत्यस्योक्त एवार्थः अग्रयत्नेनेति विशेषणञ्च श्रमसाध्यक्रियाराहित्यमेवोच्यते स्पष्टाद्युच्चारणाभेदे ध्यानपञ्चासनादिषु व्रतबंधेनाद्यभेदे गीतके कर्मणीं द्विष इत्युत्तरवाक्ये कर्मण्यापि प्रयोगाच्च ५०

हरेरेवभजनेकारणमाह सर्वेषामिति व्यंजकत्वाद्भेदजंगतइतिशेषः व्यंजनाज्जगतोविष्णुर्बीजंनपरिणामतइतिवचनाब्जबीजशब्दस्याविकारोर्थः अप्रयत्नेनेति अविक्रियःस्वहृग्वशइतिस्वोक्तेः ५१ ५२
भूतानामुत्पत्त्यादिनाभक्त्यभावेजातिविशेषोवृत्तादिविशेषोप्यकिंचित्करइत्याह नालमिति वृत्तमाचारः वृत्तंस्वरूपेचरितइतिपादवः ५३ ५४ आत्मौपम्येनात्मस्नेहवत्स्नेहेन ५५ वेदांतादिशा
स्नानधिकारित्वेनपापजीवत्वं ननुपापकरणात् अच्युततांच्युतिवर्जनंमोक्षंगताःसंतिहियस्मात्तस्मान्मुकुंदभक्तिरेवसंपाद्या ५६ तात्पर्यात्पुनरेतदेवहिकरणंश्रेयइत्याह एतावानिति तस्यहरेःसर्वसत्तामदत्ते
नावस्थितेरीक्षणंदर्शनंज्ञानमिति यदीयंभक्तिरिति ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमेस्कंधेवि० टी० सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ वैराग्याद्यंगोपांगरुचिरभक्तिसुंदरीसुंदरावयवसन्निवेशलक्षणपरमपुरुषार्थकरणंय
दुचरचरितमित्येतन्निदर्शयितुंनरसिंहावतारोनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रदैत्यसुतैः प्रह्लादवर्णितंश्रुत्वाकिंकृतमितिपुष्टिष्ठिरस्यमानसींशंकांपरिहरति अथेति निरवद्यत्वाभिर्दोषत्वात् १ एकांतहरीसम्यक्
स्थितामेक्येस्थितामभिन्नविषयामितिवा यथायथावत्साकल्येन यथातैस्तेनोक्तंगृहीतंतथेतिवा २ तनयस्यानयंस्वसिद्धांतविरुद्धसिद्धांतं ३ पापेनपापसाधनेन ४ ५ यमक्षयंयमग्रहं ६ कस्यबलंयस्य
सर्वेषामपिभूतानांहरिरात्मेश्वरःप्रियः ॥ भूतैर्महाद्भिःस्वकृतैःकृतानांबीजसंज्ञितः ५१ देवोऽसुरोमनुष्योवायक्षोगंधर्वएवच ॥ भजन्मुकुंदचरणंस्वस्ति
मान्स्याद्यथावयम् ५२ नालंद्भिजत्वंदेवत्वमृषित्वंवासुरात्मजाः ॥ प्रीणनायमुकुंदस्यनवृत्तंनबहुज्ञता ५३ नदानंनतपोनेज्यानशौचंनव्रतानिच ॥
प्रीयतेऽमलयाभक्त्याहरिरन्यद्विडंबनम् ५४ ततोहरोभगवतिभक्तिकुरुतदानवाः ॥ आत्मौपम्येनसर्वत्रसर्वभूतात्मनीश्वरे ५५ दैतेयायक्षरक्षांसिस्त्रियः
शूद्राव्रजौकसः ॥ स्वगामृगाःपापजीवाःसंतिह्यच्युततांगताः ५६ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांस्वार्थःपरःस्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्रतदीक्षणम् ॥
५७ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ नारदउवाच ॥ अथदैत्यसुताःसर्वेश्रुत्वातदनुवर्णितम् ॥ जगृहुर्निरवद्यत्वात्रैवगुर्वनुशिक्षितम् १ अ
थाचार्यसुतस्तेषांबुद्धिमेकांतसंस्थिताम् ॥ आलक्ष्यभीतस्त्वरितोराज्ञावेदयद्यथा २ श्रुत्वातदप्रियंदैत्योदुःसहंतनयानयम् ॥ कोपावेशचलद्वात्रः
पुत्रंहंतुंमनोदधे ३ क्षिप्वापरुषयावाचाप्रह्लादमतदर्हणम् ॥ आहेशमाणःपापेनतिरश्चीनेनचक्षुषा ४ प्रश्रयावनतंदांतंबद्धांजलिमवस्थितम् ॥ सर्पःपदा
हतइवश्वसन्प्रकृतिदारुणः ५ हेदुर्विनीतमंदात्मनकुलभेदकराधम ॥ स्तब्धंमच्छासनोद्धूतंनेप्येत्वाद्ययमक्षयम् ६ क्रुद्धस्ययस्यकंपंतेत्रयोलोकाःसहेश्व
राः ॥ तस्यमेऽभिहितंमूढशासनंकिंबलोल्लासाः ७ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ नकेवलंमेभवतश्चराजन्सवैबलंबालिनांचापरेषाम् ॥ परावरेऽमीस्थिरजंगमाथेब्र
ह्मादयोयेनवशंप्रणीताः ८ सईश्वरःकालउरुक्रमोसावोजःसहःसत्त्वबलेंद्रियात्मा ॥ सएवविश्वंपरमःस्वशक्तिभिःसृजत्यवत्यतिगुणत्रयेशः ९ जह्यासुरंभा
वमिमंस्वभावतःसमंमनोधत्स्वनसंतिविद्विषः ॥ ऋतेजितादात्मनउत्पथस्थितात्तद्विद्वच्चनंतस्यमहत्समर्हणम् १०

सकिंबलः मद्बलमनादत्यतबलभूतःकइत्यर्थः ७
किंबलमित्यस्योत्तरमाह नकेवलमिति वेत्यनेनबलमानंदओजश्चसहोन्नानमनाकुलमितिश्रुतिसूचयति पराश्चावराक्षपरावरे एतदेवविशदयति स्थिरजंगमाइत्यादिना ८ ननुस्थापुमन्येप्रपद्यंतेशरीरित्वा
यदेहिनामितिश्रुतेः शिवंबलंबदंतिकेचित् कालाद्भवंतिभूतानिमन्यंतेकालंचितकाइत्यतः कालमयकथयर्पेनिर्णयः परमात्मबलमितितत्राह सइति ९ कुतो नसंतिविद्विषश्चित्तत्राह ऋतेइति उत्पथस्थिता
सत्त्वमार्गविरुद्धमार्गनिरतादजितात् अवशीकृतादात्मनोमनआदींद्रियग्रामाहते शुद्धमनआदिनाविचार्यमाणेशत्रवोनसंतीत्यर्थः ननु तर्हीदं युद्धाद्यमंपरंभूविंनुधावानवान्मत्तीत्यादिकथंसंगच्छतइत्याशं
कथयथापोग्यतादर्शनलक्षणंसमत्वंकर्तव्यं अन्यथा शास्त्रविरोधइतिभावेनोक्तसमत्वफलमाह तद्विद्वीति तत्तद्योग्यतानुसारेणतन्मनोधरणंहरेःसमर्हणंविद्वीत्यन्वयः नैतदल्पंकिंतु महदित्याहमहदिइति १०

एतदेवविशदयति दस्यूनिति एकेभवादृशाः पुरंशरीरं लुपतः षड्दस्यूनं षड्विंशतिपाख्यचोरानाविजित्य दशदिशः स्वेन जिता इति मन्यन्ते इत्यन्वयः आंतरशत्रुजयं विना कुतो बाह्यशत्रुजय इति भावेनाह जि
तोति परे बाह्यशत्रवः यद्वा एकेमादृशाः षड्विंशतिजयोनास्ति चेत् बाह्यशत्रुविषयादशदिशः सुष्ठु जिता इति मन्यन्ते शेषपूर्ववत् ११ असुरावेशो दीधिममत्वात्पुत्रोक्तं तत्त्वं न तस्य श्रोत्रविवरगतममूत्र
त्युताचिष्मत्याज्यहोमवदभूदिति भावेनोत्तरमवतारयति व्यक्तामिति अतिमात्रं वक्तव्यांशादधिकं विकथ्यसे ऽवदंभाषसे विप्रवामं दूककुतिवदसंगताः १२ यदित्वदुक्तं युक्तं स्यात्तर्हि तथाप्रतीयेत
तस्मादसंबद्धमिति भावेनाह यस्त्वयेति १३ अस्येदं फलितमित्याह सोहमिति गोपायेतरक्षेत १४ याद्विद्विपंजयस्वेति वचः न हार्दमसंभावितत्वात्तत्राह एवमिति १५ स्तंभभंगेनाधेयपातेन सभ्यानां शरी
रचूर्णनादिव्यथा संभावितेत्याशंक्य भगवत्सन्निधानबलाद्भ्रजनिष्ठुरस्तंभेभ्यो निह्नो दोभूदित्याह तदैवेति अस्फुटत्वाभिनत् स्वाधिष्ण्योपगतं स्वकीयत्वेनाभिमतं सत्यलोकं प्राप्तं स्वधामाप्ययं स्वलोकनाशं १६
तदा हिरण्यकशिपुः किंकृतवानिति तदवस्थामाह अभिक्रममिति पुत्रमभिक्रमन् पदविक्षेपं कुर्वन् तत्स्थानिर्हार्दस्पपदं विषयं कर्तुं भूतं न ददर्शेत्पन्वयः येन नादेन अनेनाहिरण्यकाशिपोर्हृदयसारातिशयोदाशतशति

दस्यूनपुरं षण्णविजित्य लुपतो मन्यन्त एके स्वजितादिशो दश ॥ जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतो परे ११ ॥ हिरण्यकशिपुर्वाच ॥
व्यक्तं त्वं मर्तुकामो सियोतिमात्रं विकथ्यसे ॥ मुमूर्षूणां हि मंदात्मन्ननुस्युर्विष्णवागिरः १२ यस्त्वयामंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ॥ क्वासौ यादिस सर्वत्र
कस्मात्स्तंभेन दृश्यते १३ सोहं विकथ्यमानस्य शिरः कायाद्वरामिते ॥ गोपायेत हरिस्त्वाद्ययस्ते शरणमीप्सितः १४ ॥ नारद उवाच ॥ एवं दुरुक्तैर्मु
हुरदयन् रूपासु तं महाभागवतं महासुरः ॥ खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तताढातिबलः स्वमुष्टिना १५ तदैव तस्मिन्निनदोतिभीषणो बभूव यं नांडक
टाहमस्फुटत् ॥ यं वै स्वाधिष्ण्योपगतं ह्यजादयः श्रुत्वा स्वधामाप्ययं मंगमेनिरे १६ अभिक्रमन् पुत्रवधेऽसुरो जसानि शम्यनिर्हार्दमपूर्वमदुतम् ॥ अंतःसभा
यां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः १७ सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिचभूतेष्वखिलेषु चात्मनः ॥ अदृश्यतात्पद्रुतरूपमुदहनस्तंभे सभा
यां न मृगं न मानुषम् १८ ससत्त्वमेव परितो विपश्यन्स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ॥ नार्यमृगो नापिनरो विचित्रमहो किमेतन्नृमृगेंद्ररूपम् १९ मीमांस
मानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ॥ प्रतप्तचामीकरचंडलोचनं स्फुरत्सटाके सरज्जुं भित्ताननम् २० करालदंष्ट्रं करवालचंचलं क्षुरांतजिह्वं
भृकुटीमुखोल्वणम् ॥ स्तब्धोर्ध्वकर्णैर्गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्य नासं हनुर्मेदभीषणम् २१

आपते १७ आकाशविशेषगुणस्य शब्दस्पष्टेनानाश्रयत्वेन दर्शनात् किमिदमिति मीमांसमानेषु सस्तु तदाश्रयोऽप्यदर्शित्याह सत्यां विधातुमिति रूपं विशिनाष्टि नमृगमिति नाभावान्पविरोधेऽपि वातिवचनात् न
मृगं केवलं रूपासु विद्यमानं न भवति न मानुषं मानुषस्य विद्यमानं न किंतु तयोः समाहारलक्षणम् १८ एवं विधेयं सत्यं प्राणविशिष्टं रूपमुदहनं स्तस्याग्रतोऽग्रे समुत्थितो ऽदृश्यतेत्यन्वयः किं विशिष्टं स्पष्टं स्तंभस्य मध्यादि
जिह्वानमुत्तिष्ठमानमेतन्नृमृगेंद्ररूपं किमिति मीमांसमानस्य विचारं कुर्वतो हिरण्यकशिपोः तद्रूपं विशिनाष्टि तदलमित्यादिना चामीकरं सुवर्णसटाके सरैः कर्णगतरोम विशेषलक्षणांतर्पणैर्जुभितं विकसितमा
नर्गस्य सतथा १९ २० करालाः क्रूरदंष्ट्रा यस्य सतथा करवालवत् दंष्ट्रासवंचंचलं क्षुरांतः क्षुरधारातद्वा स्थिताजिह्वा यस्य सतथा भृकुट्यामुत्तेन पूर्वभागेनोत्खण्डं स्तब्धोर्ध्वकर्णौ कुतौ च कर्णौ
स्य सतथा तद्विरिकंदरवत् अद्भुतव्यात्ताचार्यनासापुटं च यस्य सतथा तत्तदनुभेदेन विषाणं कपोलेन भीषणं भयजनकम् २१

ग्रीवाचो ह्रस्ववक्षःस्थलं चतानितथा अदीर्घाणि पीवराणि ग्रीवोरुवक्षःस्थलानि यस्य तत्तथा तत् चंद्रो होमिहि मां शौना चंद्रं करोचिषेपिवेत्यभिधानात् चंद्रां शुवर्णवद्गौरैरुगैस्तनूरुहैः छुरितं व्याप्तम् पीतेरुगेति
 तेगौरइत्याभिधानम् विष्वक्प्राप्तैर्भुजानीकशतैर्युक्तम् बहुत्वापेक्षयानीकेत्युक्तम् २२ निजमात्मीयनित्यपोरित्यमरः निजान्यात्मीयानि न स्वापेक्षयेतराणि चक्रादीनि यानि तैरायुधप्रवेकैरायुधमुख्यैर्वि
 द्रावितादैस्तदानवायेन तत्तथोक्तं यद्वा निजं सहजं न खलु क्षणमायुधम् इतराणि पृथक् स्थितानि चक्रादीनीति मे औरसारिणानि सर्गशङ्खुणाहारिणा अनेन रूपेण प्रायेण ममायं वधः स्मृतो निरूपितः किं स्मृतो व
 धोयं किमिति वा कीदृशस्य मे पुत्रवधे समुद्यतस्य पुत्रहंतुर्वधः शास्त्रेषु स्मृतो विहितः सोयमद्य प्राप्तः किंचेति २३ एवं विमृश्य बंधाभिवृत्तः किं नेत्याह एवमिति कमभ्यपतदित्यत उक्तम् नृसिंहं प्रति दैत्य
 कुंजरो दैत्येन्द्रः निदर्शनमाह अलक्षित इति अलक्षितः साहसिकः पतंगमः शलभः २४ द्विसप्तलोकैकारिः केवलं तुच्छीकरणं भगवद्भक्तिवैशद्यान्न तत्त्वत इति नेत्याह न तदिति सत्त्वधामनिबलज्ञानसमाहारमू
 र्त्तौ पराक्रममूर्त्तौ वाजगदादौ तमः पानं पुरुषरूपेण अनेन जगदावरकं तमः पानतो हरेरसुरभस्मीकरणं किमिति दर्शितम् अथोलोकं विडंबयतो हरेरसुरेण सह समरप्रकारं वर्णयति तत इति २५ तस्य गदाशिक्षालाघ
 वं वक्ति सतस्येति हस्तोत्कलितः हस्ताद्गलित उत्तुतो वा २६ तस्य हरेर्विडंबनम् अजानताममराणां निरूपणप्रकारं वक्ति असाध्विति हतौजसः भ्रष्टावष्टंभा इव धनेन च्छदाच्छादनं येषां ते तथा मेघच्छाया

दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ॥ चंद्रां शुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतैर्न स्वायुधम् २२ दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्र
 वेकविद्रावितदैयदानवम् ॥ प्रायेण मेऽयं हरिणौरसारिणावधः स्मृतोऽनेन समुद्यतस्य किम् २३ एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्रदायुधो न दन्तृसिंहं प्रति दैत्यकुंजरः ॥ अल
 क्षितोऽग्नौ पतितः पतंगमो यथानृसिंहौ जसिसोऽसुरस्तथा २४ नत द्विचित्रं खलु सत्त्वधामनिस्वतेजसा यो नुपुरापि बतमः ॥ ततो भिपद्याभ्यहनन् महासुरोरुषानृ
 सिंहगदयो रुवेगया २५ तं विक्रमं तं सगदंगदाधरो महोरगं ताक्ष्यं सुतो यथाग्रहीत् ॥ सतस्त्रहस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रिडितो यद्वदहिर्गर्भतमः २६ असाध्व
 मन्यंत हतौजसोऽमरा धनच्छदाभारतसर्वधिष्णयपाः ॥ तं मन्यमानो निजवीर्यशंकि वं यद्वस्तमुक्तो नृहरिर्महासुरः २७ पुनस्तमासज्जतखट्वाक्षं चर्मणीप्रगृह्य वेगे
 न गतश्रमो मृधे ॥ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः २८ कृत्वा दृढासंस्वरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥ विष्वक्स्फुरंतं
 ग्रहणातुरं हरिर्व्यालौ यथा खुंकुलिशाक्षतत्त्वचम् २९ दार्यूरवापात्यददारलीलयानसैर्यथा हिं गरुडो महाविषम् ॥ संरंभदुष्प्रेक्ष्य कराललोचनो व्यात्ता
 ननांतं विलिहन् स्वजिह्वया ३०

पां विलीना इव लुप्तोपमेयम् सर्वधिष्णयपाः सर्वनक्षत्रपततः चंद्रादयो मराः तदसाध्वमन्यंतेत्यन्वयः तत्र हेतुस्तं मन्यमान इति नृहरेर्हस्तमुक्तोसुरः तं नृहरेर्निजवीर्यं आत्मपराक्रमेशं किं तं मन्यमानो गदादित्यत्तादि
 ति २७ हरेर्हस्तमुक्तोसुरः पराद्रवत् उताभ्यपतदिति संशयो भावादित्याह पुनस्तमिति आसज्जतसक्तो भूद्युद्धाय सत्त्वधामनिस्वतेजसा यो नुपुरापि बतमः भद्रं कर्णेभिः शृणु
 यामदेवा इत्यादिभुतेः ॥ छांदसाभिप्रायेणायं प्रयोगः संभाव्यते च परिश्रमणो शिक्षाप्रकर्षद्रष्टृणां द्वे एव बहूनी विदुः शतं इत्युक्तो वा बहुवचनं पुच्छते अच्छिद्रं निरवकाशमिति क्रियाविशेषणेनेतदेव सूचयति
 अमुरवीर्यमाशंकमानो हरिः किंमकरोदिति तत्राह हरिरिति २८ विष्वक्परितः स्फुरंतं भ्रमंतं भित्पनेनापिशिक्षोत्कर्षध्वनयति हरिः पुनर्महणेनातुरमकरोदिति विशेषः अनेनातुरस्वरं लभयति तत्र दृष्टं
 तमाह व्याल इति व्यालः सर्पः घनतशीलत्वादायुः २९ अमरवररत्नार्थमाह दार्यूरिति दार्यूर्यस्ति रश्मीनां दारुणि स्थिता उरावके उत्तानतपापात्यभवापि हस्वत्वं छांदसम् संरंभेन द्वे पादात्पांति कर्मणेन
 दुष्प्रेक्ष्ये कराललोचने यस्य व्यात्ताननांतं विवृतवदनस्याधरोष्ठम् ३०

असृक्वसात्कारुणकेसराननोयथात्रमालीद्विपहत्ययाहरिः ॥ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहंविस्मृज्यतस्यानुचरानुदायुधान् ३१ अहन्समंतान्नखशस्त्र
पाणिभिर्दोर्दंडयूथानुपथान्सहस्रशः ॥ सटावधूताजलदाःपरापतन्ग्रहाश्चतदृष्टिविनष्टरोचिषः ३२ अंभोधयःवासहताविचुक्षुर्निर्हार्दभीतादिगिभाज
हुर्दिशः ॥ द्यौस्तत्सटाक्षिप्तविमानसंकुलाप्रोत्सर्पतश्चमात्रपदातिपीडिता ३३ शैलाःसमुत्पेतुरमुप्यरंहसातत्तेजसाखंकुभोनरोजिरे ॥ ततःसभायामुपविष्ट
मुत्तमेनृपासनेसंभृततेजसंविभुम् ॥ जलक्षितंभैरवमत्यमर्षणंप्रचंडवक्रंनवभाजकश्चन ३४ निशम्यलोकत्रयमस्तकज्वरंतमादिदैत्यंहरिणाहतंमृधे ॥ प्र
हर्षवेगोत्कलिताननामुहुःप्रसूनवर्षैर्वृष्टुःसुरस्त्रियः ३५ तदाविमानावलिभिर्नभस्थलंदिदृक्षतांसंकुलमासनाकिनाम् ३६ सुरानकादुंदुभयोहिजघ्निरेगंध
र्वमुख्याननृतुर्जगुःस्त्रियः ३७ तदुपव्रज्यविबुधाब्रह्मैर्द्रगिरिशादयः ॥ ऋषयःपितरःसिद्धाविद्याधरमहोरगाः ३८ मनवःप्रजानांपतयोगंधर्वा
प्सरचारणाः ॥ यक्षाःकिंपुरुषास्तातवेतालाःसहकिन्नराः ३९ तेविष्णुपार्षदाःसर्वेसुनंदकुमुदादयः ॥ मूर्ध्निबद्धांजलिपुटाआसीनंतीव्रतेजसम् ॥ ई
डिरेनरशार्दूलंनातिदूरचराःपृथक् ४० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नतोस्म्यनंतायदुरंतशक्तयेविचित्रवीर्यायपवित्रकर्मणे ॥ विश्वस्यसर्गस्थितिसंयमानगुणैःस्वलील
यांसदधतेऽव्ययात्मने ४१ रुद्रउवाच ॥ कोपकालोयुगांतस्तेहतोयमसुरोल्पकः ॥ तत्सुतंपात्यनुसृतंभक्तंभक्तवत्सल ४२ इंद्रउवाच ॥ प्रत्यानीताःपरम
भवतात्रायतानःस्वभवगादैत्याक्रांतंहृदयकमलंत्वद्दृहंप्रत्यबोधि ॥ कालग्रस्तंकियदिदमहोनाथशुश्रूषतांतेमुक्तिस्तेषांनहिबहुमतानारसिंहापरैःकिम् ४३

यस्तंपृथगीडिरित्यन्वयः ३८ नातिदूरचराःकिंचित्समीपवर्तिनः ३९ ४० तत्रपृथक्हरिपृथक्लक्षणस्तुतिप्रकारंभूते नतोस्मीति गुणैःसत्त्वादिभिःस्वलीलयास्वरूपभूतलीलया अव्ययात्मनेनि
त्यवेहाय ४१ येनायमसुरोहतःसकोपकालोयुगांतोयुगावसानोवितो नेदानीमस्यल्पासुरहनने तस्मात्कोपंतं हृत्यानुसृतंशरणं प्राप्तं तस्य सुतं ब्रह्मादंरक्षेत्यन्वयः ४२ हेपरम नत्वापतारक्षताभवतादै
त्यहृतायज्ञेषुस्त्रभागाअस्मद्योग्यहविर्भागाःप्रत्यानीताइत्यन्वयः तपोबलेनदेवैनाक्रांतंनिमीलितंयतवहंतववासयोग्यं हृदयकमलं प्रत्यबोधि विवक्षितं मस्माकं भवतोतिशयः विरक्तिमक्तिभ्यामेव
शीकर्तुयोग्योनान्येनेत्याशयेनाह कालेति नाथयदिदंस्वर्गादिस्थानं कालग्रस्तंकियत्सुखजनकंन किमपीति मत्वाभजति तेषु श्रूषतांत्वासेवमानानांतेषांकरगतामुक्तिरपिबहुमतानां हि पश्चात्तस्मात्
देवारासहतेषांभक्तानांभरैर्धर्मादिभिःमात्रैःकिमित्यन्वयः ४३

हेआदिपुरुषस्वपदात्मतेजआत्मनोहरेज्ञानलक्षणंतेजस्तपोनोस्मार्कपरमभेयसेभात्य येनतपसाभालेवनरूपेणमहिम्नेदंसमस्तमात्मगतंयत्तं हेशरण्यपाल भमुनादैत्येनविप्रलुप्तंनष्टंतत्तपोज
गद्वसार्थगृहीतवपुषानरासिहात्मना पुनरप्यस्मान्प्रतिकटाक्षमन्वमंस्थाउद्धरिण्यामीतिशेषः तपभालोचनइतिधातोः यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेश्च भगवण्ज्ञानसादृश्यमदस्यात्मतेजइत्यभेदवचनंयु
ज्यते विप्रलोपस्तिरोधानंनस्वरूपनाशः ४४ योभवाभस्वविदीर्णवपाभस्वविदारितांजातस्तस्यदैत्यस्योदरादाच्छत् ऋच्छगतावितिधातोः आद्यान्यस्माकमग्नपदित्यन्वयः ४५ योगसिद्धामणि
माद्यष्टैश्वर्यलक्षणार्गतियोगःपवनविजयःतपःकायकुशलक्षणंतपोबलेन नानाविधोदपोयस्यसतथा ४६ पृथक्जगद्विलक्षणस्यहरेर्धारणयाऽसंबोपासनयानुरुद्धालब्धाविद्यामंतर्धानलक्षणाम्
४७ आसांस्त्रीणामर्थेदत्तानंद ४८ निदेशकारिणआज्ञाकारिणः ४९ हेपरेशत्वयाभिसृष्टायेनदैत्येननिषिद्धावर्षप्रजाःनसृजामोवैसदैत्यस्त्वयैवतुइदानींभिभवक्षाःशेते तथायमवतारोजगन्मंगलं

॥ ऋषयऊचुः ॥ त्वंनस्तपःपरममात्थयदात्मतेजीयेनेदमादिपुरुषात्मगतंससर्ज ॥ तद्विप्रलुप्तममुनाद्यशरण्यपालरक्षागृहीतवपुषापुनरन्वमंस्थाः ४४
॥ पितरऊचुः ॥ आद्यानिनोधिबुभुजेप्रमभंतनूजैर्दत्तानितीर्थसमयेपितिलान्सहाद्भिः ॥ तस्योदरान्नस्वविदीर्णवपाद्यआच्छत्तस्मैनमोभगवतेऽखिलक
र्मगोप्त्रे ४५ ॥ सिद्धाऊचुः ॥ योनोगतियोगसिद्धामसाधुरहार्षाद्योगतपोबलेन ॥ नानादर्पंतंनखैर्निर्ददारतस्मैतुभ्यंप्रणताःस्मोऽनृसिंह ४६ ॥ विद्या
धराऊचुः ॥ विद्यांष्टथगधारणयानुरुद्धान्यषेधदज्ञोबलदृप्तवीर्यः ॥ संयेनसंख्येपशुवद्वतस्तंमहानृसिंहंप्रणताःस्मनित्यम् ४७ ॥ नागाऊचुः ॥ येनपा
पेनरत्नानिस्त्रीरत्नानिहृतानिनः ॥ तद्वक्षःपाटनेनासांदत्तानंदनमोस्तुते ४८ ॥ मनवऊचुः ॥ मनवोवयंतवनिदेशकारिणोदितिजेनदेवपरिभूतसेतवः ॥
भवताखलःसउपसंहृतःप्रभोकरवामतेकिमनुशाधिकिकरान् ४९ ॥ प्रजापतयऊचुः ॥ प्रजेशावयंतपरेशाभिसृष्टानयेनप्रजावैमृजामोनिषिद्धाः ॥ सए
षत्वयाभिन्नवक्षास्तुशेतेजगन्मंगलंसत्त्वमूर्तेऽवतारः ५० गंधर्वाऊचुः ॥ वयंविभोतेनटनाद्यगायकायेनात्मसाद्दीर्यबलौजसाकृताः ॥ सएषनीतोभवता
दशामिमांकिमुत्पथस्थःकुशलायकल्पते ५१ ॥ चारणाऊचुः ॥ हरेतवांप्रिपंकजंभवापवर्गमाश्रिताः ॥ यएषसाधुहृच्छयस्त्वयासुरःसमापितः ५२
॥ यक्षाऊचुः ॥ वयमनुचरमुख्याःकर्मभिस्तेमनोज्ञैस्तइहदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वम् ॥ अनुजनपरितापंतत्कृतंजानतातेनरहरउपनीतःपंचतांपंचविं
श ५३ किंपुरुषाऊचुः ॥ वयंकिंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः ॥ अयंकुपुरुषोनष्टोधिकृतःसाधुमिर्यतः ५४ ॥ वेतालाऊचुः ॥ सभासुसत्रेषुतवामलंय
शोगीत्वासपयामहतीलभामहे ॥ यस्तांव्यनैषीदृशमेषुदुर्जनोदिष्ट्याहतस्तेभगवन्वयथामयः ५५ ॥ किन्नराऊचुः ॥ वयमीशकिन्नरगणास्तवानुगा
दितिजेनविष्टिममुनानुकारिताः ॥ भवताहरेसृजिनोऽवसादितोनरसिंहनाथविभवायनोभव ५६

जगत्तिशुभसारभूतः जगतोमंगलमुद्दिश्यगृहीतोवा ५० नटोनटनंकथाबंधकचनं नाटयंशृंगाराविभावदर्शनं एतयोर्गायिकाःएतदुक्तं नटनंतुकथाबंधनाटयकं भावदर्शनमिति वीर्यबलौजसायेना
त्मसात् आत्माधीनाःकृताः कल्पतेसमर्थोभवति ५१ साधून्हरंतीतिसाधुद्वतःसज्जनारपस्तेपांशपआश्रयःसाधूनांहृदयंअयतितापदत्तेनेतिवा समापितोविनाशंगमितः भवस्यापवर्गंस्पत्यागो
पस्मात्तत्तथातद्वधात्संसारान्मोक्षोयस्मात्तत्तथेतिवा ५२ पंचतांविनाशं हेपंचविंशच्चतुर्विंशानांमध्यशतिशेषः ५३ किंपुरुषाःपुरुषावासाः ५४ सत्रेषुसभासुसत्रकारिणः दिष्ट्यासुसंकर्तुं ५५ वेतनहीन
तवाक्रियमार्गकर्मविधिबृजिनंदुःखं करोतीतिबृजिनःकर्तव्यःप्रत्ययः सअपसादितोऽपहृत्यनाशितः विभवापसंसारान्मुक्तये ५६

हरिनरयोः सिंहनरयोरूपविधिकरोभृत्यः किंविप्रशापादसुरयोनिमाप्तस्य ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे वि० टी० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अत्रापि भक्तमाहात्म्यमेव प्रकटयति ब्रह्मादिदेवतास्तुत्यनंतरं कथं कथाप्रसंग इति श्रोतुरांतरांशं कोऽपि रितुमाह एवमिति एवंस्तुर्वतोऽपि उपेतुं समीपंगंतुं मन्युसंग्रहं कोऽपि सारभूतं मन अवबोधन इति धातुः ज्ञानसारं प्रत्ययसारमिति श्रुतेः ज्ञानिविवक्षयेतत् ननु तर्हि कथं समीपंगंतुं नाशकं नित्युच्यते इति चेदज्ञेयत्वज्ञापनायेति तात्पर्यं नतत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति तेभ्योऽप्रादुर्बभूव तत्र व्यजानतेत्यादि श्रुतेरेतदेव दर्शयति सुपुरासदमिति सुखेन विषयीकर्तुं मशक्यम् १ एतदेव विवृणोति साक्षादिति सरस्वत्यादिभ्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादित्यैः साधारणैर्जनैरिति शेषः द्वावेतौ नित्यमुक्तावित्यादेः तर्हि नोपेयायशंकितेत्येतत्कथं घटतीति चेत् मया पीश्वरः प रिच्छेद्यो न भवति किं त्वन्यैरिति ज्ञापनाया सुरजनमोहनायेति वा अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादित्यैः साधारणैर्जनैः तृसिंहशंकितेव श्रीलोकमोहाय नोपयाविता वाक्यसिद्धम् २ ममेदानीं प्रह्लादेवात्सल्यातिशयोक्तिस्तत्त्वानाम् तसेवातिशयफलाधिकार्यमिति भगवन्मनोज्ञापनाय ब्रह्मणा प्रह्लादः प्रेषित इत्याशयेनाह प्रह्लादमिति अयमपि लक्ष्मीकांतसमीपागमने हतुरन्यथा प्रह्लादेवात्सल्यातिशयोक्तप्रकटितः स्यात्तदुक्तं प्रह्लादेवैवात्सल्यदर्शनाय हरेरपि ज्ञात्वामनस्तदा ब्रह्मा प्रह्लादं प्रेषयत्तदेति प्रकृष्टोद्वादो निर्वृतिर्यस्य स तथा इत्यनेन प्रह्लादशब्दनिरुक्तिः सूचिता लक्ष्म्यादिवत्सलतां हित्वा प्रह्लादेतत्करणाद्वैषम्यबु

॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥ अद्यैतद्वरिनररूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणदसर्वलोकशर्म ॥ सोयं ते विधिकर ईशविप्रशापात्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ६४ ॥ नारद उवाच ॥ एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः ॥ नोपेतु मशकन्मन्युसंग्रहं सुपुरासदम् १ साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्टा तन्महदद्भुतम् ॥ अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयायशंकिता २ प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमंतिके ॥ तातप्रशमयोपै हि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ३ तथेति शनैः राजन्महाभागवतोर्मकः ॥ उपेत्य भुविकायेन ननाम विधृतांजलिः ४ स्वपादमूले पतितं तमर्मकं विलोक्य देवः कृपया परिभुतः ॥ उत्थाप्य तच्छीर्ण्य दधात्करांबुजं कालाहिनिर्दष्टधियां कृताभयम् ५ सतत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः स पद्यमिव्यक्तपरात्मदर्शनः ॥ तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः स्त्रिभुवदश्रुलोचनः ६ अस्तौषीद्वरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ॥ प्रेमगद्गदयावाचा तत्र यस्तद्दृश्येक्षणः ७ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ब्रह्मादयः सुरगणामुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ॥ नांतं परस्य परतोऽप्यधुनापियांति किंतोऽष्टमर्हति समे हरिरुग्रजातेः ८

द्विर्नाशंकमीषा अं सुरजनमोहनार्थोपपत्तेरुक्तं च एकत्रैकस्य वात्सल्यं विशेषादर्शयेद्धारिः अवरस्यापि मोहायेति मत्स्यादिदानं नैव करोति किंतु वात्सल्यानुसारेणेत्याभिप्रायेण दर्शितं क्रमेणैवापि नः सल इत्युक्तं उपेहि उपेत्य ३ ४ तृहरेः प्रह्लादेवात्सल्यातिशयं दर्शयति स्वपादमूले इति ब्रह्मादिकरांबुजेभ्यो हरैः करारंबुजं विशिनाष्टि कालाहीति कालाख्याहिना निर्दष्टाग्रस्ताधीयेषां तेषां तेषां ५ इतरकरस्पर्शवैशिष्ट्यदर्शनायेति करस्पर्शकल्याभिव्यक्तिवक्ति सतत्कर इति स भगवत्करस्पर्शविधूत समरतपापत्यात्तक्षण एव सम्यगेकुरित परमात्मज्ञानः अभिव्यक्तं परस्य हरेरारमनः सत्सारिणश्च दर्शनं रघुपाविषयज्ञानं यस्य सतथेति वाक्त्रिभुवदश्रुलोचनेनाद्रो कृतांतः करणो ऽधुना पुक्ते लोचने यस्य स तथा ६ तत्र ज्ञानमस्योत्पन्नमित्यस्योक्तं चिह्नमित्यतस्तत्तत्तुत्याव्यवयव इति भावेन दर्शयति अस्तौषी इति ७ सत्त्वैरित्यादिभिर्भूतबलज्ञानसमाहार एक एव नान्य इति वितानमिति विस्तृतबुद्धिर्पेक्षति सत्त्वैकतानमतयः प्रह्लाद सत्त्वैरावेव निषत्तबुद्धयः अधुना परतः परस्य परस्यांतं नापि नैव पाति सहारि उग्रजातेरुग्रजाते वैतोऽपि त्वोत्तमर्हति किमिति न्ययः न त्वे विष्णाविति श्रुतेः ८

भक्तपाननुभक्तयैव यूथपायगर्जेद्राय सेनानेतरीनागेंद्रेयूथनाथः प्रकीर्तितइत्यभिधानं अनेनधनादिकमपिभक्त्युपबृंहितंसफलमित्युक्तंभवति ९ इतोपिभक्तिरेवहरेःप्रसादेप्रधानसाधनामित्याह विमादिति द्विषणुणाद्वादशगुणाएतैर्युक्तात् ज्ञानंचसत्यंचदमःशमश्चअमात्सर्यंहीस्तिस्तिज्ञानसूया दानंचयज्ञश्चतपःश्रुतंचमहाव्रतंद्वादशब्राह्मणस्य एतेभ्यःप्रवरोद्वादशेभ्यःसर्वामपीर्मापृथिवींमशिष्या त् त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवाविशिष्टोनास्यसमोस्तीतिवेदितव्यइत्येतेभक्तिमतएवसंबन्धितान्यस्यकचित्संभवेऽप्यंतोनतेभ्योर्थःस्यात् अनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोति तद्धास्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतेः तस्माद्रक्तिरेवप्रयोजिकेतितात्पर्यं सकलंमनआदिकंपुनातिविषयोपरक्तंमलंनिरस्यदर्पणवत्स्वच्छंकरोतिजगत्पुनातीतिवा यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथे रितिश्रुतेःअन्यत्रबाधकमाह नत्विति भूरिमानोहंकर्तेत्यभिमतानैवपुनातीत्यन्वयः समर्थमन्यसेयच्चकुंतीपुत्रंवृकोदरं तन्मिथ्याहिनमेकत्वंप्रभावंवेत्यभारत मत्समोहिगदायुद्धेपृथिव्यांनास्तिभारत ना सीत्कचिदतिक्रान्तोभवितावानकश्चनेत्यादिभारतेदुर्पोधनोकाहंकारप्रतीतिरेवंविधोभूरिमानइत्यर्थः नाविरतोदुश्चारिताशतोनासमाहितः नाशांतमानसोवाभिप्रज्ञानंनैवमाप्नुयादितिश्रुतेः शमोदमस्तपः शौचंक्षान्त्यार्जवविरक्तता ज्ञानविज्ञानसंतोषाःसंत्याज्येपिद्विषणुणाइतिकेचित् सत्यंदमस्तपःशौचंसंतोषोऽहीःक्षमार्जवं ज्ञानंशमोदयाध्यानंविप्रस्यैतेद्विषणुणाइतिकेचित् असंप्रदायज्ञैरुक्तत्वादत्रनम्राज्ञ मेतन्मसद्वयमिति १० ननुअपचंचारिष्ठमितीदमसंभावितंवर्णहीनत्वेनतत्कृतसपर्यास्वीकारानुपपत्तेर्नाहंतयामियजमानहविर्वितानैरित्यादावन्यथाकथनाचेतितत्राह नैवेति अयंप्रभुरविदुषोज्ञानोपदेशान धिकारिणः पूर्वचीर्णपुण्यनिचयास्तज्ज्ञानेनयथार्थतत्त्वज्ञानिनोवर्णहीनाज्जनान्मानंपूजांवृणीतेस्वीकरोति इतिपत्तदात्मनोर्थेअप्राप्तप्राप्तयेनैवेत्यन्वयः कुतइत्यतउक्तं निजेति निजलाभेननित्यानंदेन

मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ॥ नाराधनायहिभवंतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोषभगवान्ननुयूथपाय ९ विप्राद्विषणु णयुतादराविदनाभपादराविदविमुखाच्छ्रपचंचारिष्ठम् ॥ मन्येतदार्पितमनोबचनात्मगेहप्राणःपुनातिसकलंनतुभूरिमानः १० नैवात्मनःप्रभुरयंनिजला मपूर्णोमानंजनादविदुषःकरुणोवृणीते ॥ यद्यजनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिमुखस्यथामुखश्रीः ११

पूर्णइति हेतुगर्भविशेषणं कोह्येवान्यात्पोवैभूमातत्सुखमित्यादिश्रुतेःननुस्वार्थाभावेसपर्यास्वीकारेकिंकारणमितितत्राह करुणइति करुणपतीतिकरुणः देवस्यैषस्वभावोऽयं यमेवैषवृणुतेइत्यादि श्रुतेःकर्मणःक्षणभंगुरत्वात् कृपयातत्फलप्रदानायतत्स्वीकारोपचारइतितात्पर्यं विद्वद्भिःक्रियमाणं मानंस्वार्थमपिकिंनस्यादित्याशंक्यविशेषमाह यद्यदिति विद्वद्विद्वद्भेदमंतरेणसमानोजनःभगवतेय यन्मानंविदधीततत्तदात्मनेचस्वप्रयोजनायैवेत्युपगंतव्यं अत्रदृष्टांतमाह प्रतिमुखस्येति तथालंकृतमुखश्रीर्दर्पणादोप्रतिफलितस्यप्रतिबिंबलक्षणमुखस्यस्वालंकारमंतरेणश्रीर्लभ्यतेतथास्वाविंबभूतपर मात्मनोनिर्दोषगुणराशिष्यानलक्षणमानेनतत्प्रतिबिंबत्वात्स्वस्यापिनिर्दोषसुखलक्षणश्रीर्लभ्यतइत्यर्थः अनेनब्रह्मादिजीवराशिरत्यंततुच्छीभूतइतिसूचितं अपचादपिकष्टत्वंब्रह्मेशानादयःसुराइत्यादेः अपंतुनरसिंहआत्मनएवप्रभुःकिंतुसर्वस्याप्यतोऽस्वैश्वर्यत्वात् चक्रवर्तीकरमिवाविदुषोजनान्मानंवृणीते अनेनविद्वज्जनमानांगीकारोव्याख्यातःस्वतःसिद्धत्वात्ननुजनपदादर्थोदानादिनाराज्ञःस्वप्रयोजनोपलब्धिवदीश्वरस्यापितथास्पात्किंनेत्याह निजेति ननुमत्तःकिमीश्वरइतितत्राह करुणइति कस्यार्थेमानकरणमितितत्राह यद्यदिति कथमिवयथामुखस्यमुखस्यस्वामिनोराज्ञोमानलक्षणा श्रीःप्रतिमुखस्यराजमुखमनुवर्तमानस्यजनपदस्यपरोषद्रवराहित्येनधनधान्यादिसमृद्धिलक्षणाश्रीर्भवति तथाहरिविषयाक्रियमाणामानश्रीरनुरक्तजनस्य संसारशूलालान्मोक्षलक्षणाश्रीर्भवतीत्यर्थः । बल मानंदज्ञोजयेत्प्रादेः । ननु हरेर्जन्मादिमत्त्वेनविशेषमाहात्म्यायोगात्देववच्चवदतोमुक्तंविमादित्तरजनपरिहृतीतत्वमितितत्राह नैवेति अयंप्रभुःसिंहआत्मनोदेहात्प्रभुःप्रभूतउत्पन्नानैवकिंतुस्वभात् दृष्टत्वा

दितिशेषः अदेहस्य जननायोगात् जननवद्वयविषयसुखानुभवोपपत्तेरतः कथं हरेर्विषयानुभूतिरिति तत्राह निजेति सत्पं परतश्चेत्प्राप्तिर्नायंतया निजोलाभोपस्यसतथा स्वतः सिद्धानुभवश्च
 षोऽप्यमस्य नहि व्याप्तस्य परिच्छिन्नगर्भवासादिकं युज्यते । प्रादेशमात्रं पुरुषमित्यादौ परिच्छेदप्रतीतिरिति चेत् तस्यांते सुषिरं सूक्ष्ममिति श्रुतेराकाशवदुपपत्तेरुपाधिकल्पनायामनवस्थादिदोषोपपत्तेरतः
 स्वभूतप्राप्तिस्तत्पं कर्तुं स्वस्य सर्वत्र व्याप्तिं दर्शयितुमितरत्र जातवद्दर्शनमसुरजनमोहार्थमित्यादिज्ञातव्यं स्वभूतप्राप्तिस्तत्पं करणायेत्येतत्कथमवगतमितिति तत्राह मानमिति अविदुषः स्वरूपाणां
 निनोस्माज्जनान्मानं वृणीतेन केवलमस्मज्जनान् किंतु सर्वस्मादपि योग्यादित्याशयेनाह यद्यदिति शेषपूर्ववत् स्वपचोपि भक्तएव वरीयानाभक्तस्तस्य द्वेषित्वेन दंभार्थत्वेन विहितपूजाया अस्वीकारादित्य
 तोवाह नेति अपंहरिरविदुषो नित्याज्ञानिनोसुरजनादात्मनः स्वस्यमानं लोके दंभाभिप्रायेण कृतपूजानैव वृणीते प्रत्युत्तानर्थं च करोतीत्याह करुण इति कृविक्षेप इति धातोः असुरजननिरसनशीलत्वाद्
 धंतमएव प्रापयतीत्यर्थः परापूर्वेषामिति श्रुतेः तस्मादसुरजनकृतसपर्यायनर्थजननीत्याशयेनाह यद्यदिति आत्मने अनर्थायेति शेषः यथा सुखश्रीः प्रधानभटपोर्यश्रीः प्रतिमुखस्याल्पस्य प्रतिभटस्या
 नर्थाय मरणलक्षणाय स्यादिति शेषः ११ तस्माद्वक्तिरेव प्रयोजिकेत्याह तस्मादिति पस्माद्वक्तित्वमहिमत्वात्सर्वात्मनेश्वरस्य स्वरूपं स्तोतुं शक्नोमि तस्माद्विगतविक्रवो निर्वृतचापव्योहं यथामनीषं
 त्प्राप्तुमीत्यन्वयः स्तुतेः फलमाह नीच इति अजयाप्रकृत्यानीचगुणविसर्गसंसारमनुप्रविष्टं पुमान्येनानुवर्णितेन गुणसंकीर्तनेन पूयेत शुद्धो भवति हि यस्माच्चेन संसारमोक्षो भवतीत्यर्थः १२ यथामनी

तस्मादहं विगतविक्रव ईश्वरस्य सर्वात्मनानहि गृणामि यथामनीषम् ॥ नीचोऽजयागुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन १२ सर्वे ह्यमी वि
 धिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेशनचो द्विजंतः ॥ क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय वास्य विक्रीडितं भगवतोरुचिरावतारैः १३ तद्यच्छमन्युमसुरश्च ह
 तस्त्वयाद्यमोदेतसाधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ॥ लोकाश्चानिर्वृतिमिताः प्रतियांतु सर्वे रूपं नृसिंहविभवाय जनाः स्मरंति १४

पृथगामिषुक्तं विवृणोति सर्व इति अमी वयं ब्रह्मादयश्च सर्वे सत्त्वधाम्नस्तवा विधिकरा हि विष्णोस्तिष्ठंति आदिशा विधर्मणीति श्रुतेः तत्र विशेषोस्ति यथा वयं उद्विजंतस्तथा ब्रह्मादयो नैवोद्विजंतः प्रधानभक्तत्वा
 त्कुत एतत्तद्वयं विज्ञापयत इति तत्राह क्षेमायेति अस्य हरेरुचिरावतारैः विक्रीडितं अस्वजगतः क्षेमाद्यनेकप्रयोजनाय स्यादिति यदनेनास्माभिषनेनास्माकमुद्देशो ब्रह्मादिरक्षणेन तेषामनुद्देशश्चाप्यत इत्य
 र्थः १३ अथैवं कर्तव्यमित्याह तद्यच्छेति अद्यत्वासाधुरो हतश्च यस्मात्तस्मान्मध्यात्तिकलुपीकरोति ज्ञानमिति मन्युः कोपः इतरेषामेवंविधो हरेस्तु स्वेदाधरस्फुरणादिविहंवनलक्षणादिस्तं पच्छसं
 रमसन्नभावं दर्शयेत्यर्थः मन्युं च त्वद्विषयं ज्ञानं च पञ्चानुगृहणेत्यर्थः मनुभवबोधन इति धातोर् इति वा त्वद्विषयं पूजालक्षणं यज्ञमिति वा मन्युः कोपे क्रतौ युदे इत्याभिधानं सज्जनानं दाकांक्षापि भगवत्प्र
 सादकरीत्याशयेनाह मोदेतेति वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहननेन साधुः सज्जनोपिमोदेतसाधुरपिमोदेतेति वा योगाविभागः वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहत्यानिर्वृतिमानंदमिताः प्राप्ताः सर्वलोकाः प्रतियांतु
 स्वगृहमिति शेषः गत्वा किं कुर्वतीति तत्राह रूपमिति हेनृसिंहजनाः तव नृसिंहाकारं रूपं दुरितनिवृत्तिलक्षणा विभवाय स्मरंतीत्यन्वयः साधुराहं सापरोपिवृश्चिकापि हत्यामोदेत किंपुनः सर्वलोकोपद्रव
 कृत् असुरहत्यातोवाह मोदेतेति हत्यामिति पाठे साधुः शास्त्रतत्त्वज्ञो दुष्टवृश्चिकादिहत्यायथामोदेत तथाहमपि भगवद्वेषित्वेन दुष्टत्वात्पितृहत्यामोद इत्यभिभेत्पतोवाह मोदेतेति नृसिंहेति संबोधनना
 मकरणाभिप्रायेणेति ज्ञातव्यं १४

पूर्वमज्ञातनामत्वादितित्वकोपाकुलरूपदर्शनाद्गीत्यालोकस्वस्मरणंनसंभाव्यतइतितच्छमनंकर्तव्यमित्युक्तं तन्ममज्ञाततत्त्वस्यविषयोनभवाति ममभयंसंसारचक्रादित्याह नाहमिति भयानकस्य
 तेतवद्रूपान्निभेमीत्यन्वयः कीदृशात् जिह्मेवकेभमिधुक्तेनेत्रेयस्यतत्तथा जिह्मपाभ्रुकुटीरभसौयस्यतत्तथाङ्ग्रेदंष्ट्रेयस्यतत्तथा जिह्माग्निनेत्रंजिह्माभ्रुकुटीरभसंचउग्रदंष्ट्रचतत्तथा तस्मादग्निमेवसक्
 मालायस्यतत्तथा तस्मात्संतजेनरुधिरासिक्ताः केसरायस्यतत्तथा शंकुवत्स्थूणवत्स्तब्धौकर्णौयस्यतत्तथा क्षतजकेसरंशंकुकर्णचतत्तथा तस्मात् निर्हादेनभीतादिगिभादिग्गजायस्यतत्तथातस्मात्
 आरोमंदिनस्वाग्राणियस्यतत्तथा तस्मात्भरीन्भिन्दंतीत्यग्निभिदिनस्वानामग्राणि दुःसहंवाग्रंचसंसारचक्रंचयत्तेनसहकदनात् हिंसालक्षणाद्युद्धादुद्यत्तमसत्यकाम भीतानांअपवर्गभीतिजनकसंसारनाशनं
 अरणशरणं समियांयाग्नि १५ १६ देवादियोनोमुखसंभवात्तस्मात्संसारचक्रात्कथंविभेषीतितत्राह यस्मादिति देवादिसकलयोनिषुप्रियस्याविषोऽप्रियस्यसंयोगः तयोर्जन्मयस्यसतया सचशोकाग्नि
 स्तेनाग्निवादिविषोऽग्निनाजन्मनाच यःशोकाग्निस्तेनवा दहमानोहंपतदुःखपरिहारलक्षणंऔषधकर्मतदपिदुःखरूपमितितत्त्वा अतद्विया नतद्दीरतद्दीस्तपादुःखपरिहारौष धान्नेननभ्रमामि कुत्रगतेनकेनौ
 पधेनवामेसुखंस्यादित्यनवस्थितिमाप्नोस्मीति यस्मात्तस्मादिदमेवसंसारनाशनमितिमत्त्वाभवंतंभार्यये किंतत्राह वदेति तवदास्पलक्षणंयोगमौषधंवदानुग्रहाणेत्यन्वयः१७ महु पासनाशुपायमंतरेणदास्य

नाहंविभेम्यजिततेतिभयानकस्यजिह्माग्निनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ॥ आंत्रलजःक्षतजकेसरशंकुकर्णाग्निर्हादभीतदिगिभादरिभिन्नस्वाग्रात् ॥ १५ ॥
 प्रस्तोस्म्यहंरूपणवत्सलदुःसहोग्रसंसारचक्रकदनात्कृशतांप्रणीतः ॥ बद्धःस्वकर्मभिरुशत्तमर्तेप्रिमूलंभीतापवर्गमरणंसमियांकदानु १६ यस्मात्प्रिया
 प्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानः ॥ दुःखौषधंतदपिदुःखमतद्वियाहंभूमन्भ्रमामिवदमेतवदास्ययोगम् १७ सोहंप्रियस्यसुहृदः
 परदेवतायालीलाकथास्तवचृत्सिंहविरिंचगीताः ॥ अंजस्तराम्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगालयहंससंगः १८ बालस्यचेहशरणंपितरौचृत्सिंह
 आर्तस्यचागदमुदन्वतिमज्जतो नौः ॥ तप्तस्यतर्पणविधिर्यादिहांजसेष्टस्तद्वत्प्रभोतनुभृतांत्वदुपासकानाम् १९ यस्मिन्यतोयर्हिचयेनयस्ययस्मैयथायमुत
 यस्त्वपरःपरोवा ॥ भावंकरोतिविकरोतिपृथक्स्वभावःसंचोदितस्तदखिलंभवतःस्वरूपम् २०

माग्नेयतवाकिंस्यादित्याशंक्य बहुप्रयत्नसाध्यामुपासनामंतरेणोपायोस्तीत्याह । सोहमिति गुणमयसंसारद्विप्रमुक्तः पादपुगलपेशालपमाश्रयोपेपांतेतथा तेचहंसानिःसंगाःपरमहंसास्तेपांसंगःसेवालक्ष
 णोयस्यसतया । दुर्गाणिकलत्रादीनिनरकाणिवा १८ नृसिंहआर्तस्येत्पनेनसंध्यकरणेनदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्महत्त्वैलक्षणमस्तीतिज्ञापनायाज्ञानजनबुद्धयवतारायचेतिज्ञातव्यं निदाघतप्तस्यजलादि
 नातर्पणविधिराप्यापनलक्षणपरिहारः ज्वराद्यभिभूतस्यज्वरादिपरिहारमकारोपत् इष्टः इष्टसाधनंच १९ ब्रह्माद्यन्यतमइष्टःकिंनस्यादित्याशंक्यकर्तृत्वाद्यभिमतस्यब्रह्मादेःसत्तायाअपिपदायदधीनत्वं
 ग्रामाणिकंतदासर्वस्मादरेरिष्टत्वंकिंवक्तव्यमितिभावेनाह यस्मिन्निति अपरःकुलालादियःपरोब्रह्मादिर्वायस्मिन्नविज्ञानेस्थित्वापतोमृदादेर्योर्हिवास्मिन्कालेयेनचक्रसलिलादिना यस्यादृष्टादेःसहायेनयस्मैश
 लाहरणाद्यर्थं यथाविधिनायंभार्चयद्यादिपदार्थं करोतिविकरोतिसामान्यतोविशेषतोवा कीदृशःपृथक्स्वभावःकार्याद्विलक्षणस्वरूपःसंचोदितस्तदाहशेनपुरुषेणमेरितः तदखिलंकार्यकारणलक्षणंसर्वभवतः
 स्वरूपंचत्वदधीनसत्तात्मकमित्यन्वयः कर्तृकर्मक्रियादीनांसंचानृत्तिस्तपैवच विष्ण्वधीनंयत् सर्वतत्त्वंरूपस्तदुच्यतइतिवचनाभाभेदोनेतिचोदव्यम् २०

संसारचक्रमन्त्रयाजानित श्रीहरिप्रसादविनादुस्तरं प्रसादश्चानिष्टहीतमनसां दुःसाध्यो मनो मयत्वात्संसारचक्रस्या तः स एव संपाद्य इत्याशयेन संसारस्वरूपं निरूपयति मायेति चित्प्रकृत्याभिमतमायामकृति रुदितगुणानुमतेनोद्धतरजआदिगुणानुसारिणा कालेन प्रेरितेनादृष्टेन च सहकारिणा पुंसो जीवस्य कर्ममयं नानाविकारकोशमत एव बलीयो ने गृहीतुं शक्यं छंदो मयं संकल्पविकल्पलक्षणेच्छात्मकं यन्मनः सृजति हेअज तन्मनोमूलं संसारचक्रं त्वदन्यस्त्वदनुग्रहरहित पुहपः कोतितरेत् न कोपीत्यन्वयः केवलात्पारिकरोपेतस्य बलाधिक्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह अजयेति अजयाप्रकृत्यापिताः कल्पिताभिभवति नामनसासदृशो द्रियाणि पंच प्राणा एवारादलस्थानी पायस्य तत्तथा तत् २१ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरिति श्रुतेः सम्यक्निधुक्तं मुक्तिनिमित्तं च त्वदनुग्रहेण स्यादित्याशयेनाह सत्त्वमिति यस्त्वं स्वधाम्ना नित्यं विजितां आत्मनो देहस्य गुणाजननादिलक्षणाधर्मा जीवस्य वा दुःखादिलक्षणायेन स तथा यश्च कलयति जानाति सर्वमिति कालो वशीकृतास्वसमवेता विस्त्रयस्य सुरनरादिनां विधस्य जगतो विसर्गशक्तिर्विविधसृष्टिर्यस्मिन्स तथा हेईश्वर सत्त्वं षोडशारे संसारचक्रं के लिंगशरीरे वा अजया विसृष्टमुत्पन्नमत एव दुःखेन निष्पीड्यमानं तत्पारिहाराय शरणं प्रयत्नं मां ततोपकर्ष उत्तर विभो समुद्धरणसमर्थ २२ त्वया कस्मात्स्वर्गाद्यैश्चर्यनेष्यत इत्याशंक्य तस्य न चरत्वादि त्याशयेनाह दृष्टा इति अखिलानां धिष्ण्य पानामिन्द्रादीनां विभवो हिरण्यलक्षणोर्थः अस्मत्पितुर्हिरण्यकशिपोः कुपितहासो

मायामनः सृजतिकर्ममयं बलीयः कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः ॥ छंदो मयं यदजयापित षोडशारं संसारचक्रमजकोतितरेत्त्वदन्यः २१ सत्त्वं हि नित्यवि जितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्य विसर्गशक्तिः ॥ चक्रे विसृष्टमजये श्वर षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नम् २२ दृष्टामयादिविविभो खिलधिष्ण्य पानामायायुः श्रियो विभव इच्छति यान्जनो यम् ॥ ये स्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभूविरभूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः २३ तस्मादमूस्त नुभृतामहमाशिषो ज्ञायायुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिचात् ॥ नेच्छामि ते विलुलिता उरुविक्रमेण कालात्मनोपनयमानि जभृत्य पार्श्वम् २४ कुत्राशिषः श्रु तिसुखामृगतृष्णरूपाः केदं कलेवरमशेरुषजां विरोहम् ॥ निर्विद्यते न तु जनो यदपीह विद्वान्कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः २५ कां हरजः प्रभव ईशतमो धि केस्मिन् जातः सुरेतरकुले कृतवानुकंपा ॥ न ब्रह्मणेन तु भवस्य नैव रमायायन्मेर्पितः शिरसि पद्मकरप्रसादः २६

दुर्हासस्तेन विजृम्भितयोः स्फुरितलक्षणयोर्भुवोर्विस्फूर्जितेन विकासविशेषेण लुलिता विनाशिताः स तु हिरण्यकशिपु रपिते त्वया २३ यस्मात्क्षणभंगुरास्तस्मात्ज्ञानानित्या इति ज्ञानभौद्रियश्चोद्गादिन्द्रियभोग योग्यमिन्द्रियस्य विद्यमानं वा आविरिचात् विरिचपर्यंतं । निजधृत्यानां मुक्तानां पार्श्व २४ इतोपि संसारमुत्संहेयमित्याह कुत्रेति श्रुतिकर्णसुखं पतीति श्रुतिसुखाः मृगतृष्णरूपा ऊष्मादकसदृशाः अशेषाणां रुजाराणां विशेषेण रोहोयस्मात्सत्तया दुरापैर्मधुलवैरुद्विदुःकल्पैः सुखलेशैः कामाग्निशमयन् शान्तिकर्तुमिच्छन् यदपि पर्यायेण कलेवरं विषयसुखं चेत्तु भयं न श्वरं विद्वानप्यंजनः इहोभयास्मि अपि न तु निर्विद्यते निर्वेदं नैव माप्नोतीत्यन्वयः २५ हरेर्भक्तवात्सल्यं प्रकटयन् प्रह्लादस्तत्त्वज्ञानविधुर इवा योग्यजनमोहायाह काहमिति हेईश्वर तमोगुणप्रचुरे रजोगुणोत्पत्तिहेतौ अस्मिन् सुरेतरकुले भु रकुले जातो हं क । भक्तानुग्रहलक्षणात्तवानुकंपाक । मिथो विरुद्धरवभावत्वात् । किंचोद्यममेतिसन्नाह । न ब्रह्मण इति । निरंतरसेवामेदुर्त्वेनेतरस्मादधिकोदयोपीदानीं रमाधीनां शिरसि नार्पितो मया शिरसि पद्मकरः पयोदरमभावत्वाणि निधानलक्षणाः प्रसादोर्पित इति पक्षस्माच्चिन्तय चारितमित्यर्थः । श्रीवैष्णवादीनां द्वादिभिरुक्तं तस्मिन् पुहपुताः । तदन्येष्वकमात्सर्वे सदा मुक्तौ सतावपि । हरिभक्तौ च तज्ज्ञानसुखे च नियमेन तु परतः रवतः कर्मतोयानकं पितद्वयमेति वचनादुक्तं पार्श्व इति २६

सेवाधिक्यमेव फलाधिक्ये कारणं न त्वभिजात्यादिकमित्यभिप्रेत्याह नैषेति यथा जंतोर्यापरावरमतिस्तथैषाभवतो न स्यान्ननुकुत आत्मसुहृदः तदेतत्प्रेयइति श्रुतेः लोकेयद्यप्याभिजात्यादिकंपरावरत्वे निमित्तं तथापि लोकविलक्षणमहिमत्वात् भवतः प्रसादः जगतः संसेवया सेवानुगुणः फलाधिक्योदयः स्यात् पावसेवापरे तच्चेतावत्सुखविशेषेति स्मृतेः परावरत्वं च सेवानिमित्तं शुचीनां श्रीमतां मेहेयोग भ्रष्टोभिजायते इति वचनात् २७ नन्वेवं सेवानुरूपफलोदयेशास्त्रीयेसिद्धेत्वं किं करोषीति तत्राह एवमिति फलोदयस्य सेवानुविधायित्वात् सोहंतवभृत्यसेवाकथं नुविद्यजेममहितरूपत्वादित्यतस्तद् त्यागे कारणमाह । एवं जनमिति । प्रभवाहिकूपेजन्माख्यसर्पविषकलिलसंसारगतं पतितं कामाः विषयास्तानाभिकामयतइतिकामाभिकामस्तं जनमनु तस्य जनस्य प्रकर्षेण संगः जन्मलक्षणस्तस्मात् प्रप तन् आत्मसात्कृत्वा त्मीयेष्वेकइति बुद्धिकृत्वा सुरार्षिणा गृहीतो न गृहीतो यः सोहमिति यस्मात्तस्मादिति शेषः २८ स्वभृत्यभाषितमृतं कर्तुं स्तंभादभूदिति पत्सूचितं पूर्वत्र तदिदानीं स्पष्टमाह मत्प्राणे ति मत्प्राणरक्षणं ममपितुर्वधं च स्वभृत्यनारदः कृपिवाक्यं च असद्विधित्सुः स्वहृत्प्रगृह्य हिरण्यकशिपुर्पदि मदपरोऽश्वरोऽस्ति सत्त्वामवतु तस्य तव कंशिरोहरामीति पदवोचत् तच्च कृतं विधातुं अयमवतार इति मन्य इत्यन्वयः २९ भूविजृम्भणविभ्रंशितेन्द्राद्यैर्धर्मस्य मत्पितुर्हननमस्माकंचित्रं चेदपि न तव विभ्रंतस्य जगत्येकत्वात् जगच्च तत्सृष्टं त्वत्प्राविष्टं त्वदधीनसत्ताकमतः स्तंभादाविर्भावोपियुक्तइत्याह एकइति अयमर्थः एतज्जगत्त्वमेव नान्यः कुतः एकः प्रधानः प्राधान्यं च कुतो गम्यत इति तत्राह । अमुष्य इति । अमुष्य जगत आद्यंतपोः रूपत्तेः पूर्वविनाशादूर्ध्वं च मध्यतः स्थितिकाले च त्वमेवावस्थासि सानि

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याजंतोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ॥ संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूप उदयेन परावरत्वम् २७ एवं जनं निपतितं प्रभ वाहिकूपे कामाभिकाममनुयः प्रपतन् प्रसंगात् ॥ कृत्वा त्मसात् सुरार्षिणा भगवन् गृहीतः सोहंकथं नुविद्यजेतव भृत्यसेवाम् २८ मत्प्राणरक्षणमनंतपितुर्व धं च मन्ये स्वभृत्यकृपिवाक्यमृतं विधातुम् ॥ स्वहृत्प्रगृह्य दवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतुकं हरामि २९ एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यंत योः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ॥ सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्राविष्टः ३० त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततो न्योमायाय दा त्मपरबुद्धिरि यं ह्यपार्या ॥ यद्यस्य जन्मनि धनं स्थितिरीक्षणं च तद्वै तदेव खलु कालवदुष्टितर्वोः ३१

तिनिर्णीतोऽसि शास्त्र इति यस्मात् ननु जगतस्त्वद्विकारत्वेन तद्विवर्तत्वेन वा त्वदवसानं युक्तमत्राह । पृथगिति । भिन्नत्वेनेत्यर्थः पुनः सृष्टिकाले निजमायया स्वसामर्थ्येन स्वाधीनया चिदचित्प्रकृताचे दंगुणव्यतिकरं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्राविष्टस्त्वन्तर्भागेऽपदार्थानि र्मितैः नानेव भिन्नइव ननु भिन्नइत्यवसितोऽसीति पक्षस्माच्च । प्रतिदशमिव नैकधारिकमेकमिति स्वोक्तेः इन्द्रोमायाभिः पुरुषपश्यत इति श्रुतेश्च नेहना नास्ति किंचनेत्यादि श्रुत्या नानात्वस्य निषिद्धत्वात् नानेवानुविधावतीत्यादिना तर्कहेतुत्वाच्च भेददृष्टेः ३० हरेर्जगदन्पत्वस्य स्पष्टममतीतेः तदर्थं पूर्वपक्षोक्तं विशदयति । त्वं वा इति । ईश इदं सदसत्त्वा राचरलक्षणं जगत्तत्त्वं । सत्ताया अपित्वदधीनत्वादयं व्यपदेशो न तादात्म्यात् । तच्च तत्तदात्मत्वं किं न स्यादिति तत्राह भवानिति ततो जगतो भवानन्योऽपि स्वतो भिन्नोऽपीत्यर्थः मत्स्वातंत्र्यं च जगत्स्वा तंत्र्यमपि किं न स्यादुभयोर्भेदोऽपि दृढतरः स्यादिति तत्राह मापेति आत्मेत्युपलक्षणं आत्मानात्मलक्षणस्य प्रपंचस्य परत्वं बुद्धिः स्वातंत्र्यज्ञानं परत्वेयमायाऽविद्यमाना कुत इति तत्राह अपार्थेति । श्रीनारायणस्य तव स्वातंत्र्यज्ञानं यथा पुरुषार्थसाधनं तथान्यस्य स्वातंत्र्यज्ञानमनर्थहेतुरिति उभयं हि शब्देन सिद्धमिति दर्शयति स्वतंत्र्यजीवात्मकज्ञानस्वतंत्रं जगदित्यतो वाह मापेति आत्मनो जीवस्य परत्वं बुद्धिः जीवस्य परत्वेऽप्येवमात्मनाप्यज्जन्मापि केन कियते तदनेनापि कर्तव्यम् । तदनुभविष्यदमनोपचदधीनं जन्मादिकं तद्वस्तु तदेवेति माधान्यविवक्षया अभेदस्य पदोपात्तेरिति प्रकारांतरेण तद्वतिमाह यद्यस्येति

अयमर्थः यस्य तज्जगत्तोजन्मादिकं यद्यधीनं तज्जगत्तदेवेत्युच्यते इति यत्तस्माज्जगत्सर्वमेवेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह । खल्विति उद्धृष्टं वीर्यं वृक्षदाहवृक्षयोः कालवत् कालाधीनत्ववत् एतदेवाचार्यैः सन्धगिवृ-
तं यथा वृक्षश्च वृक्षदाहश्च देवकालाधीनत्वादेवं कालश्चेत्युच्यते एवं च त्वदधीनत्वात् सर्वस्य सर्वमित्युच्यते स्वतस्तद्विज्ञोपीति । उपदाह इति वातुः । अत्र खलु शब्दः साक्षादेक्यनिषेधवर्तते अलंसत्त्वोऽप्रतिषेधयोः
प्राचां कवेति सूत्रात् अलमैक्यकथानिष्ठत्वमित्यर्थः य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि श्रुतौ स्वस्यान्यस्य परमात्मत्वोपदेशः प्रतीयते अतः क-
थं भेदः कथ्यते इत्यतो वाह मायेति आत्मा हंच परोन्यश्च परश्च परमेश्वर एवेति या बुद्धिरियमपार्थामाया भ्रांतिस्तस्मात्तदधीनत्वात्तदंतर्यमित्वेनीस्थतत्वाच्च सोऽहमस्मीत्युच्यते न तु तद्रूपत्वादेतदप्याचार्यैरुक्तं अ-
हंचान्यश्च परमेश्वर एवेत्यपार्थाभ्रांतिस्तदधीनत्वात्स इत्युच्यते न स्वरूपत्वादित्यर्थः इति ईक्षणं ज्ञानम् ३१ सत्त्वमाद्यंतयोरित्यत्रातिश्रीहारिवाशिष्यते इत्युक्तं तंप्रकारं दर्शयति न्यस्येति विलयांशुमध्ये-
दं न गदात्मनि स्वोदरे न्यस्य शेषासनो भूत्वा तुर्यस्थितो जाग्रदाद्यवस्थाप्रवृत्तिशून्यमूर्तौ स्थितस्त्वं तमः प्रकृतिगुणान्सत्त्वादींश्चात्मनियुंकेन नु प्रकृतिपुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः क्षोभयामासेत्यादौ प्रतीतम-
वृत्तिशून्योऽभूदित्यन्वयः निजसुखेत्पादिना तुरीयस्वभावदर्शयति वीतनीद्रोनिरस्ताज्ञानः ३२ सूष्टेः प्रागित्युक्तं दर्शयति तस्येति यस्य तुरीयस्यास्य जगत्कारणस्य च कश्चिद्विशेषो नास्तीति द्योतना-
यैवकारः आत्मनि देहे जठरे गूढं निनीमिदं जगज्जगदात्मकं महाज्जगत्स्य तव नाभेरभूतदजंतस्यैव तेव पुःसन्निधानविषयत्वात् । प्रतिमास्थानीयम् । कीदृशं स्वरूपं भूतस्य कालशक्त्यासंचोदितं दृष्टये मे-
रितं कदाभीकृतं कीदृशस्यास्य प्रकृतिधर्मिणः प्रकृतिभेदकधर्मवतः प्रलयोदकेऽनंतरूपशयनादुत्थाय विरमन् समाप्तिं कुर्वन् समाधि योगिनिद्रालक्षणो यस्य स तथा तस्य कथमिव वदवत् वदलक्षणोऽकु-

न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयांशुमध्ये शेषासनी निजसुखानुभवो निरीहः ॥ योगेन मीलितदृगात्मनि वीतनिद्रस्तुर्यस्थितो ननु तमो नु गुणांश्वयुंक्ते ३२ तस्यै-
व तेव पुरिदं निजकालशक्त्यासंचोदितं प्रकृतिधर्मिण आत्मगूढम् ॥ अंभस्य नंत शयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ३३ तत्संभवः क-
चिस्तोन्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनिततंस बहिर्विचिन्वन् ॥ नाविददब्दशतमप्सु निमज्जमानो जातैकुरे कथमिहोपलभेत बीजम् ३४

रोयथा स्वकणिकात् उत्पत्त्यमानकणिकात् कणिकारूपवटबीजादित्यर्थः नन्वयं विषमो दृष्टान्तस्तथा हि कणिकानाम वटबीजविकारो हि वटारूपां कुरः न चायं प्रकृते संभवीति निर्विकारोक्षरः शुद्ध इति
वचनादुच्यते स्वकणिकादिति लिंगव्यत्ययेन कश्चिद्विशेषो विज्ञापते कोपमिति चेदुच्यते कणिकानामादृश्यादेव तासर्वस्थावरबीजानामभिमानिन्यपि वटाश्वत्थबीजयोर्विशेषतः संनिहिता तस्तत्तद्वीजे-
भ्यस्तदं कुरव्यं जनात्तमापितत्र स्थित्वा जातेत्युच्यते यथा तथा श्रीहरेरपि प्रकृत्यादिस्वामित्वेन च तत्संनिहितत्वेन च स्थितस्तत्कार्येष्वनुविष्टत्वेन जात इत्युच्यते आत्मन आकाशः संभूत इत्यादौ श्रुतत्वात् त-
वापि वटबीजाद्वा कुरस्वसाक्षादुत्पत्तिर्वटवृक्षिणश्चेतनस्य चेतनाभिमानादुत्पत्तिः उभयाभिमानिन्यादेव ताया अभिव्यंजकत्वेनाऽभिव्यक्तिस्तथा यथा योग्यं सत्त्वतमो मिश्रजो गुणान्जगदात्मनः पश्य-
साक्षादुद्भवः पचिनोद्विरण्यगर्भस्याभिमानजननं हरेः पुरुषांतरेणाविर्भाव इत्यादिकमिति स्थावराणां तु सर्वेषां देवतायां अभिमानिनी विशेषाद्द्वटबीजे च अश्वत्थे च व्यवस्थिता अदृश्या कणिकानाम-
सावृक्षादव्यंजयत्यापि अतो बीजमिति प्रोक्ता सा जातेत्युच्यते कुरे स्थिता एवं हरिः कारणे पुरिस्थिता कार्यजनेरनु कार्पाण्यनुमविष्टाः सन् प्रथमतः प्रदृश्यत इत्यनेनोक्तविशेषो विज्ञापयति न कपि काका योति-
तस्मादृष्टान्तदाह्यादिकयोः पक्षे रस्तीति पुक्त एव दृष्टान्तः ३३ तत्राविर्भवस्य लोकप्रत्यक्षपक्षे दहाभिमानोत्पत्तिपूर्वकं हरेर्वटबीजाभिमानिपेक्षया वटवृक्षस्य प्रकृत्यंस्तस्य मीमांसया ह तत्संभव इति विषयस्य
प्रकृत्यात्मकत्वेन तस्मात्प्राप्तं संभोजनं पश्य स तथा लोकात्मकत्वेन तस्मिन् देहस्थानीयेऽभिमानसंभवोपस्य स तथा उभयोरप्यत्र विवक्षितत्वात् अतो जगदप्यद्वस्तुमप्यनुमितिः प्रकृत्या गणे-

मध्यमूलं विविन्वन् लोके बीजादं कुरे जातेन पृथ्वीजमिव पृथिव्या कथमुपलभेत पुरुष इति तच्चित्तं दर्शयन्नेवं विधः कविर्ब्रह्मात्मनि स्वास्मिन् ब्रजं तस्माद्ब्रह्मिवाविततं व्यञ्जकत्वाद्ब्रजदेवतावत् बीजसं
 ज्ञत्वा भाविदन्नोपलब्धवानित्यन्वयः ३४ आत्मा परमात्मा योनिः कारणं यस्य स तथा तु शब्देनैकस्य हरेर्बहुधा जन्मास्तीति विशेषं दर्शयति स एव ब्रह्मा अब्दशतसंज्ञितेन कालेन विचित्रा विविधपृथिव्या
 धाराणामनुत्पन्नत्वादस्य केनचिदाधारेण भवितव्यं लौकिके बीजनाशवत् तनाशयोगात् सन्नपि न दृश्यते कुतूहलमेतदिति अतिविस्मितो ब्रजमाश्रितस्तपेति द्वयभरं श्रुत्वान् तपसा ह्यदुःशक्त इत्य
 नेनोक्तमभिजानन् तीव्रेण तपसा परिशुद्धांतःकरणो भूतेन्द्रियाशये जगति विततं तत्त्वात्मात्मनि स्वास्मिन् स्थितं दर्शयत्यन्वयः कथमिव भुवि व्याप्तमति सूक्ष्मं गंधं गंधारुपदेवतास्वरूपं पथापश्याति योगीति येत्यर्थः
 गंधारुपादेवता यद्द्रव्यं पृथिव्या व्याप्य तिष्ठति एवं व्याप्तं जगद्विष्णुं ब्रह्मात्मस्थं दर्शयेति वाक्यम् गंधशब्देन देवता कथनं युक्तमिति भावः ३५ पथा सूक्ष्मरूपं दृष्ट्वा मुमुक्षुः तथा विराटरूपमपि तपोरीषदपि
 विशेषाभावादित्याह एवमिति अनेन ब्रह्माब्दशरीरी ब्रह्मा पातालमेतस्य हि पादमूलमित्याद्युक्तम् यद्द्रव्यमपश्यत्तदेव पन्नजो पीति ज्ञातव्यम् आत्मयो निरिति विशेषणं मायामयं ज्ञानरूपम् अनिर्वाच्या विद्यामा
 यानामेति किं न स्यादित्यत्राह सदिति आनंदादिलक्षण समुदायरूपम् अथ कस्मादुच्यते स दितिसंतो ह्यस्मिन्नानंदो ज्योतिरिति स्पष्टश्रुतेः सन्निवेशश्च यः स्तोमः समुदायोगणः स्मृत इत्यभिधानम् आनं

सत्त्वात्मयो निरिति विस्मितजाश्रितो ब्रजं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ॥ त्वामात्मनीश भुवि गंधमिवाति सूक्ष्मं भूतेन्द्रियाशयमये विततं दर्शयति ३५ एवं स
 ह स्रवदनां प्रिशिरः करो रुनासास्य कर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ॥ मायामयं सदुपलक्षण सन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमापमुदं विरिचः ३६ तस्मै भवान्ह यशि
 रस्तनुवं च विद्मद्देदुहावति बलौ मधुकैटभाख्यौ ॥ हत्वा नयच्छ्रुतिगणां श्वरजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमांतनुमामनंति ३७ इत्थं नृतिर्यगृषिदेवस्य पावतारैर्लो
 कान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ॥ धर्मं महापुरुषपासि युगानुवृत्तं छत्रः कलौ यदमवाप्सि युगोत्तमस्त्वम् ३८ नैतन्मनस्तव कथा सुविकुंठनाथसंप्रीयते दुरि
 तदुष्टमसाधुतीव्रम् ॥ कामातुरं हर्षशोकभयेषणांतं तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ३९ जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति माऽवितृप्ता शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदं श्रव
 णं कुतश्चिद् ॥ घ्राणोऽन्यतश्च पलट्कक्कचकर्मशक्तिर्वह्नयः सपत्न्य इव गेहपतिरुनंति ४० एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्यामन्योऽन्यजन्ममरणाग्निभीतिभीतम्
 ॥ पश्य ऊर्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हंतेति पारमतिपीडहि मूढसत्त्वम् ४१

पादिलक्षणानां सन्निवेशोपस्मिन्सतथातम् गुणगुणिनो रभेदात्स्वरूपत्वं सिध्यति विज्ञानमानंदं ब्रमेति श्रुतेः लक्षणत्वज्ञापनापादिशब्देन ज्ञानग्रहणम् ३६ रजस्तमः स्वभावावति बलौ वेददुहौ मधुकै
 टभाख्यौ हत्वा श्रुतिगणाननयत् आनीयास्मै विरिचापावोचदिति शेषेणान्वयः अनेनैतत्सिद्धमभूदित्याह सत्वमिति ३७ चतुष्पदधर्मपासि यस्त्वं कलौ छत्रोऽभव इति यस्मात्तस्मात्सत्त्वं त्रियुगवतिरुपातः
 ३८ एवं हरेर्भक्तवात्सल्यं विज्ञाप्य स्वाशक्तिं विज्ञापयति नैतदिति पश्येत्तन्मनस्तव कथा सुनसंप्रीयते तस्मिन्मनसितव गतिकं विमृशामि इत्यन्वयः ईषणं विषादीनामिति शेषः ३९ मनः समाधानाभावा
 दन्येन्द्रियाण्यपि मनुष्यार्थविरुद्धानीत्याह जिह्वैति स्पर्धाभाषणशक्तिरिति जिह्वा दुःसंगेन पुष्पश्रुत्यनशीलत्वात् शिश्रः त्वचसंपर्क इति वातोऽदुःसंपर्कशीलत्वात् त्वक् उदात्तकुंदं नमयतीत्युदरस्य कामे
 शक्तिरिति मनोऽपि विद्यानिवासादीनिलक्षणं गेहपतिं वेदस्वामिनम् अन्यत्र ह्यपति ४० स्वैपरैश्च सह विग्रहलक्षणं वैरविरुद्धाचरणं मैत्रं च यस्य तथा संजनं पश्यन्नतस्तपसा भवस्य पारमतिपीड
 हि जतिभारं गमय मूढसत्त्वं मूढमाणिनं समुरजातिं त्वात्तिर्यगृजाति त्वात्तामसमिव स्थितं गच्छेत्पारं नीत्वा यथाऽप्यालयस्तथा पारं च माप्यमां पालयेति वा ४१

ममसंसारपारनेतृत्वं तदुःशकमेत्याह कइति हेअत्रअन्यमाचुरहितमगवन् ममसंसारोत्तारणेतेतवकोनुप्रयासोनकोपि अत्रजीवराशौवा । कुतो न प्रयासइतितत्राह अस्प्येति अस्प्यजगतोमवोजन्म
संभवःस्थापनेनसंभावनंलोपःसंहारोवेर्षाहेतोःकरणस्यास्यजगतउत्तारणेतवप्रयासोनास्तिममोत्तारणेकोन्वितिवा कुतइतितत्राह भवेति भवस्यसंसारस्यसंभवउत्पत्तिस्तस्यनाशहेतोस्तर्वाकिमकृतइ
त्याशंक्यास्मद्भात्सल्यमंतरेणनकिमपिप्रयोजनंतवेत्याह मूढेष्विति गजेंद्रकल्पार्तजनबंधोमूढेष्वस्मासुयोमहदनुग्रहस्तेनतवकिप्रयोजनंनकिमपीत्यर्थः ननुप्रयोजनाभावेकिमर्थतथाकरणमित्याशंक्य
स्वभावइत्याशयेनाह प्रियेति प्रियजनानुसेवमानस्त्वमितिषत् सतवस्वभावइतिशेषः ४२ संसारभिरूणांसंसारवैतरण्युत्तरणोपायःकइत्याशंक्यनिरंतरवेदांतशास्त्रश्रवणमननादिर्येषामस्तितेषांतद्
यनास्ति अन्यथा नकदापिततउत्तरणमित्याशयेनाह नैवेति त्वत्तीर्थत्वाद्विषयवेदांतशास्त्रंतस्यगायनंश्रुत्वामत्वाव्याख्यानंव्याख्यापनंचबदेवमहामृतंतंयत्तेनमत्तंहृष्टंविशंवाचित्तंयस्यसतथा एवं
विधोहंसंसारवैतरण्यनैवोद्विजे । नविंममि एवशब्देनत्वत्तीर्थसेवामावेसंसारकदनाद्विभेमितत्संभवेनेत्ययोगव्यवच्छेदःक्रियते अनेनासंगतंप्रहादस्तवनमित्येतदपिपरिहृतं सत्स्वन्यत्रततोदयेतिव
चनात् । इदंचभक्तिलक्षणमितिप्रकटयन्नाह शोचइति तेत्वत्तद्विषयैभ्योविषयेभ्योमायासुखंभ्राकृतमस्वरूपंसुखंयत्तदर्थभरंकुटुंबभारम् ४३ स्वेतरेषुक्रियमाणाकृपास्वाश्रितेष्वेवक
र्तव्या देवादिभिःक्रियमाणत्वादित्यभिप्रेत्याह प्रायेणेति देवामुनयश्चविजनेनैकांतस्थलेनसाधनेनसहिताःकाष्ठमौनादिब्रतंचरंति कीदृशाःस्वकीयानांजनानांविमुक्तिःस्यादितिस्वविमुक्ति
कोन्वत्रतेऽखिलगुरोमगवन्प्रयासउत्तारणेस्यभवसंभवलोपहेतोः ॥ मूढेषुवैमहदनुग्रहार्तबंधोकिंतेनतेप्रियजनाननुसेवमानः ४२ नैवोद्विजेभवदुरत्य
यवैतरण्यास्त्वत्तीर्थगायनमहामृतमत्तचित्तः ॥ शोचेनुतंविमुखचेतसइंद्रियार्थमायासुखायभरमुद्रहतोविमूढान् ४३ प्रायेणदेवमुनयःस्वविमुक्तिकामा
मौनंचरंतिविजनेनपरार्थनिष्ठाः ॥ नैतान्विहायकृपणान्विमुमुक्षुएकोनान्यंत्वदस्यशरणंभ्रमतोनुपश्ये ४४ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखंहितुच्छंकंडूयनेन
करयोरिवदुःखदुःखम् ॥ तृप्यंतिदेहकृपणावहुदुःखभाजःकंडूतिवन्मनसिजंविषहेतधीरः ४५ मौनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय
आपवर्ग्याः ॥ प्रायःपरंपुरुषतेत्वजितेंद्रियाणांवार्ताभवंत्यपिनवात्रतुदांभिकानाम् ४६

कामाः समहतांस्वभावइत्याह परेति परप्रयोजनतात्पर्योपेतादेवेषुतात्त्विकैर्विशेषतोमुनिषुकैश्चिदेवेतिविशेषप्रकाशनायप्रायेणेति तदुक्तं आश्रितेषुकृपाकार्याविशेषात्तात्त्विकैःसुरैः मुनिभिश्चतथाकै
श्चित्कैश्चित्कार्याखिलेष्वपि तथापितात्त्विकसुराःकृपाविषयतांगताः एतएवविमुच्यंतेतदन्वयेनकथंचनेति यतोदेवादयोऽप्याश्रितेषुकृपांर्कुर्वति अतोहमप्याश्रितानेतान्कृपणान्कृपाविषयान्विहायएको
नविमुमुक्षुस्त्वमेकोमत्प्रसादेनमुक्तोभव अन्येन्येनवर्त्मनामुक्ताःसंत्वितितत्राह नान्यमिति स्वकर्मणानानायोनिषुभ्रमतोभामाश्रितजनस्यानुकूलत्वदन्यंशरणंनानुपश्येइत्यन्वयः ४४ सुस्तानुभवार्थं
हिमोक्षाकांक्षातच्छब्दादिविषयेभ्योपिस्पादतोऽजागलस्तनापितमोक्षसुखायकोवाप्रेक्षवान्महाप्रयत्नंकुर्यादुन्मत्तमंतरेणेतित्राह यन्मैथुनादीति मैथुनादिगृहस्थसुखंपततल्लब्ध्वा देहकृपणादेह
मात्रपोषणपरायणास्तृप्यंतिनान्येप्रेक्षार्वंतइतिशेषः । तदपिनसुलभमित्याह बहुदुःखेति तत्रबुद्धिमतेवकार्यमित्याह कुंइतिवदिति मनसिजंकामम् ४५ मुमुक्षुभिःप्रथमतइंद्रियजयएवसमर्थनीयो
न्यथामुक्तिसाधनानामपिमौनादीनांलोकेजीवनोपायमात्रत्वंभवतीत्याह मौनेति आपवर्ग्यामुक्तिहेतवःप्रायःसम्यग्भक्त्यानुष्ठिताइतिशेषः हेपुरुषपरंचेतत्तएवाजितेंद्रियाणांपुंसांवार्तास्तत्कालजीवन
मात्रोपायमवैत्युत अपिसंभावनामात्रंननुमुख्यतइत्यर्थः लोकमोहनार्थमौनादिकमनुतिष्ठतांभिकानांतदपिनसेत्स्पतीत्याह अत्रजीवलोकेवा यथाभजितेंद्रियाणांजीवनमानोपायानतथाभिकानां
नांभवंतीति वाविकल्पोपमानयोत्पमिधानं नवाभवंतीत्येकंवाक्यमितिवा ४६

मौनानीनां हिससाभ्यन्तेनासर्वाधिकारिकत्वात् सर्वाधिकारिकोपासनाविषयनिर्दिष्टपति रूपेति इमे सदसती कार्यकारणेतव रूपे स्वद्वशस्त्वारवस्तुभिधानयोग्ये धनप्रमाणमाह वेदेति द्वावेवप्रमाणो
रूपेस्पादौ कार्यकारणत्वं किं विकारभावेनानिमित्तनेमित्तिकभावेन चेत्पाशं क्य यथायोग्यमित्यूहनीयमित्यत्र दृष्टान्तमाह बीजेति व्याख्यातमेतत् विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति वत् वेददृष्टे चेत् किं साक्षाद्रूपेति ने
त्याह नचेति अन्यद्विरुद्धं ज्ञानानंदादिरुद्धं नैव । कुतोत्राह अरूपकस्येति प्राकृतरूपाभावादित्यर्थः महतां प्रत्यक्षं चात्र प्रमाणमित्याह युक्ता इति भक्तियोगेनोभयत्र रूपद्रूपे युक्ता उपासना लक्षणरूपा
नेनेति शेषः युक्ता योगिनः उभयत्र सन्निहितत्वं पश्यंतीति वा दर्शनप्रकारमाह वद्विमिति योगेन मथनाद्युपायेन अन्ययोगं निवारयति नान्यत इति भक्तियोगादन्यतो न्येनेति ॥ साक्षात्स्वरूपादन्यत्मा
कृतं रूपं नैव अरूपमक्षरं ब्रह्मेति श्रुतेः अतो न साक्षाद्रूपेति वा योजना साक्षात्स्वरूपापेक्षया स्वरूपादन्यद्रूपेनेत्याचार्यविवरणमत्र प्रमाणं ४७ केतुकार्यकारणे इत्यतस्तन्नामानिर्देशः तत्सत्तामदत्वेन तद्दृश
त्वेन रूपत्वाभिप्राय इत्याशयेनाह त्वमिति चिदनुग्रहश्चेतनस्तन्मनसावचसानिरुक्तं नत्वदन्यत् त्वां विना प्रवृत्तिमत्रास्ति सगुणः संसारी शौक्यादिगुणयुक्तो वा विगुणो मुक्त उत्पन्नानंतरक्षणविशिष्टपदा
र्थो वा ४८ पृथिव्यादिमहत्तत्वात्पदार्थजातं कार्यकारणात्मना द्वित्वेन क्रोडीकृतं भगवद्रूपं ततो भिन्नामित्युक्तं इदानीं तदवस्थितपरमात्मानंतदभिमानिनो देवा अपिसाकल्येन न जानंतीत्येवं विधानंतमाहा
त्म्यां बुराशिरिति निश्चित्य तमुपासते संत इत्याह नेति गुणाः सत्त्वादिगुणानि मानिनः गुणिनां गुणविकाराः सहदेवमर्त्या इत्यत्र देवशब्देन पृथग्विग्रहवत इन्द्रादयो गृह्यन्ते सुधियो निश्चितशास्त्रार्थाः शब्दाद्वे

रूपे इमे सदसती तव वेददृष्टे बीजां कुराविवन चान्यदरूपकस्य ॥ युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुणुनान्यतः स्यात् ४७ त्वं वायुरग्निर्व
निर्वियदंबुमात्राः प्राणैर्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ॥ सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यापि मनोवचसानिरुक्तम् ४८ नैते गुणानगुणिनो महदादयो
ये सर्वे मनः प्रभृतयः सहदेवमर्त्याः ॥ जाद्यंतवं त उरुगाय विदंति हि त्वा एवं विमृश्य सुधियो विरमंति शब्दात् ४९ तत्त्वे मनो दर्शने दृग्मपि स्तुतौ च वाक्कर्मणि ह्यपि
करो श्रवणं कथायाम् ॥ संसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं भक्तिजनः परमहंसगतौ लभेत ५० ॥ नारद उवाच ॥ एतावद्वर्णि तगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ॥
प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो गतमन्युरभाषत ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रह्लादभद्रभद्रं ते प्रीतो हंते सुरोत्तम ॥ वरं वृणीष्व अभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ५२

शब्दशब्दराशिप्रमाणादेते आर्च्यंतवन्तस्त्वानविदंतीत्येवं विमृश्याविचार्योपास्यतत्प्रसादेन सहंशय विरमंति संसारादिति शेषः यद्वाचानभ्युदितमित्यादि श्रुतेः शब्दाद्विरमंतीत्यत्र शब्दत्वागोनार्थः किंतु
वेदेन निर्णीतं तत्त्वस्य तत्त्वे निरंतरस्यंदमानबुद्धिजलराशेः पुंसो हरिगुणानुस्मरणापासनास्तीति वा ४९ श्रीनारायणप्रसाद एव पुरुषार्थसाधनमित्युक्तं तस्य भक्तिज्ञाने तपोऽथ षडंगोपासनासाध्यं ध्यानं वि
नानान्यदन्यथानस्पादित्याशयेनाह त्वमिति हि शब्देनान्यथा जीवन्मुक्तवदित्याह ॥ अपिशब्दात् पादौ तव क्षेत्रानुगमनो नियोज्याविति शब्दं एवं षडंगया सेवया विना जनो मुमुक्षुः परमहंसानां गतावाभयम्
ते त्वयि भक्तिज्ञानं लभेत किं साधनं तत्राभावात् प्रोतीत्यन्वयः भक्तिज्ञानयोर्द्विहेतुमद्भावादेकप्रद्वयेन द्वयोर्ग्रहणं युज्यत इति भावः परापूर्वपासख्यावृणक्तीति श्रुतेः ५० हरेरसुरेषु मद्देवाशयात्म्यादस्या
पितृज्जातिस्त्वेन तत्तत्पात्रोपशमः स्यात्किं । प्रस्तुताक्षेपकरत्वेनामौ शुष्कं च न भक्षयणवज्ज्वलनापर्यादितित्वाह एतावदिति योग्यतानुपपत्त्येन भक्त्या भक्तेनेति विशेषणद्वयेन शंका निरस्ते
ति त्वात्तत्त्वं जावित्वमप्रयोजकं भक्तिरेवेति सूचनेन देवदत्तवदुन्यत्तो न भवति भगवानिति सिद्धं ५१ मनुष्यातेः किं नमकमिति तत्राह गृहादेति परदानसामर्थ्ये हेतुमाह कामपूर इति नृणां भक्तानामिति शेषः ५२

मत्प्रसादपददर्शनेकारणमित्याह मामिति मामप्रीणतोऽप्रीणयतः मदर्शनकलं च पापदशेन वनेत्याह हृष्टेति ५३ यतो न तस्मात्तैव्यातस्माद्धीराभाधवंमांप्रीणंतिमीणयंति केन सर्वभावेन पूर्णभक्त्या माधवइत्यस्यार्थो मंगलदेवतापतिरित्यभिप्रायेणाह सर्वेषामिति सर्वेषामविशेषगपापाभिलषिताभाशिषस्तासां तास्मात्तामाशिषांपतिपातुस्वेन दातारमित्यर्थः ५४ प्रह्लादोपि सामान्यभक्तो भवति किंतु भक्तोचमइति प्रकटनाय भगवता विप्रलुब्धोपेतान्वरान्नैच्छदित्याह एवमिति एकांतित्वाभिसंगिकभक्तत्वात् ५५ इति श्रीमागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे वि० टी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ७ ॥ अस्मिन्नध्याये भक्तपैव पुरुषार्थो न द्वेषेणोत्प्रेतमतिपादनं पुनः पुनर्भक्तेः प्राधान्यज्ञापनापान्यदासुरमोहनायेति तात्पर्यं वरान निच्छन् प्रह्लादो हरिं किं प्रत्युवाचेति हार्दयमुधिरमश्रुं परिहरन् नारदस्तत्र वक्षीत्याह नारद इति वयसार्भको न तु ज्ञानेनेत्येतद्विशेषमकाशनापहेति विशेषणं हि हेतावित्यमरः १ ज्ञातसर्वेन्द्रियवृत्तित्वाद्दृषीकेशेन त्वयामन्मनो गतं ज्ञातमिति यपतो मनः परीक्षणार्थं एतैर्मनः प्रलोभनं न कुर्वीति मयं यतइत्याशयेनाह मामेति । मुरुवचनमज्ञातेष्टबोधकत्वेन प्रमाणं स्यादित्येवभावत एवाज्ञातेष्टबोधकत्वाद्बोधयिष्यमिति भातीत्याशयवानाह उत्पत्येति आसक्तमिति लोकवृत्तांतमदर्शनपरम् । प्रह्लादस्वार्भकावस्थामारभ्य विष्णुधर्मकनिष्ठत्वात् यतो विषयसंगिना मनर्थपरंपरादृश्यते तत्तस्माद्विष्णुः । विषयिणो विषयासिद्ध्या तात्कालिकमसूतनिर्वदवकार्यनिर्वदइत्याह मुमुक्षुरिति अनेन प्रह्लादस्याधिकारलक्षणसामग्रीविचरति इति दर्शितम् २ ननु भगवद्वाक्यं कापि विप्रलंभकं न भवति भजं स्यावक्रचेतस इति श्रुतेः भवतावप्येव शोच्यते तथा च भगवद्वाक्यस्याविश्वसनीयत्वं स्यादिति तत्राह भृत्येति

मामप्रीणत जायुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे ॥ दृष्ट्वा मां न पुनर्जैतुरात्मानं तमुमहंति ५३ प्रीणंति ह्यथ मांधीराः सर्वभावेन माधवम् ॥ श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वेषामाशिषांपतिम् ५४ ॥ नारद उवाच ॥ एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वै र्लोकप्रलोभनैः ॥ एकांतित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ५५ इति श्रीमागवते सप्तमस्कंधे प्रह्लादस्तुतिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ नारद उवाच ॥ भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरायतयार्भकः ॥ मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह १ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ मामाप्रलोभयोत्पत्त्या सत्तकामेषु तैर्वैरैः ॥ तत्संगमीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः २ श्रुत्य लक्षणजिज्ञासुर्भक्तकामेषु चोदयात् ॥ भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रांथेषु प्रभो ३ नान्यथा तेऽखिलगुरोर्वटते करुणात्मनः ॥ नष्टदृष्टेस्तमस्यं धेत्वं पारः पारदर्शिनः ४ यस्त आशिषाशास्तेन स श्रुत्यः स वै वणिक् ॥ सर्वस्वामी स वै श्रुत्यो गुणलुब्धो न कामुको ५ आशासानो न वै श्रुत्यः स्वामिन्याशिषात्मनः ॥ न स्वामी श्रुत्यतः स्वाम्यमिच्छन् यो रातिचाशिषः ६

चोदयात् चोदयति धियो यो नः प्रचोदयादिति श्रुतेः ३ वचनार्थे वत बोध्यत इति किं न स्यादत्राह नान्यथेति अखिलगुरुत्वान्पथानुपपत्त्या न वचनं पुक्ता मित्यर्थः इतोऽपि भृत्यलक्षणजिज्ञासेव प्रयोजनं त्वद्वचनस्यान्यथा तद्वैजयं पातक्यदोषापत्तिः स्यात् सानिर्दोषत्वेन न पुन्येत्त्याशयवानाह नष्टेति न केवलमितरगुरुत्वमात्रं मात्रवर्षकः किंतु गम्पंचातो विप्रलोभनं न युक्तमतो वाह नष्टेति पारदर्शिनः पारं चोत्तं द्रष्टुमिच्छतः ४ ननु मत्प्राप्तिकामापाशीर्दानववनमस्तु नाम प्रलोभनं तत्कामुकस्यामहिदानावचनेऽनाकांक्षिताभिधानं स्यादिति तत्राह यस्तइति ते तव सकाशात् आशिषः श्रेयःदाते वा माः तर्हि सकाशं तत्राह स इति वनपणसंभक्ताविति धातोः संवजनं विकल्पं द्रव्यं यत्तार्थदानलक्षणं तत्कतां वणिगैः । हिमयं चार्कचित्सुकृतकरणलक्षणदानेन भरादशाब्जनात्पुष्पलक्षणफलदाणेन करोतीति यस्मात्तस्माद्वणिगित्यर्थः आशास्तोऽच्छति अनेन फलदस्य स्वाधित्वं च विषयितं भवतीति दर्शितं तर्हि कयोः स्वामिभृत्यभाव इति तत्राह स वा इति लुभगार्थेति धातोः भक्त्यादिगुणोद्भेदोऽकांक्षिणो गुणलुब्धो मिथः फलानि न कामुको ५ ननु भयोः फलकामित्वे को दोष इति तत्राह आशासान इति स्वामिनिसंभवेता आशिषात्मनः स्वस्याद्यासानो यः समृत्त्यो न वै नैव किंतु भक्तिभट्ट एव वरदानादिनामृत्यास्त्वत्प्रसादिसिद्धिश्चानुभो भूत्या प्राशिषो रातिवदाति स्वामी न च । कश्चिदस्मादित्येन तच्छब्दस्य गुणार्थाकाश्रित्वात् ६

मकृतेकिमभूदितितत्राह अहंतिविति अनपाश्रयोभृत्यप्राप्यफलानाश्रयः स्वामीभव्याहृतस्वामित्यर्थः एतदेवदृश्यति नान्यथेति निष्कामत्वेनभृत्यत्वंमम अनपाश्रयत्वेनस्वामित्वंनव एतस्मा
दन्ययामकारांतरेणावयोरर्थोनास्ति कित्तत्पकारांतरवत्राह राजेति इहलोकेयथाराज्ञःसेवकस्त्वस्वामानसिर्लघनमीत्यादिलक्षणश्रेतनादिलक्षणस्वार्थोस्ति तथेति ७ ननुशास्त्रेषुप्रतिपाद्यमानसेव्यसे
वकभावोह्यावृत्तेयभावोदातृस्वीकृतेभावइत्यादिसंबंधिसंबंधलक्षणार्थसंभवादावयोरर्थोनास्तीतिनिषेधःकथंकिपतइत्याशंकापरिहर्तुमाह यदीति नान्यथेश्वरभाषितमितिवचनात् भवदुक्तं अन्यथा
मामुदितिमीत्याचतंवृणइत्यतोवाह यदीति रादानइतिधातुः काम्यंतइतिकामाः आभिमताएववरास्तान्कामानांविषयाणांअसंरोहंसम्यगनुत्पादनामवरंवृणइत्यन्वयः ८ केनदोषेणतेषामनुत्पा
दःप्रार्थ्येतइतितत्राह इंद्रियाणीति येषांकामानांविषयाणांजन्मनाइंद्रियादयोनश्यंतितेषामितिशेषः सर्वेन्द्रियाणांजरयतितेजइतिभूतेः आप्याभाक्तेः ९ ननुकामासंरोहोनामकाममोक्षोविवाहित
स्तस्मात्किंफलाभितितत्राह विमुंचतीति भवापपुनर्जननाय १० भवजमनादिलक्षणाभक्तिशतफलमित्याह नमइति भगवतइत्यनेनाकिंचित्पूज्यमाश्रयस्तुसिध्यत्यतःपुरुषायेत्यनेनापिकाश्चिदेवे

अहंत्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वंचस्वाम्यनपाश्रयः ॥ नान्यथेहावयोरर्थोराजसेवकयोरिव ७ यदिरासीशमेकामान्वरांस्त्वंवरदर्शय ॥ कामानांहृद्यसंरोहंभवत
रतुवृणेवरम् ८ इंद्रियाणिमनःप्राणाआत्माधर्मोधृतिर्मतिः ॥ ह्रीःश्रीस्तेजःस्मृतिःसत्यंयेषांनश्यंतितेजन्मना ९ विमुंचतियदाकामान्मानवोमनसिश्चितान् ॥
तर्ह्येवपुंडरीकाक्षनभवायावकल्पते ॥ नारदेनोपादिष्टंमेतवमंत्रमिमंस्मरे १० ओंनमोभगवतेतुभ्यंपुरुषायमहात्मने ॥ हरयेद्भुतसिंहायब्रह्मणेपरमात्मा
ने ११ ॥ श्रीनृसिंहउवाच ॥ नैकांतिनोमेमयिजात्विहाशिषआशासतेऽमुत्रतथाभवाद्दशाः ॥ तथापिमन्वंतरमेतदत्रदैत्येश्वराणामनुमुंक्ष्वभोगान्
१२ कथामदीयाजुषमाणःप्रियास्त्वमावेश्यमामात्मानिसंतमेकम् ॥ सर्वेषुभूतेष्वधियज्ञमीशंयजस्वयोगेनचकर्महिन्वन् १३ भोगेनपुण्यंकुशलेनपा
पंकलेवरंकालजेवनहित्वा ॥ कीर्तिविशुद्धांसुरलोकगीतांवितायमामेप्यासिमुक्तबन्धः १४ यएतत्कीर्तयेन्मह्यंत्वयागीतमिदंनरः ॥ त्वांचमांचस्मरन्का
लेकर्मबंधाद्विमुच्यते १५ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ वरंवरयएतत्तेवरदेशांमहेश्वर ॥ यदनिंदत्पितामेस्वामविहांस्तेजएश्वरम् १६ बह्नामर्षाशयःसाक्षात्स
र्वलोगुरंप्रमुम् ॥ भ्रातृहेतिमृषादृष्टिस्त्वद्भक्तेमयिचाचवान् १७

तप्तोमहात्मनइति कोलातित्यतोहरयइति हरिशब्दस्वानेकार्थत्वादप्रकइत्यतोऽनुतेति तिर्यग्माणिनास्त्वयाकिंस्यादित्यतोऽज्ञानेइति अस्याप्यनेकार्थत्वादप्रकइत्यतःपरमात्मनइति ११ अहं
त्वकामइत्येकांतमलक्षणंयस्त्वयोक्तस्तस्यंतथाविमदाह्लाकारिणस्त्ववपुष्यभिवृद्धिःस्यादतएतत्कर्तव्यमित्याह नैकांतिनइति कित्तदितितत्राह तथापीति १२ ननु कदिमजलस्मानानिच्छयासे
तावर्षाकालंमयाकंठशोषमकारि तदरण्यरोदनवद्वप्यर्थमभूयस्तत्त्वंतमेवस्नादीत्युपदिशस्यतस्त्वदाह्लातुर्लुप्यास्त्वमेवजानासीतिसंकारोगनिर्मूलनापमुल्लास्यमौषधंविधास्या मीत्याशयानाह क
पाइति बहुवचनेनसर्वावतारादिकंभाउपलक्षयति भूतेष्वित्युपलक्षणंचरुपुरोडाशविश्वपिपन्नमूर्तिसिद्धिइतिधोगेनभक्तिपुक्त्यानेनहिन्वन्नाशयन् १३ नन्वेतावतामर्षा कालांतरभाविनीत्याया
तिःस्यादेवेत्याह भोगेनेति मुक्तावनमिमंतपुण्यंभोगेनज्ञपित्वाप्रापयिष्यादिकुशलकर्मणापार्पेनिर्मूलभित्वा वितापविस्तृत्य १४ मयातवोक्तभोगकरणाशक्तस्मानापासताप्यंभोगमुपविसर्ग
युपलंहरति यइति यज्ञंशानुरिश्य पुक्तकाके १५ अभिमतमिमुक्तत्वादिभंत्वमभिमतंवरंवृणेत्याह वरमिति तेसकाशात्अनेनपातुस्वीकर्तुंभावतंबंधोस्तीतिज्ञापते १६ १७

मुद्रार्थसाधनांतरानुष्ठानेनापेक्षितमित्याह पूतइति १८ नकेवलमयमेवपितापूतः किंतुजन्मांतरोपि विद्यमानाः पितरः पूताः स्युरित्याशयवानाह त्रिःसप्तभिरिति ॥ साविशुद्धिर्मत्कटाक्षपात्रीभूतस्वज्ज-
न्मनेत्याहपस्ताधोस्यति १९ एतच्छायमन्यप्राप्तिदिशति यमेति । कीकटाक्षतिपाठेभाषीराइत्यर्थः २० ननुत्वद्रक्तानामेवंविधमाहात्म्यंकस्मादित्याशंक्यतपोवृद्धिपहेतुर्हि साधभावादिस्थाह सर्वा-
त्मनेति । सर्वात्मनायदपि किंचन कृकलासादिकमपि तस्मात्प्राणभूतः प्राणानंविच्छेदादपि कृकलासस्योति श्रुतेः तत्रनिमित्तमाह मद्रावेनेति ईश्वरोजीवकलयामविष्टइतिवचनात् सर्वप्रथमभावः सत्तास्ती-
विभावोभावनानिरंतरानुस्मरणंतेनगतस्पृहाः नष्टस्पृहाः । हिंसायाः कारणंनिमित्ताभावाभिमित्तिकाभावइत्यर्थः २१ इहलोकेयमद्रक्ताः पुरुषाभवंतिविद्यंतेतेनहिंसतीत्यन्वयः मद्रक्तेष्वपितववि-
शेषोस्तीत्याहभवानिति प्रतिरूपधृक्दृष्टातिस्थलभूतः स्वलुशब्देनकाश्चिन्निषिध्यावशिष्टानांसर्वेषामित्यर्थोऽहत्वेतेनपावत्तावादित्यर्थः । ऋतेतुताच्चिकान्दंवाप्तारदादींस्तथैवच मद्रादादुत्तमः कोनुविष्णुभक्ते-
जगत्पश्यदिवचनात् निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेस्त्वित्यभिधानम् २२ मीत्पताभगवद्वेषीतिमत्वातत्तत्कार्याणिनकरोमीतिमतिर्माभूत् श्रौतंस्मार्तंनलंघयेदितिवचनात् मद्राज्ञपातान्मापि

तस्मात्पितामेपूयेतदुरंताहुस्तरादवात् ॥ पूतस्तेपांगसंदृष्टस्तदाकृपणवत्सल १८ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिःसप्तभिःपितापूतःपितृभिःसहतेनघ ॥ य-
त्साधोस्यकुलेजातोभवान्वैकुलपावनः १९ यत्रयत्रचमद्रक्ताःप्रशांताःसमदर्शिनः ॥ साधवःसमुदाचारास्तेपूयंत्यपिकीकटान् २० सर्वात्मनानहिंसं-
तिभूतग्रामेषुकिंचन ॥ उच्चावचेषुदैत्यैर्मद्रावेनगतस्पृहाः २१ भवंतिपुरुषालोकेमद्रक्तास्त्वामनुव्रताः ॥ भवान्मेखलुभक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपधृक् २२ कुरु-
तेमेतकार्याणिपितुःपूतस्यसर्वशः ॥ मदंगस्पर्शनेनांगलोकान्धास्यतिसुप्रजाः २३ पित्र्यंचस्थानमातिष्ठयथोक्तंब्रह्मवादिभिः ॥ मय्यावेश्यमनस्तात-
कुरुकर्माणिमत्परः २४ ॥ नारदउवाच ॥ प्रह्लादोपितथाचक्रेपितुर्यत्सांपरायिकम् ॥ यथाहभगवान् राजव्रभिषिकोद्विजोत्तमैः ॥ प्रह्लादस्तुतथाकार्षीद्रा-
त्र्यंनिहतकंटकम् २५ प्रसादसुमुखंदृष्ट्वाब्रह्मानरहरिहरिम् ॥ स्तुत्वावाग्भिःपवित्राभिःप्राहदेवादिभिर्वृतः २६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवदेवाखिलाध्यक्षभू-
तभावनपूर्वज ॥ दिष्ट्यातेनिहतःपापोलोकसंतापनोसुरः २७ योसौलब्धवरोमत्तो नवभ्योममसृष्टिभिः ॥ तपोयोगवलोन्नद्धःसमस्तनिगमानहन् २८ दि-
ष्ट्यास्पतनयःसाधुर्महाभागवतोर्षकः ॥ त्वयाविमोचितोमृत्योर्दिष्ट्यात्रातस्त्वयाधुना २९

कर्तव्यानि नावैष्णवायवातन्मोक्षंवेदुंनतं दुल्लोमतेपतदसंबीधोवपयस्तेनसावकाशीमत्याशेपनाह मदंगेति सुप्रजाः सुप्रजः २३ पितृमेधंकृत्वाविरज्यपन्नंनम्रज किंतुराज्यं कुर्वित्याह पितृमिति राज्यं-
कुर्वन्पितृवल्लोकोपद्रवंनकुट किंतुभक्तवापुक्तधर्मेत्याह यथोक्तमिति नतावतापूर्यतेऽन्यथावयवकमित्याह मयीति कर्माणिसामादिविषयाणिपूजादीनिवा २४ भगवदाज्ञानुष्ठंयमेतभगवत्प्रीतिः-
स्यादीतस्त्वातदाज्ञाकरणमकारनाह ॥ नारदइति ॥ सांपरायिकंसारलौकिकम् २५ सभागतेषुपेवेभेकतमेनापिसह्यागदरेरभूववा आद्येकेन द्वितायैत्येभ्यएषाकोपिशेपः किंचतमेतदेवकारिभा-
वामवेनब्रह्मविद्यायिकारोप्युत्तमैः स्पादित्याशंक्रापरिहरादि प्रसादेति देवादिभिर्वृतइत्यनेनतैरपिदृष्टंलब्धवरोनैकतमितिज्ञातव्यम् २६ दिष्ट्याधुनामभूत् २७ भगवत्कृतात्सुखंसर्जनमेवामस्ति-
तेमृतिनस्तेर्मयापुष्टिरित्यर्थः २८ दिष्ट्याशंजनसुखहेतुः अधुनातस्मैदिष्ट्याधुनासुखलब्धवरोऽहत्तरितिशेषः २९

अनेनगपुरानकेतलंदैत्यहननमेवप्रयोजनार्कित्वन्यथास्तीत्याह एतदिति ३० एवंस्तुतोभगवान्कमनुग्रहमकार्षीतेषामितितत्राह श्रीभगवानिति निसर्गतः क्रूराणां भमृतं पयः देवानेसलिलेक्षीरेत्वमृतं ना विमुक्तिगति अत्रहिरण्यकशिपुमंतरेणान्येषानदातव्यइत्याज्ञाकियते नत्वस्यहि । यथाहिरण्यकस्मादादंतःस्थितहरीरितइत्यादिनास्वेरितत्वावगमादिति ३१ मद्रूपानामापिपयिप्रत्यक्षत्वेरेरेष युपरिव्यवहारेणध्यायंतिदेवमनुष्याइतिश्रुतेः देवस्वभावोयःसविहितः स्यादितिमत्वा तद्रक्षणार्थं तद्विग्रहेणाहोभूदित्याह नारदइति सर्वभूतानामहश्यइत्यनेनभक्तानुकंपित्वंप्रदर्शितम् ३२ अनंतरं प्रह्लादेनब्रह्मादयोदेवाःसत्कृताउतात्मनोभगवदनुग्रहपात्रत्वेनाहंभावेनधिकृताः आद्येवैष्णवाचारःप्रवर्तितःस्यात्तद्वितीयेभगवच्छिष्यगंगजज्ञानवत्स्यादितितत्राह ततइति भगवतःकलालेशापेपुतेतथा भगवतोभिर्वांशावा ३३ भगवच्चित्तज्ञेनब्रह्मणावेदमन्वग्राहीत्याह ततइति अनेनभक्तेनभगवद्वक्तेषुपथापोगंप्रमेकर्तव्यमितिशास्त्राचारोदर्शितः ३४ प्रह्लादवरदानानंतरंभगवतास्वाचारत्वेनपददर्शन मकारितदस्माभिरप्यनुष्ठेयमितिकृत्वा ब्रह्माद्याभपिस्वगृहान्पद्यारित्याह प्रतिनंचेति ३५ इदानींविशकलितोक्तमर्थनिक्षिप्प्योपसंहरति एवमिति हृदिस्थितेनवैरभावेनहेतुनाहरिणाहतौ ३६ ३७ प्राक्तन

एतद्वपुस्तेभगवन्ध्यायतःप्रयतात्मनः ॥ सर्वतोगोमृसंत्रासान्मृत्योरपिजिघांसतः ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मैवंविधोसुराणांतेप्रदेयःपद्मसंभव ॥ वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतंयथा ३१ ॥ नारदउवाच ॥ इत्युक्त्वाभगवान् राजनततश्चांतर्दधेहरिः ॥ अदृश्यःसर्वभूतानांपूजितःपरमेष्ठिना ३२ ततःसंपू ज्यविधिवद्ववंदेपरमेष्ठिनम् ॥ भवंप्रजापतीन्देवान्प्रह्लादोभगवत्कलाः ३३ ततःकाव्यादिभिःसाहंमुनिभिःकमलासनः ॥ दैत्यानांदानवानांचप्रह्लादमक रोत्पतिम् ३४ प्रतिनंचततोदेवाःप्रयुज्यपरमाशिषः ॥ स्वधामानिययूराजन्ब्रह्माद्याःप्रतिपूजिताः ३५ एंवतौपार्षदौविष्णोःपुत्रत्वंप्रापितौदितेः ॥ हृ दिस्थितेनहरिणावैरभावेनतौहतौ ३६ पुनस्तौपूर्वशापेनराक्षसौतौबभूवतुः ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौहतौतौरामविक्रमेः ३७ शयानौयुधिनिर्भिवहदयौराम सायकैः ॥ तच्चित्तौजहतुर्देहंयथाप्राक्तनजन्मनि ३८ ताविहाद्यपुनर्जातौशिशुपालकरुषजौ ॥ हरौवैरानुबंधेनपश्यतस्तेसमयितुः ३९ एनःपूर्वकृतं यत्तद्राजानःकृष्णवैरिणः ॥ जहृस्तेतेतदात्मानःकीटाःपेशस्थतोयथा ४०

जन्मनिजपविजयशब्दवाच्यौ

पूर्वजन्मनियथासच्चित्तौतयानापीतिशेषः हिरण्यकशिपुर्हिरण्यासारूप्योपूर्वजन्मनियथासयेतिवा ३८ वैरानुबंधेनवैरोपसर्जनेनानुबंधेनस्नेहेनसमीपतुर्हरिमितिशेषः तत्रासुरोत्तमईपतुरिस्पनुसंधेयं सम्पक् भक्त्येवश्रीहरिमाभिः तदभावेनतमएवेतिचोतनायसमित्युपसर्गः मधुकैटभौमत्तयभावाद्दूरीभगवतोमृतौ तमएवकमादाक्षीभक्त्याचैवोदरिपयौइतिवचनात् ३९ अन्येषामपिसद्भावादेतदुपलभना र्थमुक्तमित्यभिप्रेत्याह एनइति अत्रापिवैरानुबंधेनेत्यनुवर्तते येराजानः पौंड्रकादिशब्दवाच्यास्तेष्वसुरदेहेष्वात्मारूपविशेषोयेषांतेतथा तत्रापितस्मिन्कृष्णेआत्माधिसंयेषांतिताया तस्मिन्निष्ठपुण्यक लस्तीकारार्थतत्राविष्टास्तद्रक्ताइत्यर्थः तेभक्त्यैवयत्पूर्वकृतं तत्संबंधामात्मनेनःपापंतज्जहृः तद्वित्वाहयाम्नाकरणमाप्रपुण्यप्रसपेनतंहरीमीपुः तएवकृष्णवैरिणोनादिकालमारभ्यभगवद्वैरिणःकृष्णाश्च तामसाश्ववैरिणःवैरिकापिणोरामानोराजसाः तमःप्रकृतयोवेत्याः तदात्मानोद्वेषद्वेषिणःतेजन्मप्रभृतिचौर्ध्वपदेनः तेनपोपेनवैरानुबंधेननिरंतरवैरिचितपापूर्वकृतंनक्षणापूर्वप्रसंतमोजहृ जन्मपुरित्यन्ययः सोदाहृगवादिदिधानुः इतिसंक्षेपकदास्तन्यस्यतमुकुलंमुग्धवेकेडास्ते(१)इतिप्रयोगश्च अंतर्भक्त्यादिसाधनसामान्यनंतरं । इतरनद्वेषपूर्यनंतरमित्यत्रतस्यत्वापदेवधिरामितिश्रुतेः अने

चैविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तदा स्यात्ततः शीयत इत्यादेशः । कीटाः पेशस्कृतचित्तनयापेशस्कृताकारमाशुर्वन्ति ननु तदात्मत्वं अभ्यप्रमाणं पौष्टिकेनरकेवशात्वेकंसेव रुक्मिणि आविष्टारतेहरेर्मत्तास्तद्वत्तयाह
 रीर्यीपिरे असुरास्तु स्वयंसेतुमहात्मसिपातिता इति वाक्यम् ४० अत्रापितारतम्यमस्तीत्याह एवेति भिदाविशेषं भेदोविशेषेदलनइत्यभिधानं अभिदामसंभवात्तसमाध्यवस्थापयुरिति वा साम्यंनिर्दोषत्वा
 दिचतुर्भुजलक्षणं अन्यथाकीटाःपेशस्कृतोप्यानेनकेचनपेशस्कृतोभवंति ननुसएवपृथग्गृह्यमानत्वादित्यप्यहंछांतोनर्थः स्यादिति ४१ ग्रंथाधिकभयादुपसंहरति आख्यातमिति अतश्चैचादयो
 दमघोषसुतादीनामित्यादिबहुवारोक्तिर्भक्तेरनादिकालसंबंधित्वद्योतनार्था अन्यथावेनापीनामित्याशुक्तिरपि स्यात् ४२ प्रह्लादजननापस्तौति एवेति ब्रह्मण्यदेवस्वरामस्य वशब्दाभरसिंहस्य यत्र
 कथायाम् ४३ भक्त्यादिकमेवमुक्तिसाधनंनद्वेषादिकमित्येतन्नप्रतिपाद्यतेइत्युपसंहरति प्रह्लादस्येति भक्त्यादिलक्षणोधर्मश्चात्रकथितइत्यन्वयः ४४ येनभक्त्यादिलक्षणधर्मेणहरिमितरेभ्यो
 व्यावर्तयति तर्हेति अव्यत्ययोपथास्थितत्वम् ४५ आत्मानमधिकृत्यवर्तमानमिन्द्रियादिस्वरूपंचकथितमस्मिन्माख्यानइत्याहुः तदुपाख्यानइति अत्रैवंपार्षदौविष्णोरित्यावृत्तानुकथनंचभक्त्यादि

यथायथाभागवताभक्त्यापरमयाभिदाम् ॥ नृपाश्चैद्यादयःसाम्यंहरेस्तद्धितयाययुः ४१ आख्यातंसर्वमेतत्तेयन्मांत्वंपरिपृष्टवान् ॥ दमघोषसुतादीनां
 हरेःसाम्यमपिद्विषाम् ४२ एषाब्रह्मण्यदेवस्यकृष्णस्यचमहात्मनः ॥ अवतारकथापुण्यावधोयत्रादिदैत्ययोः ४३ प्रह्लादस्यानुचरितंमहाभामवतस्य
 च ॥ भक्तिज्ञानंविरक्तिश्चयाथात्म्यंचास्यैवहरेः ४४ सर्गस्थित्यप्ययेशस्यगुणकर्मानुवर्णनम् ॥ परावरेषांस्थानानां कालेनाव्यत्ययोमहान् ४५ ध
 र्मोभागवतानाचभगवान्येनगम्यते ॥ आख्यानेस्मिन्समाख्यातमाध्यात्मिकमशेषतः ४६ यएतत्पुण्यमाख्यानंविष्णोर्वीर्योपबुद्धितम् ॥ कीर्तयेच्छ्र
 द्वाश्रुत्वाकर्मपार्शैर्विमुच्यते ४७ एतद्यज्वाद्यपुरुषस्यमृगेंद्रलीलादैर्येंद्रयूथपवधंप्रयतःपठेत ॥ दैत्यात्मजस्यचसतांप्रवरस्यपुण्यंश्रुत्वानुभावमकुतोभ
 यमेतिलोकम् ४८ यूयंनृलोकेवतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोभियांति ॥ एषांगृहानावसतीतिसाक्षाहूतंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगम् ४९ सवाजयंब्रह्ममह
 द्विमृग्यंकेवल्यनिर्वाणसुसानुभूतिः ॥ प्रियःसुहृद्वःसलमातुलेयजात्मारहणीयोविधिरुहुरुश्च ५०

कमुक्तिसाधनंनद्वेषादिकमित्तिज्ञापनाय येनभागवतधर्मेणैवभगवान्गम्यतेनद्वेषादिनेतिशेषः भक्तिज्ञानंविरक्तिश्चनयकंश्रवणादिकं धर्मोभागरतःप्रोक्तस्तद्वक्तेपुतयानवेतिवचनात् भागवतधर्मेणैवश्रीह
 रिराम्यतइति कथमुच्यते भक्त्यादिनाविनेतीयमाशंकापरिहृता भक्त्यादेधर्मशब्दवाच्यत्वात् श्रवणंकीर्तनंविष्णोरित्यादिश्रवणादिनयकम् ४३ अधुनाख्यानकीर्तनादिनायत्पुण्यंतदाह भक्ति ४४
 सामान्यतउक्तंविष्णोति प्रवदिति ४५ ननुप्रह्लादानुभवस्यास्त्युत्तमवर्णनेनपुथिरादीनांततोऽवमर्त्यंतीयतइतिमंदाशंकापरिहरति यूपमिति मुनयस्तानिति यथातीत्यवर्तेमिति नत
 विस्मये स्नेषानुष्फासंतीपविरमयार्मभवेवतेति ४६ ननुपरब्रह्मणिमुक्तिगाइत्यतःपरब्रह्मशब्देनविष्णुत्वनिश्चयःकथमितितमाह सवाइति कैवल्पेनानातक्तत्वेनयोभर्वाणसुखनसरीरसुखं तस्यानुभूतिर
 नुभवेत्यस्यसतया अनन्यमोग्यरवृत्तानंयमनुभवतीत्यर्थःअनेनविष्णुत्वंनिरणायि विधिकपासाकारी गुरुर्द्वितोपवेष्टा ५०

नमुपैष्यत्स्वर्गविष्णुलिङ्गं न हिसुखेन मणुर्दोषभात्मासङ्गतिं श्रुते स्वर्गपानंदानुभवित्वं सापुण्यभाजोऽप्यस्त्यतः कथं निर्णययितुं तत्राह नयस्येति ५१ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे विज० कृतटीकायां
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अस्मिन्मन्त्राद्येहरीभक्तिविधानार्थं रुद्रमाहात्म्यकथनव्याजेन तन्माहात्म्यं प्रतिपाद्यते अधुना तत्रैकोनद्वितीयांशोऽवतस्य इत्यादि श्रुतेः प्रतीयमान रुद्रस्याद्वितीयांशत्वं प्रतिपाद्यमानैर्जै
 नैर्भाद्रव्यव्ययेन पूज्यमानस्येशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानामित्यादि मंत्रैः स्तूयमानस्य सतः रुद्रस्यासुरावेशात्संशयो बभूव इदं सर्वं भगवदधीनं न वेति तत्र दयालुर्भक्तवत्सलः श्रीनारायणो रुद्रस्य तं
 शयमपाशके कथं केनेति तत्राह सपश्यति स भगवानृषिहात्मना ब्रह्मदत्तवरेण दृष्टादिरप्यकशिपुपुरः सरासुरजातिनिर्भूलयित्वा ब्रह्मादादेभक्तसमुदायस्यानुग्रहीता स एष पुण्यं धुभूतः श्रीकृष्णः पुराकल्पविशेषे
 देवस्य । हरेः स्तुतिव्याना विकंकुर्वाणस्य । रुद्रस्य रोदनाद्यवगततल्लक्षणस्यातएव तन्नामः शिवस्यानंतमायिनानेकशतसहस्रमायावताऽतएवार्थादल्पेन मयेन वक्ष्यमाणप्रतीकारं कृत्वा तं स्पर्धुं रुद्रस्य भगवद्भक्त
 प्रधान इत्यादि पशो वित्तं तं निपुराशनेन व्याप्तमकरो वात्मनोति शयस्वामित्वेन तदनुग्राहकत्वेन च विमलमकृतेत्यन्वयः १ नापृष्टः कस्यचिद्भूयादिति वचनात्प्रसक्तं प्रमेयं विस्तृत्य श्रोतुं राजा पृच्छति कस्मिन्कर्म

नयस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभिरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितम् ॥ मौनेन भक्तयोपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतांपतिः ५१ इति श्रीभागवते महापुराणे
 सप्तमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ नारद उवाच ॥ सपश्य भगवान् राजन् व्यतनोदितं तं यशः ॥ पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानंतमायिना १ ॥ राजोवाच ॥ क
 स्मिन्कर्मणि देवस्य यशोभूजगदीशितुः ॥ यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन कथ्यताम् २ ॥ नारद उवाच ॥ निर्जिता जसुरादेवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ॥ मा
 यिनां परमाचार्यं मयं शरणमावयुः ३ सनिर्ममेपुरस्ति सौहैमरौप्यायसीर्विभुः ॥ दुर्लक्ष्यापायसंयोगादुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ४ ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लो
 कांस्त्रींसेश्वरावृष ॥ स्मरंतो नाशयांचक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ५ ततस्तेऽश्वरा लोका उपासाद्येश्वरंततः ॥ त्राहिनस्तावकां देवविनष्टां स्त्रिपुरालयेः ६ अथा
 नुरुह्य भगवान्माभैष्टेति सुरान्विभुः ॥ शरंधनुषिसंधाय पुण्यामस्त्रं व्यमुंचत ७ ततोऽग्निवर्णांश्च पवउत्पेतुः सूर्यमंडलात् ॥ यथामयूखसंदोहानादृश्यंत पुरोयतः
 ८ तैः सृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुस्त्रिपुरौकसः ॥ तानानीय महायोगैर्मयः कूपरसेऽक्षिपत् ॥ ९ ॥ सिद्धा मृतरसं सृष्ट्वा वज्रसारामहौजसः ॥ उत्तस्थुर्म
 वदलनाद्विपुता इव वह्नयः ॥ १० ॥

गीति कस्मिन्कर्मणि मयो विपरीतं

वकार येनैशितुर्देवस्य यशोभूत् साचकीर्तिः कृष्णेन यथापथमुपचिता मचिता सकया विशेषो मम कथ्यतामिति त्यन्वयः २ नारदः प्रश्नपरिहरति निर्जिता इति अनेन हरिणोपबृंहितैः अन्यसहायेनासुराजि
 तास्येतदेवानां न दोषावविष्णवेक्षणस्य स्वतः सिद्धत्वादेवानां सापेक्षं न तु दोषाय यजसिद्धमपेक्षितमिति वचनात् ३ मयेन निपुरा निर्माणं कर्म विपरीतं कृतमित्याह सनिर्मम इति सत्तिलः दुर्लक्ष्यो दुर्लक्षोऽपायसं
 योगो नाशतं बंधोतः प्रवेशसंबंधो यासां तास्तथातएव दृश्यवदुतरा पुष्पादिपरिकराः ४ असुरसेनान्यः असुरसेनानायाकाः ५ श्वराः सहस्रयः अत्रापि विष्णुस्तद्विदवानां रुद्रापो सिरधं न दोषा यानि पुरदहनं रुद्रे
 ण कार्यमिति हरिणा ब्रह्मत्वात् इन्द्रादिभिर्वा ६ विभुः शिवः माभैष्टेत्युक्ता पुण्यामित्येकवचनं जातिविषयं ७ ततोऽग्नियुधैर्मयूखसंदोहारादिवराशयः यतो येः शरेः पुः पुराभि ८ सृष्टास्तत्राव्यसवः गतमा
 याः इदं च मयेन कृतं विपरीतमित्याशयवानाह तानिति ९ सिद्धा मृतरसो मृतं तं तीवनरसः कस्मिन्सृष्ट्वा आताभेपुताः विपुस्तं बंधितः यशमेन जकादिना यथानाशो नास्ति तथैवामिति सूचयति १०

कथं कृष्णेनोपचिताकीर्तिरिति मंत्रं परिहर्तुमाह विलोकयेति ११ कोसावितितत्राह वत्स इति हि शब्देन विष्णुर्वसाणमपेक्षते इति न दोषायेति तत्संक्षेपकारित्वेनासिद्धत्वादिति सूचयति काले मध्यं दिने
ग्रंथांतरा सिद्धत्वाद्विशब्देन भगवन्मायायास्तन्मायातोऽपरिमितमाहात्म्यमस्तीति सूचयति ॥ १२ ॥ स्वकृतापराधमहाणायस्वस्य भगवद्वक्तिप्रकटनाय च मयस्ताद्विषयज्ञानं च ममास्तीत्याभिप्रायेणाह
तदिति तदैत्यवधापायकरणं किंचित्कालमसुराणां जयदाघिनीमिदानां देवानामिति दैवगतिम् १३ किंजगदितितत्राह देव इति आत्मनः स्वस्य अन्यस्य देवदत्तस्य चेति द्वयोर्देवेन विष्णुना दिष्टं
कृतं न्यपोहितुं अन्यया कर्तुं इह जीवराशौ देवोसुरो न्योवाकश्चनेश्वरः समर्थो नास्तीत्यतस्तूष्णीं भाव एव वरीयानेत्यर्थः १४ ननु सिद्धरसपानं व्यर्थमिव प्रतिभाति त्रिपुराणामनाशादित्याशंक्य तस्मा
शसाधनमाह मयेति अथ दैत्यजीवसाधनरसनाशनंतरं स्वाभिः शक्तिभिः भूम्यादिभिः शंभोः प्राधानिकं युद्धसाधनं रवादि कंव्यधादित्यन्वयः । धर्मादिबलोपेतत्वात् अभेद्याभिः १५ किंतत्प्राधानिकमिति

विलोक्य भग्नसंकल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ॥ तदायं भगवान्विष्णुस्तस्योपायमकल्पयत् ११ वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हिमौः ॥ प्रविश्य त्रिपुरं का
लेरसकूपामृतं पपी ॥ तेऽसुरा ह्यपि पश्यन्ते न न्यषेधन्विमोहिताः १२ तद्विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ ॥ स्मरन्विशोकः शोकार्तां स्मरन्दैगवर्तिचताम्
१३ देवोसुरो नरो न्योवानेश्वरोस्तीह कश्चन ॥ आत्मनो न्यस्य वादिष्टं देवेनापोहितुं द्वयोः १४ अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधानिकं व्यधात् ॥ धर्मज्ञानवि
स्तयादितपोविद्याक्रियादिभिः १५ रथं सूतं ध्वजं बाहं धनुर्वर्मशरादियत् ॥ स ब्रह्मोरथमास्थाय स शरंधनुराददे १६ शरंधनुषि संधाय मुहूर्तेऽभिजितीश्वरः
भगवत्तेजसा गुप्तो ददाह त्रिपुरं च १७ दिवि दुंदुभयो नेदुर्विमानशतसंकुले ॥ देवर्षिपितृसिद्धेशाजयेति कुसुमोत्करैः १८ अवाकिरञ्जगुर्दृष्टान नृत्तु आप्स
रोगणाः ॥ एवं दग्ध्वा पुरं स्तिष्ठो भगवानुरहा च १९ ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधामप्रत्यपद्यत २० एवं विधान्यस्य हरेः स्वमायया विह्वलमानस्य
च लोकात्मनः ॥ वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरंवदामेकिम् २१ इति श्रीभागवते म० सप्तमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११ ॥ ध्य ॥ श्री
शुक उवाच ॥ श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमान्मनः ॥ युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदान्वितः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयं भुवः १ युधिष्ठिर उवाच ॥
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मसनातनम् ॥ वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विदते परम् २ भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः ॥ सुतानां संमतो ब्रह्मस्त
पोज्ञानसमाधिभिः ३ नारायणपरो विप्राधर्मगुह्यं यथाविदुः ॥ करुणासाधवः शांतास्त्वद्विधानतथापरे ४

तदाहरणमिति भगवतो हरेस्तेजसागुरोरक्षितः १६ १७ यशोवितातिप्रकारमाह दिवीति जयेत्युक्त्वा जगुरित्पनेन यशोवितातिज्ञापते १८ १९ ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मोत्पन्नैः सनकादिभिः इमारुद्रापास्त्रि
रधन्विने गिरःक्षिपेत्तदित्यादिवेदवाक्यैर्वा २० शंभोः पुरदहनमाहात्म्यं यत्तत् श्रीनारायणैकनिष्ठमित्याशयेनोपसंहरति एवं विधानीति अपरं भगवच्चरितं तद्देवतिशेषः अपरं न्यद्वस्त्वेषं विधमाहा
त्म्योपेतं किंवदामि न किमपीति वा २१ ॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे विज० कु० टी० एकादशोऽध्यायः ११ ॥ भगवद्वक्तृपाथ्यावद्वीतवर्णाश्रमाचाराचरणेन सुमुत्पन्नापरोक्षज्ञानेन प्रसन्नो हरिः स्वस्वयोग्यामु
क्तिददातीत्येतदर्थमुत्तरेषामध्यायानामारंभः तत्र वर्णाश्रमधर्माश्चेत्तु कामोयुधिष्ठिरो नारदं पृच्छतीत्याह श्रुत्वेति महत्तमानाग्रण्यस्य भेदस्य उरुक्रमेहरावात्मानोपस्वसत्तथा तस्य दैत्यपतेः महाव
स्य इदित्थं चरितं साधुसभासभाजितं संभाजितं महत्तमानाग्रसादीनां उत्तमस्य दैत्यानामपि पत्पुरुक्रमान्मनो नरसिंहस्येति वा १ धर्मविशिष्टं वर्णं इति वर्णाश्रमाचारयुतं युधिष्ठिराद्विधातुः २ ३ ४

५ पुरुषार्थोपयोगित्वाद्बहुमिच्छामीत्याह योवतीर्षेति दाक्षायण्यानाम्नामूर्तो धर्मतो धर्मप्रवर्तनार्थं स्यादध्याधिकईश्वरइत्यभिधानादीश्वरतपउद्दिश्यवदरिकाश्रममास्तइत्यन्वयः वदरिकाश्रमेत
पोध्यास्तइतिवा ६ तत्रानुष्ठानधर्मविषयेज्ञातेक्षिमप्रवृत्तिः स्यादधिकारिणामितितमाह धर्ममूलमिति धर्ममूलधर्मविषयः सर्ववेदमयः सर्ववेदमतिपाद्येधुप्रधानः अनेनरुद्रादयोनिवृत्ताइतिज्ञातव्यं
नकेवलधर्मविषयएव तत्प्रतिष्ठापकश्चेत्यतो धर्ममूलमित्यत्रममाणं सर्ववेदमयइतिप्रमाणांतरंचास्तीत्याह स्मृतिरिति प्रमाणमितिशेषः भगवत्प्रसादहेतुत्वात्प्रमणमित्याह येनेति अनेनभगवत्त
त्त्वज्ञैः स्मृतो धर्मो न कपिलादिभिरित्युक्तं भवति ७ विषयनिरूप्य सर्वसाधारणं सर्वधर्मसाधनमाह सत्यमिति सत्पादित्युच्यते रंगं सति तत्सादिकमुपांगमिति ज्ञातव्यम् ८ ग्राम्येहोपरमः विषयभोगे
च्छानिवृत्तिः विषयविपर्यये हेक्षामाणिनां स्वतएव निषिद्धकर्मचेष्टाईहातस्याः पर्यालोचनं मोक्षविपरीतप्रवृत्तिदर्शनं वा मौनं यंत्रार्थचिंतनं प्रज्ञापवर्जनं वा आत्मा केमर्शनमात्मविचारः ९ तेषु नृषु आत्म
वेवतामुदिः परमात्मा स्थितइति ज्ञानं सुतरामित्यनेन नृषु विशेषतः कर्तव्यमिति सूचयति अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंप्रमः दमः क्षमार्जवदानं सर्वेषां धर्मसाधनमिति स्मृतत्वादेवाधर्मांगत्वं न तु धर्म
त्वमिति ज्ञातव्यम् १० ननु तर्हि को धर्मो नामेत्याशंक्य सर्वसाधारणं धर्ममाह श्रवणमिति महतां पागतिः स्थितिस्तस्याः सेवा संगतेः सेवेति वा । दास्यात्मसमर्पणपोरेकार्यत्वात् कथं पृथग्ग्रह

नारद उवाच ॥ नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्महेतवे ॥ वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाद्भ्युतम् ५ योवतीर्यात्मनो शेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ॥ लोका
नां स्वस्तये ध्यास्ते तपो वदरिकाश्रमे ६ धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ॥ स्मृतिश्च तद्विदं राजन्येन चात्मा प्रसीदति ७ सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षे
ष्याशमोदमः ॥ अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्यायजार्जवम् ८ संतोषः समद्वक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ॥ नृणां विपर्यये हेक्षामौ न मात्मविमर्शनम् ९
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ॥ तेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पांडव १० श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतांगतेः ॥ सेवेज्यावनातिः सख्यं दास्य
मात्मसमर्पणम् ११ नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ॥ त्रिशलक्षणसंयुक्तः सर्वात्मा येन तुष्यति १२ संस्काराय च विच्छिन्नाः सद्विजो वैदिकादयः ॥
इज्याभ्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् १३

पुनरुक्तमित्याशंका अनाद्यनंतकालेषु मुक्तौ संसारएव च भविष्यदोदयस्येको विष्णुर्मां सर्वदेवतु इति समीतिरिति ज्ञानं विद्यादात्मसमर्पणं अहिंशे चरदा सत्त्वं दास्यमित्युच्यते बुद्धेरित्यनेन परिहरणीया अनाद्य
नंतकालं मयि स्थित्वा विष्णुः सर्वत्र मां मेरयतीति प्रीतिपूर्वकज्ञानमात्मसमर्पणं । प्रतिमादिसन्निहितभगवदासत्त्वज्ञानं दास्यम् ११ तारतम्यज्ञानार्थं ब्रह्माविषयश्रवणादिरपि धर्मः स्यादतो विशिष्यो
च्यतइत्युक्तं परइति एषमेसर्वधर्माणां धर्मोधिकतमोमतइति वचनात्समुदाहृतइति समीचीनत्वं कुतो नाह त्रिशलक्षणेति अनंतलक्षणस्य हरेरिति त्रिशलक्षणयुक्तत्वं तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्रयं
काशसइति वचनात् भक्तमकाशपाकारविषयविवक्षया सत्पादश्रुतेस्तइत्यादिशास्त्रेषु पुरुषलक्षणस्य निरूपितत्वात् । इदं च भक्तिप्रचयाय मोक्तमिति ज्ञापते अनेन भगवत्तोषकरो धर्मो नास्य इत्युक्तं भव
ति १२ एवंधर्मस्वरूपं निरूप्य तदधिकारिणं निरूपयति संस्कारा इति निषेकादेशमज्ञानां ताये संस्कारास्ते परस्पाविच्छिन्ना मखंडिताः साद्विजः स एवाधि कार्यमेति शेषः अयिच्छेद्यत्वेन धर्मस्य त्वेक
हेतुरितितज्ज्ञाह वैदिकेति वेदमतिपाद्यत्वेन मामाणिकत्वेन कर्तव्यता इत्यर्थः नान्विदं द्विजं मां ब्रह्मा मां किमेत्याह भादयइति त्रीणां ब्रह्मण जातित्वेपि त्रैवेण्या किमायताइति पदतः शिक्षाचारत्वेन संवदितत्वात्
इह वैदिकत्वेपि कर्तव्यत्वं न तु त्रीणां वैदिकसंस्काराभावे पागानधिकारित्वमित्यस्येदमेवोच्यते वैदिकादय इति वैदिकानां वैदिकाश्रमेतीत्यर्थः तदुक्तं निषेकाद्याः अज्ञानां तास्तेषां वैभ्रतः क्रियाः गर्भाधान

मृतोपुंसकनवस्यदनात्पुरा षष्ठेष्टमेवासीमंतोमासतोजातकर्मव अह्नयेकादशेनामचतुर्थमासिनिष्क्रमः षष्ठेप्रशन्नमासेचूडाकार्यायथाकुर्वन् एवमेनःशर्मपातिवीजगर्भसमुद्भवं तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्री
णाविवाहस्तुसमंजसकइत्यादि सांप्रदायिकवतमाभेरयस्वयस्याबीजंमनुष्यावपंति यानऊहउशतीविश्रयातेयस्यामुशंतःप्रहरामशेषं उपोषमेरानुश्रयमामेदंभ्राणिमन्यथा सर्वाहमादिमरो
मशागंधारीणामिवात्रिकोइत्यादिसंस्कारमंत्राः ब्राह्मणाःक्षत्रियाविश्याःशूद्राश्चत्वारोवर्णास्तेषां आद्यास्त्रयोद्विजाः तेषांसाधारणधर्ममाह इत्येति ब्रह्मक्षत्रियविद्वज्ब्राह्मणोस्त्वाद्यास्त्रयोद्विजाइतिस्मृतेः
इत्याध्यापनदानानिविप्रस्यक्षत्रियस्यचेत्यादेः १३ एतान्यपिद्विजमात्रस्यनक्तितुविशिष्टानामित्याशयेनाह जन्मेति जन्मनाकर्मणावावदातानांकारिर्वाप्यजेतवृष्टिकामःमलवद्व्याससानसंवदेदित्यादिवे
दोदिताःक्रियाश्चविहिताइत्याह क्रियाइति । विशेषधर्ममाह विप्रयेति अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः ततोब्राह्मणादन्यस्यक्षत्रियादेरप्रतिग्रहः प्रतिग्रहाधिकोविमोयाजनाध्यापनेतथेतिवचनात् १४ प्रतिग्रहा
दिनापिप्रवृत्तिमभिमेत्यराजादिवृत्तिमाह राज्ञइति आविशब्देनन्यायतोदंढाचागतधनंशृङ्गतेप्रजागोमुनिरेत्यनेनमजागुह्येवततोधनमाहर्तव्यं अन्यथापुण्यकृतमेवावस्यइतिसूचयति वाशब्देनदेवायुर्हते देववि

जन्मकर्मावदातानांक्रियाश्चनिगमोदिताः ॥ विप्रस्याध्यपनादीनिततोऽन्यस्याप्रतिग्रहः १४ राज्ञोवृत्तिःप्रजागोमुरविप्राद्राकरादीभिः ॥ वैश्यस्तुवार्ता
वृत्तिःस्यान्नित्यंब्रह्मकुलानुगः १५ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषावृत्तिश्चस्वामिनोभवेत् ॥ वार्ताविचित्रशालीनंयापावर्यैशिल्लोचनम् १६ विप्रवृत्तिश्चतुर्थेयंश्रेय
सीचोत्तरोत्तरा ॥ जघन्योऽनोत्तमां वृत्तिमनापदिमजेन्नरः १७ ऋतेराजन्यमापत्सुसर्वेषामपिसर्वशः ॥ ऋतामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा १८ सत्यामृताभ्यां
जीवेतनश्चवृत्त्याकथंचन ॥ ऋतमुंछशिलं प्रोक्तममृतंयदयाचितम् १९ मृतंतुनित्यंयाच्चास्मात्प्रमृतंकर्षणंस्मृतम् ॥ सत्यामृतंतुवाणिज्यंश्चवृत्तिर्नोच
सेवनम् २० वर्जयेत्तांसदाविप्रोराजन्यश्चजुगुप्सिताम् ॥ सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोनृपः २१ शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जवम् ॥ दानंदया
च्युतात्मत्वंसत्यंचब्रह्मलक्षणम् २२ शौर्यवीर्यधृतिस्तेजस्त्यागआत्मजयःक्षमा ॥ ब्रह्मण्यतामसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणम् २३ देवगुर्वार्यगोमक्तिस्त्रिवर्ग
परितोषणम् ॥ आस्तिक्यमुद्यमोऽनित्यंनैपुण्यंवैश्यलक्षणम् २४

प्रवर्तनेत्यर्थः दंढादीविप्रमंतरेणचोर्ते वार्ताऋषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणा १५ स्वामिनःसकाशाज्जीवनचेतिशेषः मृत्यानांस्वामिनःऽशुश्रूषाचवृत्तिरितिवाविप्रवृत्तिर्कठोक्त्याह वार्तेति अत्रवार्तादिकमापदी
तिग्राहं १६ विमानुज्ञपात्रत्रियवैश्ययोस्तत्त्वविज्ञापनधर्मइत्युच्यते तदभावेऽशूद्रस्यकथमितितत्राह जघन्यइति जघन्योनरःशूद्रोनापदितस्तद्भवेत्तत्त्वज्ञानलक्षणानभजेन्नकुर्वादित्यन्वयः आ
पदिततदभावेतदनुज्ञपात्र्युपदिश्यतोनापदीतिविशेषणंपालनादिवृत्तिर्वा ननुवर्णहीनस्यकथमित्यस्येदमेवोत्तरं जघन्योवर्णहीनोनापद्युत्तमां वृत्तिमजेत् वर्णेऽप्येववर्णस्तुनज्ञानीस्यात्कथंचनोविश्रुतिः
१७ राजानंविनासर्वेषांविश्रादीनामापद्युक्तसर्ववृत्तिभिर्जीवनेदोषोनास्तीत्याह ऋतेराजन्यमिति १८ ऋतादीनामप्रतीतार्थत्वाद्ब्रह्मण्ये ऋतमित्यादिना १९ कर्षणंऋषिः २० अमृतिवर्जनेदेतुमाह स
र्वेति सर्वादेवतावेदविदिग्राहणेवसंवीतिश्रुतेः नाविष्णुःपृथिवीपतिरित्यादेश २१ विश्रादीनांविविच्यज्ञानेनधर्मलक्षणमाह शमइत्यादिनाऽच्युतात्मत्वमच्युतममस्कृतम् २२ त्यागोवातन्येतुकाहस्त
ता आत्मजयगोमनोजयः २३ त्रिवर्गधर्मधर्मकामैः ईश्वरपरितोषणं त्रयोवर्गायेषांविभिवर्गाः तेषांब्रह्मण्यतामसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणम् २४

शूद्रस्याततः सकृत्स्पृष्टाभिराद्रिराचमनलक्षणं शौचम् । हस्तकं उतालुगाभिस्तु यथा संख्यं द्विजातयः शुष्पेरन्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरंतत इति वचनात् । केशश्मश्रुनसाद्यधारणं मौढ्येन २५ स्त्रीणां सामान्य
लक्षणमाह स्त्रीणामिति । अनुकूलतोक्तकारित्वम् यत्रातुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेषधर्मः परं स्त्रियः इति वचनात् तद्वंधुषु भर्तृवंधुषु भागिनेयाविषु तद्वत्तधारणं पातिव्रत्यम्
तस्य यद्वत्तदेवाभ्याव्रतामिति वा २६ गृहमंडनवर्तनैर्गृहालंकारकरणैः २७ कामैर्विषयैः २८ अलोलुपाभयोग्याभिलाषरहिता अपतितं ब्रह्महत्यादिपातकरहितम् २९ अस्मिन्पत्योदरिः
सर्जित इति यादुद्विः सह रिभावः हरिरस्मिन् स्थित इति स्त्रीणां भर्तोरभावना शिष्याणां च गुरोर्निस्पृह्यं शूद्राणां ब्राह्मणादिषु भूत्यानां स्वामिनि तथा हरिभाव इतीरेत इति वचनात् तपोरैक्यार्थः । हर्षात्
नादरेर्विशेषसन्निधानवत्तापत्त्यासह ३० क्षत्रियाद्विभक्तीसूतानां विमातृक्षत्रियस्त्रीजातानां क्षत्रियाद्वैश्यस्त्रीसूतानां वैश्याच्छूद्रस्त्रीसूतानां मित्येवं जातानां कावृत्तिरिति तत्राह वृत्तिरिति येषां जाति
विशेषाः भंजनिपादवारशरादिना ज्ञातव्याः । तदुक्तम् । विमान्मूर्धावसिकास्त्रीराज्ञो वंशविशो गनेत्यादि । अध्ययनमंतरेणां वशादीनां संस्कारादिकंतत्कुलानुकूल्येन । तेषां मुणमाह अचौराणामिति
पत्ययस्याविहितं तत्करणं चार्थतद्द्रवितम् शूद्राद्ब्राह्मण्यां जातानां तप्यजाः रजकादिसप्तकारवस्तोजातानां तेवसायिनः पुत्रकसमतंगादयः येषां तत्कुलविहितपवधर्मः ब्राह्मणां क्षत्रियात्सूतो वैश्यादेदोहि

शूद्रस्य अंततः शौचं सेवास्वामिन्यमायया ॥ अमंत्रयज्ञो ह्यस्तेयं मौढ्यं गोविप्ररक्षणम् २५ स्त्रीणां तु पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता ॥ तद्वंधुष्वनुवृत्तिश्च
नित्यं तद्वत्तधारणम् २६ संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमंडनवर्तनैः ॥ स्वयंचमंडितानि तस्य परिमृष्टपरिच्छदा २७ कामैरुच्चावचैः साध्वीप्रश्रयेण दमेन च ॥
वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिम् २८ संतुष्टालोलुपादक्षाधर्मज्ञाप्रियसत्यवाक् ॥ अप्रमत्ता शुचिः सिग्धा पतित्वपतितं भजेत् २९ यापतिं
हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ॥ हर्षात्मना हरेर्लोकपत्या श्रीरिव मोदते ३० वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् ॥ अचौराणामपापानां मृत्युजांतेव
सायिनाम् ३१ प्रायः स्वभावविहितो मृणां धर्मो युगे युगे ॥ वेदहग्भिः स्मृतो राजन् प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ३२ वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मणि ॥ हि
त्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ३३

कस्तदा शूद्राज्जातस्तु चां बालः सर्ववर्णविगर्हित इति च ३१ तत्तद्वर्णैस्तत्तत्स्वभावेनानुष्ठितस्य धर्मस्य फलमाह माय इति सात्त्विकादित्त्वभावानुसारेण ब्राह्मणानां विहितः भद्रप्रमाणमाह वेदोति स्मृतो
ग्रंथस्त्वयमेतत्ततः । मत्स्यपरलोके नाश्रमः कारणं धर्मोक्तिवर्माणो भवेद्विदितः । अतोपदास्मिनः पदार्थपरस्य नतदाचरेत् । सर्वधर्मान्पारित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेत्यादिवचनात् । मत्स्यपुष्पवृंहितस्य धर्मस्यापेक्षिता
शेषपुरुषार्थहेतुत्वं न केवलस्येत्यभिप्रायेण प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र तत्तद्विशेषणवर्णने ग्रंथबाहुल्ये स्यादित्युपरन्व्यते ३२ न केवलमनेन धर्मो गस्वर्गादिमाप्तिरपि तु मक्त्यापि साधनपूर्णे न मुक्तिरपि स्यादित्याह वृ
त्त्येति स्वभावेन स्वात्मना कृतयामेति या सात्त्विकादिस्वभावपूर्णया । वृत्त्या जडलक्षणयामक्त्या वा । योऽयत्तया स्वविहितकर्मणि वर्तमानः पुत्रपुत्रः स नैः स नैर्वैहृनां जन्मनामते स्वभावजं कर्म पुष्पया
पलक्षणं मुक्त्या निर्गुणता मुक्तिम् । पदे विद्यया करोति श्रद्धया पविषदा तदेव वीर्यवर्तमानं भवतीति श्रुतेः । ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितो निरुपानं वा विमर्शकलक्षणपुरुषार्थस्य हेतुः पदपुष्पने संविन्महत्पुष्पकर्म करोति तद्वा
स्याततः स्त्रीपत्येति श्रुतेः तत्र ब्रह्ममयं पूर्वकमवद्वकमद्वेषोपरकः प्रवृद्धो धर्मो नित्यदुःखाभिर्भावकलक्षणपुरुषार्थस्य । नैविद्यामसौ मयाः पूतपा रापत्रैरिष्टा स्वर्गातिमार्थेन इत्यादि नित्यं प्रार्थनादिशुणोपर
लोनिपसत्तयुगानि भित्तमुत्सलक्षणस्येत्यादि ३३

मनुसगुणो धर्मः सगुणपुरुषार्थहेतुर्भवत्तु कूलस्वानिर्गुणपुरुषार्थस्य कथं विरुद्धत्वादित्याशंक्य मनोहि पुरुषार्थकारणं तद्विषयो परत्वं । दुःखो दर्कविषयसुखापस्याच्चेदविषयाणां क्षणभंगुराणां दुःखो दर्काणां
दुःसाधनत्वाच्चित्तपावैराग्यान्लभार्जितं पुनस्तद्वंकुरीभावासमर्थः । भगवच्चरणारविंदभक्तिसखिलिते कंचेत्तज्ज्ञानांकुरीकरणनिदानं भवतीत्येतमर्थं दर्शयति ॥ उपमानमिति ॥ यथावीजैरुपमानं
पुनः मेदुरसाधनहीनं क्षेत्रं केदारलक्षणं निर्वीर्यतां सस्यजननशक्तीराहित्यमेति तदेव स्फुटयति पुनरिति सूत्यैवत्यस्यै । न केवलमुत्पादनासमर्थं किंतु बीजनाशहेतुश्च ३४ एवं यथा कामाशयं कामाशाविश्र
मं चित्तं । विषयसेवासमये दुःखस्पर्शतदभावे सुखस्य च स्मरणसमर्थमनः कामानां विषयाणामतिसेवया क्षयरोगादिहेतुभूतया । द्रव्यादिनाशकारणानित्यसुखापविरज्येत विरक्तं भवति असा
रत्वावुद्धिमाप्नोति दंचयोरप्यानामेव । नायोरप्यानामिति ॥ किंचिद्विषयसेवया किंसादितितत्राह । यथेति । कामानां बिंदुभिः किंचित्सेवितैः मनोयथावत्पुरुषार्थहेतुतया न विरज्यते विरक्तं न भवति ।
पुनः पुष्पातिशयः स्यात् । कथमिव । सुखकांतिहेतुत्वात् कामः आर्ज्यं तद्विदुर्भिर्यथा अभिर्वर्धते । तथेति भावः ॥ ३५ ॥ नन्वत्रवर्णादिज्ञानं । यथा तारतम्यतः पूजापित्तो ग्यस्य निःश्रेयसी । पस्पष्ट
तदभावे तद्वितकरणाच्च भीष्टासिद्धिः स्यादितितत्राह । यस्येति । यस्य ब्राह्मणादेः ब्राह्मणत्वादि व्यंजकम् शमदमादिलक्षणम् प्रोक्तं शास्त्रतः इति शेषः । तल्लक्षणम् यद्यन्यत्र व्यक्तं हश्येत । अपिशब्देनाप्या

उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ॥ न कल्पते पुनः सूत्यै उषं बीजं च नश्यति ३४ एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया ॥ विरज्येत यथाराजना
शिवत्कामबिंदुभिः ३५ यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णादिव्यंजकम् ॥ यद्यन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ३६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ६५ ॥ नारद उवाच ॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसेदांतो गुरोर्हितम् ॥ आचरन् दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः १ सा
यंप्रातरुपासीत गुर्वभ्यर्कं सरोत्तमान् ॥ संध्ये उभे च यतवाग्जपन् ब्रह्म समाहितः २ छंदांस्यधीयेत गुरोराहूतश्च सुयंत्रितः ॥ उपक्रमेव साने च चरणौ शिरसा
नमेत् ३ मेखलाजिनवासोसिजटादंडकमंडलून् ॥ बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणि र्यथोदितम् ४ सायंप्रातश्च रेद्वै ह्यंगुरवे तन्निवेदयेत् ॥ भुंजीत यद्यनुज्ञा
तो नो चेदुपवसेत्कचिद् ५ सुशीलो मितमुग्दक्षः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ॥ यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ६ वर्जयेत्प्रमदा गाथा मगृहस्थो बृहद्व्रतः ॥
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंत्यपि यतेर्मनः ७ केशप्रसाधनो न्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकम् ॥ गुरुष्वाभिर्युवातिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ८

इत्यादि दोषाभावं सूचयति ॥ तर्हि तत्तल्लक्षणेनैव तद्वस्तु ब्राह्मणादिकमिति निर्दिशेत् उपदिशेत् गोः किंलक्षणमिति पृष्ठः सास्त्रादिमान् गौरिति उपदिशति पदात्तदापुच्छवस्वमृगवत्तदादिव्याभिर्युवातिविदाय
पंगोपि दंसास्नादिमंतपश्यति । तदेवं गौरिति यथा मत्स्येति । तत्प्रयुक्तं व्यवहारं करोति । आश्रयोपदिशति च । तथा प्रापि विरक्तिबलमक्तिरेव ब्राह्मणादेः मुक्तिसाधनं लक्षणमिति सकलशास्त्रात्स
र्थार्थः । ततः सेवबुभूषुभिः संपादनीयेति भावः ३६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ७० ॥ नीचः प्रभितः हितं हिताचरणं ॥ मनोवाकापकर्मभि
रिति शेषः १ २ ३ ४ कथिपपराधे सति । एकाभादतज्जर्जनार्थमुपवसेदित्युक्तम् ५ स्वार्थमात्रसिद्धिः तन्नाशं यावदिति ६ बृहद्व्रतो ब्रह्मचारी रूपादिव्यवहारवर्जननिमित्तमाह इन्द्रियाणि
निर्जितेन्द्रियग्रामो मतिः । ये निर्जितेन्द्रियग्रामा मतिनोपतययते इत्यभिधानात् ७ प्रसाधनं संस्करणं मयुषांसोऽष्टुनोऽष्टिंशुस्वस्त्रीणां हिंसनं भास्करालोकनास्त्रीलपरिवादांश्च वर्जयेत् ८ १२ पञ्चा
स्यनेन कर्तव्यम् ८

कुतो न कार्यमत्राह नन्विति अन्यदा व्यवहारयोग्यसमये ९ ननु बंधनिवृत्त्यर्थमगवदर्पणबुद्ध्या धर्मोपपत्तिविधीयते तस्य मिथ्यात्वेन स्वतएव निवृत्त्युपपत्तिर्न तद्विधानमत्रावश्यकमित्याशङ्क्येश्वर
कल्पितस्य मिथ्यात्वासंभवेन । बहुद्वयापस्य शृंखलाबंधस्तस्य तत्पसादेन तन्निवृत्तिवदीश्वरप्रसादजनकधर्मग्राभोविधेयो न्यथा बंधानुत्पत्तिरित्याशयवांस्तस्येश्वरकल्पितत्वमाह कल्पयेदिति यावत्तं
कालमीश्वरआत्मनोजीवस्य ज्ञानलक्षणरहितं ज्ञानवदवभासमानमिदमाभासमज्ञानं कल्पयेत्तावत्तं कालं द्वैतमप्ययथार्थज्ञानं नाविरमेनापगच्छेत् ततोऽज्ञानादस्य विपर्ययो बंधो नुवर्तते इति शेषः तदुक्तं बहु
त्वेनैव वस्तूनां पथार्थज्ञानमुच्यते अद्वैतज्ञानमित्येव द्वैतज्ञानं तदन्वयः । यथा ज्ञानं तथावस्तु पथावस्तु तथा मतिः । नैव ज्ञानार्थयोर्भेदस्ततएकत्ववेदनामिति च । ननु वर्णाविर्विहितो धर्मग्रामः कियंतं
कालमनुष्ठेयो बहुसमयसाध्यत्वे दुःखप्रयासत्वेनाशक्त्यविरक्त्यानाधिकारिकः स्यादित्याशङ्क्याह कल्पयेदिति यावदीश्वरइदमाभासमिथ्याभूतजगत्कल्पयेत् तावद्द्वैतवर्णाभमादिधर्मलक्षणं नाविर
मेत् नापगच्छेत् ततो धिष्ठानं ज्ञानं स्यात्ततो विहितधर्मग्रामस्य विपर्ययो नैवृत्तिरित्ययमर्थो हि शब्दसूचितया सत्यसृष्टावशक्ता हि माया सृष्टिं वितन्वत इति स्मृत्या विरुद्धत्वेना नुपपन्नः ईश्वरइत्यनेन सत्य
सृष्टिसामर्थ्यसूचयति तात्पर्येण विधानं नानुपपन्नं तदुक्तएवार्थः १० नन्वयंधर्मो ब्रह्मचारिणो भवेदुतान्यस्यापि संभवाति नाद्यः अतिव्याप्तेः न द्वितीयः । पृथग्विधानानुपपत्तिरित्यतोतिदेशन्या

नन्वग्निः प्रमदानामघृतकुंभः पुमान्पतः ॥ सुतामपिरहोजह्यादन्यदा यावदर्थक्य ९ कल्पयेदात्मनो यावदाभासमिदमीश्वरः ॥ द्वैतं तावन्नविरमेत्ततो ह्य
स्य विपर्ययः १० एतच्चान्यद्गृहस्थस्य समाप्तांतं यतेरपि ॥ गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्य तु गामिनः ११ अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्य वलेपामिषं मधु ॥
स्रग्गंधलेपालंकारांस्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः १२ उषित्वैवं गुरुकुले द्विजो धीत्यावबुध्य च ॥ त्रयीं सांगोपनिषदं यावदर्थयथा बलम् १३ दत्त्वा वरमनुज्ञातो गु
रोः कामं यदीश्वरः ॥ गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् १४ जमौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ॥ भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् १५

येन पथा संभवमन्यस्यापीत्याह । एवमिति । अन्यद्वक्ष्यमाणं । न केवलं गृहस्थस्यैव किंतु यतेरपीत्याह यतेरपीति यथा संभवमित्युक्तं विवृणोति गुरुवृत्तिरिति गुरुवृत्तिर्गुरोवासः ब्रह्मचर्यमिक्षा
वृत्तिरित्येतन्सर्वगृहस्थस्य निवर्तत इत्यर्थः विकल्पेन व्यवस्थितविकल्पेनोदितानुदितहोमवदित्यर्थः कुतो निवर्तत इति तत्राह ऋतुगामिन इति ११ पंचयज्ञाद्याचरणायासेन कालपापनकुर्वतो गृहस्थ
स्यापि व्रतधारणे ब्रह्मचारिवदभ्यंजनादिकं वर्जनीयमित्याह अंजनेति अवलेपं दर्प १२ अवबुध्य अर्थविचारं कृत्वा तत्संज्ञात्वा १३ गार्हस्थ्यधर्मस्य वानप्रस्थधर्मस्य याति धर्मस्य चानुष्ठानेन समर्थो भवे
त्तन्मीष्टं कुपादित्याह यदीति नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ तदभावे स्पतनयेपत्न्यां विश्वानरेपि चेति वचनात् एतादृशस्य गुरोवासो नुज्ञापते अन्यस्य गुरोराज्ञया दुरंगत्वा गृहस्थमिति त
दुक्तं गुरोराज्ञानुरोधेन दूरस्थो वा गृही भवेदिति चेति १४ भगवदर्पणबुद्ध्या ग्न्यादौ क्रियमाणं कर्म तस्य बुद्ध्या कर्तव्यं ननु तदेकपबुद्ध्येत्याशयेनाह भगवदिति स गुरुर्धर्मक्रियाः कृत्वा वेदमस्यैव वाति च
उपनीय वषट्केदमाचार्यः स उदाहृतः एकदेश उपाध्यायः कृत्वा स्वपुत्रं कुर्यात् एते मान्या यथा पूर्वमेभ्यो मातागरीपसीति वचनात् गुरुभावेन सर्वभूतेष्वधोक्ष्यते स्वधामभिः रावासस्थानभूतैः राविष्टं सर्वगतं
विष्टवत्स्थितं अनुकूपवत् । अप्रविष्टः सर्वगतः प्रविष्टस्त्रनुकूपवान् एवं द्विरूपो भगवान् हरिरेको जनाई न इति वचनात् १५

१ वस्तूनां भूषणेन । यथार्थज्ञानमेवाद्वैतज्ञानमित्युच्यते । वस्तूनामस्येनायमर्थज्ञानम् न चैतद्विरुद्धं । अद्वैतज्ञानस्यैव वस्तुसंज्ञानं चैतदुक्तव्यत्वादिभ्यां शङ्क्यत्वात् इत्युच्यते । यथेति । ज्ञानार्थयोः साध्यत्वसंज्ञा
मैव यथादायाद्वैतज्ञानमेव ज्ञानमित्युच्यते । ननु वस्तुसंज्ञा विपर्ययज्ञानम् ।

एवमाकारणक्रियमाणस्यकर्मणःफलमाह एवंविधइति १६ ब्रह्मचारिवानप्रस्थानियमानांकृच्छ्रसाध्यत्वेनसाध्यात्यथमाश्रमधर्मकथनानंतरंवानप्रस्थधर्मानाह वानप्रस्थस्येति ऋषेःसर्वज्ञस्य
लोकैकैकुठं त्वमग्नेप्रथमोभंगिराक्रणिरिति श्रुतः ऋषिर्हिरौतापसेवज्ञानवत्पपिकीर्तितइति १७ कृष्टपच्यमश्रीयादकृष्टवाप्यकालतः १८ वन्यैर्देवब्रीह्यादिभिः कालचोदितान्तत्तत्कालविहितान् १९ अग्न्यर्थमग्निरन्तरं उदजंपर्णसालां शरणं गृहं अन्यदाहिमादिकं भवेत् आतपनमातपः २० अग्निपरिच्छदादभादयः
२१ नविपद्येतक्रिष्टो न भवेत् ॥ २२ ॥ अकल्पोऽसमर्थः आन्वीक्षिक्यां आत्मविचारलक्षणायां अनशनमशनत्यागः तत्राशक्तोमासेमते रक्षेत्रादेवसेवाश्रीयादित्यादिकमादिपदेन गृहीतं
पथाह याज्ञत्वल्कपः । पक्षेगतेवाग्नाश्रीयान्मासेवाहनिचागतइति २३ क्षियमाणेन पुरुषेणाध्यात्मं कर्षिकारणजातं पञ्चनेदं कार्यमेतस्मिन्कारणे विलीयतइति ध्यानं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह कारणे
ष्विति संघातं कार्यं जातं न्यासो ज्ञानपूर्वकं ध्यानं कार्यस्य कारणलपज्ञानमात्रं विहापनमिति वचनात् २४ यथाह तद्वत्पुक्तं विवृणोति सेत्वानीति सेत्वाकाशे त्वानिशरीरावच्छिन्नाकाशानि धासंशरी

एवंविधो ब्रह्मचारिवानप्रस्थो यतिर्गृही ॥ परं विदति विज्ञानं परं ब्रह्माधिगच्छति १६ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसंमतान् ॥ यानातिष्ठन्मुनिर्ग
च्छेदपिलोकमिहांजसा १७ न कृष्टपच्यमश्रीयादकृष्टवाप्यकालतः ॥ अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् १८ वन्यैश्चरुपुरोडाशानिर्वपेत्कालचोदि
तान् ॥ लब्धेन येन चाग्नेन पुराणतुपीत्यजेत् १९ अग्न्यर्थमेव शरणमुदजं वादिकंदरम् ॥ श्रयेत हिमवाण्वग्निवर्षाकांतपनान्स्वयम् २० केशरो मनस्वश्च
श्रुमलानि जटिलोदधत् ॥ कमंडल्वजिने दंडवल्कलाग्निपरिच्छदान् २१ चरेद्वने द्वादशाहानष्टौ वा चतुरशे मुनिः ॥ द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः
२२ यदाऽकल्पः स्वक्रियायां व्याविमिर्जयाथवा ॥ आन्वीक्षिक्यां च विद्यायां कुर्यादशननादिकम् २३ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्याहं ममात्मताम् ॥
कारणेषु न्यसेत्सम्यक् संघातं तु यथाह तः २४ सेत्वानि वा यौनिः श्वासांस्तेजस्यूपमाणमात्मवान् ॥ अप्स्रवसूक्ष्मेष्मपूषानि क्षितौ शेषं यथोद्वसू २५ वाच
मग्नौ स वक्तव्यमिंद्रेशिल्पं करावपि ॥ पदानि गतिभिर्विष्णो रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥ मृत्यौ पायुर्विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत् २६ दिक्षु श्रोत्रं सनादेन
स्पर्शेनाध्यात्मनित्वचम् ॥ रूपाणि चक्षुषाराजन् ज्योतिष्वभिनिवेशयेत् २७ अप्सु प्रवेशयेज्जिह्वां त्रैयैर्भ्राणं क्षितौ न्यसेत् ॥ मनो मनोरथैश्चंद्रे बुद्धिर्बोध्यैः
कवौ परे २८ कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहं संमताः क्रियाः ॥ सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे मुणैर्वैकारिकं परे २९

रनामुवाच वायौ शरीरमूपमाणं कारणतेजासि आत्मवान्परमात्मज्ञानवान् वशीकृतमनावा श्लेष्मपूषासृक्कार्याण्यप्सु लीपंतइति चित्तयेत् शेषं गंधं क्षितौ । नन्वाकाशादेर्लघवादीनामुत्पत्तेः कथाभिचयता
मेव लप्यधित्यतइतितमाह यथोद्वसमिति आकाशाद्धावर्तसौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं तथा बलं वायोस्तु मेरेणाचेष्टाव्युहंतसौक्ष्म्यमेव च अमेस्तु रश्मिंश्चक्षुः शक्तिर्दीप्ता रूपप्रकाशकं रसेभ्योरसंश्लेषं स्नेहं देवनाभयं भू
मेर्गंधस्तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिरेव चेति वचनात् उत्पन्ननुसारेण लप्यधितनीयइत्यर्थः २५ इषानीं वागादीं द्विषाणां अग्निपादिदेवताधीनत्वमपि धितनीयमित्याह । वाचमिति । सवल्कल्यमिदं क्रियाविशेषं
प्रजापतौ वक्षे यथास्थानमित्यनेनाभिमानीनामभिमन्यमानानां विसृज्यधिकारान्ननुत्पत्तेस्तु व्यक्ते २६ सनादेन श्रोत्रं न्यसेत्तत्र स्वर्गं स्वर्गं द्विषं स्पर्शं न सह वा पाविति शेषः । ण्योतिष्यादित्ये निवेश
येत् निविशतीति चित्तयेत् २७ भिह्वारसनेने विशेषः परे कवौ बृहस्पतौ उशनसोपिकरिश्मन्वाप्यत्वात्तद्वाचमुत्पत्तपरमिति २८ अन्वात्मनाहंकारेण सहकार्याणि रुद्रे समर्पेत्तुर्ब्रह्मनितिक्रियायत्

अहंसेमतामहंकारादुत्पन्नत्वेनसैमताइतिचत्तस्मादितिशेषः सत्त्वेनसाधुपुण्यकर्मणातदचित्तंक्षेत्रज्ञेहिरण्यगर्भेनिवेश्य एतल्लक्ष षांपिलपंस्मृत्वावैकारिकनामानंहिरण्यगर्भगुणैःसहक्षेत्रज्ञारूपेपरमात्मनिलक्ष्मीद्वारालयमार्गंवितयेत् चित्तंहिरण्यगर्भेतुविलाप्यपरमात्माने क्षेत्रज्ञारूपेलापयेत्ततोनान्यत्स्मरेद्ब्रह्मइतिचाग्रमाने २९ इयानीमवादीनांलयप्रकारंनिब्रूयवति अस्मिन्ति तन्नमःकूटस्थे वैकारिकतैजसतामसकूटरूपेऽहंकारतत्त्वे । तदहंकारतत्त्वं महति महत्तत्त्वे । तन्महत्तत्त्वमव्यक्ते । तदव्यक्तमक्षरेहरौविलयप्रकारंस्मरेत् । ण्डस्यस्वकारमैक्यमभिमानीनोजीवस्पृशेशक्त्यभं तत्तत्कार्यस्थहिरण्यगर्भस्योत्तररूपेणैक्यंहिरण्यगर्भस्थदरेरप्युत्तरोत्तररूपैकीकरणमितिलयभवंतुशब्दोज्ञापयति ३० इतिशब्दोलपसमाप्तिसूचकः कूटस्थोक्षरउच्यतइतिवचनात् अक्षरनाम्यां चित्प्रकृतौस्थित्वाऽक्षरलक्षणनित्यत्वेहेतुत्वादक्षरनामत्वेनस्थितत्वात्परमात्मानंचिन्मात्रमवशेषितंसृष्ट्यादिन्यायारोशसीनंज्ञात्वाऽहंपोहहिरण्यतिरिक्तवस्तुस्वातंत्र्यस्मरणरहितोयकृत्याद्विरमोदित्यन्वयः । कृत्याद्विरमोक्तिरत्रकथमित्याह दग्धयोनिरिति दग्धयोनिरिधनलक्षणायेनसतया ययामेरिधनदहनात्परंकृत्यंनस्ति तथाश्रीनारायणोपासकस्यसविकासंतत्त्वज्ञानात्परंकृत्यंनोतिभावः । नहरीस्मरतःकृत्यंदग्धेधनहुताशवदितिवचनात् ३१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतम०वि०टी०प्रपोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ७ ॥ ॥ क्रमप्राप्त्यतिधर्भनिरूपयति कल्पइति एवमुक्तंकच्छंसोहंकल्पः अप्यर्थस्तुल्यस्तर्हिपारिव्रज्यसंन्यस्यमहीचरोदित्यन्वयः । देहमात्रवशेषितइत्यनेनमव्रजनंविशिनष्टि अधीतवेदोजपकृत्युप्राधान्यंयदोमिमान् शक्त्यापयन्नृकन्मोक्षमनःकुर्यात्तुमान्यथेतिनिषमंतुशब्देनचारयति यददरेवविरजेत्तदहरेवमव्रजेदितिविशेषविधानात् ब्रह्मचारिणोपि तुर्याश्रमग्रहणोपपत्तेरतएवकल्पइत्युक्तं कामक्रोधादिसहजशत्रुजयसमर्थइत्यर्थः उपनीयगुरुःशिष्यमहान्याइतिपू

अप्सुक्षितिमपोज्योतिष्यदोवायौ न भस्वमुम् ॥ कूटस्थेतच्च महतितदव्यक्तेऽक्षरेतुतत् ३० इत्यक्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् ॥ ज्ञात्वा द्वयोथविर
मेहमधयोनिरिवानलः ३१ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ नारद उवाच ॥ कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमन्नावशेषितः ॥
ग्रामैकरात्रविधिनानिरेपेक्षश्चेन्महीम् १ विभ्रयाद्यथसौवासः कौपीनाच्छादनं परम् ॥ त्यक्तं नल्लिङ्गदंष्ट्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि २ एकएवचरोन्निशुरा
त्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतो नारायणपरायणः ३ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे स दसतो द्वये ॥ आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ४

वैकं वेदमन्यापयेत्पश्चाच्छौचाचारांश्चशिक्षयेदितिवचनात् अथवाचारेभ्योऽप्यनपारंभेणाधीतवेदस्त्वंपुष्पतृतिवासंन्यासाश्चअतुर्द्धामिचये कुटीचकोबहुदकोहंतःपरमहंसइति तत्रपरमहंसधर्मः कथ्यतइत्यर्थेद्योतकोवातुशब्दोऽनिरपेक्षः अलोकपुः १ देहमात्रावशेषितइत्यस्यापवादमाह विश्रुपादिति यद्यसौभिभुत्पुत्यक्तंवासःपरंश्चात्मतिनिधिरुतणंविभ्रुयाद्धर्तुमिच्छेत् हिंकोपीनलक्षणमाच्छादनंविभ्रुपापपवाकौपीनंशीतातपनिवारकमेकमाच्छादनंयमिभ्रुपात्परंनाविभ्रुपादित्यर्थः सीतातपनिवारार्थमेकमाच्छादनंपतेः कौपीनात्परमित्याहुरेकेनान्याहिनावपुरीतिवचनात् कौपीनाच्छादनंचेत्येकवद्भावः नन्वर्थपातेरितिकेनज्ञातंशस्यतेतत्राह नालिमेति लिगदंडाभ्यांविनाकिंचित्नाचैभ्रुपात् लिगंचकृतांस्वादिमुद्राधारणं कमंडस्वादिकंवा सर्वभूताहितःशांतादिदेवीस्तक मंबलुरितिवचनात् वाङ्मापयेत्तसांयमनंजिदादित्वं लिगदंडाभ्यामितिविशेषणादेकपुस्तकणोपंठोन्यथापरमहंसत्वंनस्यात् पंकोवाग्देहचेतसांमितिहस्याति २ जनपाश्र्वयः ब्रामाद्यास्तमि तुरः यथाशयास्तस्यः प्रकाराभःपरिमज्ज्यमैसाध्याममाश्रयेत् अथमत्तखरेज्जैह्यंसायाहोपुपलक्षितंरतिवचनात् ३ नारायणपरत्वंदर्शयति परमोदिति अपोविश्वमात्मनिपश्येत् तदाधारत्वे नविद्यतमिविशेषःआत्मनीतिजीवाकिंनस्यादितिवमाह परमाति सदसतःपरेऽतकैवाचित्त्वेनभिकनरात्सर्वनामर्तज्ञातास्ति जीवस्वसंसारित्वेनानुत्कृष्टावभितादशोन्पोस्तीत्याह अहंपरति नैतादवा पूर्ववदृष्टाह आह्वानंवेति सर्ववस्तुसंनयेज्जगतिअवसितमात्मानंपरंज्जगद्वयेपीदृष्टंनामवितर्न ४

सुप्तप्रबोधयोःसुप्तिजामतोःसंधौअरुणोदयकालेशयनप्रारंभकालेचात्मनःस्वस्पर्शगतिं सतासौम्यतयासंपन्नोभवति अतःप्रबोधोऽस्मादित्यादिप्रमाणबलात्परमात्माधीनलक्षणास्यतिहरेश्चस्वातन्त्र्यलक्ष-
णंपश्यन्बन्धमोक्षमायामात्रमयंहरेरिच्छयानिर्मितंआतंपश्यन्वस्तुतः स्वातन्त्र्येणनान्याधीनत्वेनपश्येत् ५ मृत्युंभुवमितिनाभिनिंदेत् । स्वजीवितंवाऽधुवमिति तांहेकथंनिश्चयइतितत्राह कालमि-
ति भूतानांप्रभवाप्ययंकालारूपभगवदधीनप्रतीक्षेत किंवहुनासर्वभगवदधीनमितिपश्येत् ६ जीविकांचेतनादिलक्षणां वेदवादमतीत्यतर्कान्विशेषिकादिशास्त्रनिष्ठितान् अप्रयोजकंपक्षंसिद्धांतं
नाप्रयोजनपक्षीस्यान्नवृथाशिष्यबंधकत्वं नचोदासीनशास्त्राणिनविरुद्धानिवाभ्यसेत् ७ नव्यारूपयोपजीवेतननिषिद्धान्तमाचरेत् एवंभूतोपतिर्यातितदेकशरणोहारीमितिनिर्णीतमानं बहून्ग्रंथान्वे-
ष्णवाभासान्मोक्षविरुद्धान्वात्स्यायनादीन्ज्योतिःशास्त्रादीन् व्याख्ययोपजीवनंनकुर्वात् आरंभान्निषिद्धान्कृष्यादीन् ८ कृष्यादिनोत्पन्नद्रव्येणदानादिधर्मसंपादनोपपत्तेःकथमारंभान्नाभ्यसेत्तु-
च्यतइतितत्राह नयतोरेति प्रायोषतेराश्रमोधर्महेतुर्नभवति किंतु निरंतरोपासनपान्नानहेतुः ज्ञानाधिकारेप्रवृत्तस्यकर्माधिकारप्रवृत्तिरधःपातहेतुःस्यात् ईश्वराज्ञोल्लंघनदोषापातात् समेब्रह्मणि
चित्संततस्मरणसमर्थमंतःकरणंयस्यसतथातस्यैवंविधस्यपतेः आश्रमलक्षणदंडादिसाधारणंनचावश्यकमित्याह विभृपादिति यदाहपाद्भवत्कथं नाश्रमःकारणधर्मेक्रियमाणोभवेद्विदितः अतोयदा

सुप्तप्रबोधयोःसंधावात्मनोगतिमात्मदृक् ॥ पश्यन्बन्धंचमोक्षंचमायामात्रंचवस्तुतः ५ नाभिनिंदेद्भुवंमृत्युमधुवंवास्वजीवितम् ॥ कालंपरंप्रतीक्षेतभू-
तानांप्रभवाप्ययम् ६ नासच्छास्त्रेषुसज्जेतनोपजीवेतजीविकाम् ॥ अतिवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षकंचित्रसंश्रयेत् ७ नशिष्याननुबध्नातग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहू-
न् ॥ नव्याख्यामुपजीवेतनारंभान्नारभेत्कचिद् ८ नयतेराश्रमःप्रायोधर्महेतुर्महात्मनः ॥ शांतस्यसमाचित्तस्याविभ्रयादुतवात्यजेत् ९ अव्यक्ताल्लिंगो-
व्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तबालवत् ॥ कविर्मूकवदात्मानमदृश्योदर्शयेन्नृणाम् १० अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ प्रह्लादस्यचसंवादंमुनेराजगर-
स्यच ११ तंशयानंधरोपस्थेकावेर्यांसहस्रांनुनि ॥ रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् १२ ददर्शलोकान्विचरन्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ वृत्तोमात्स्यैः
कतिपयैःप्रह्लादोभगवत्प्रियः १३ कर्मणाकृतिभिर्वाचाल्लिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः ॥ नाविंदतजनोयंवैसोसावितिनचेतिच १४ तंनत्वाभ्यर्च्यविधिवत्पाद-
योर्भशिरसास्पृशन् ॥ विवित्सुस्तिमप्राक्षीन्महाभागवतोसुरः १५ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ विभार्षिकायंपीवानंसोद्यमोभोगवान्यथा ॥ वित्तंनैवाद्यभवतो
भोगोवित्तवतामिह १६ भोगिनांखलुदेहोयंपीवामवतिनान्यथा १७

त्मनःपश्यन्परस्परतदाचरेत् ९ वाद्याल्लिंगाभावेऽप्यांतराल्लिंगमस्तीत्याह अल्पतेति अव्यक्तेजनेनाज्ञातंमानसंल्लिंगंयस्यसतथा विद्यातपआदिभिरपकटितस्वरूपोऽसौ तर्ह्यस्यैकवक्तव्यमत्राह
व्यक्तार्थइति अपरोक्षीकृतभगवत्स्वरूपलक्षणपुरुषार्थः अनेनल्लिंगादिदंडधारणमेवंविधस्यनावश्यकमन्यस्येत्युक्तंभवति मनीषीनिरंतरमननशीलः अव्यक्तस्वरूपंदर्शयति अहमयः माह
तज्जनाक्षेपः कविरतिक्तावदर्शो १० अत्रापरोक्षज्ञानापपत्त्याचारे । इतिहाससम्प्रार्थमाह पुरातनमिति आजगरस्यअजगरव्रतचारिणः ११ सहस्रांनुनिसहस्रात्पर्वततटे प्रावेर्याकविषु
त्यक्तिक्षेत्रे तनूदेशैःशरीरावपयैः १२ विवित्सयावेदितुमिच्छया १३ सएवदेवचोसीनवेसिनाविपक्ष नज्ञातवान् १४ १५ भोगवान्संपन्नः ननुपारिगम्यमानस्यदेहत्वपीनत्वविशिष्टपारणा-
मोपिकस्माद्विदितस्यान्मावेराभ्यस्येवाकिमन्नचोद्यमत्राह वित्तमिति सत्पंकुष्याशुभोगवतोवेदिनोमीक्षाविदितंभवतीहलोकतत्त्वज्ञानमोगःसन्तु भोगिनामपेदेहःपीतोभवति इत्यंतरंनस्ती-
त्याह नान्यथेति १६ १७

मकृतेपितथास्यादितितत्राह नतइति अर्थोचितं यतोवितात्पीवेति यत्तस्मात् बतविस्मयौजायते लोकेनिमित्तांतराभावेतिपीनत्वंभोगित्वेनदृष्टं अत्रभोगित्वंनदृश्यतेपीनत्वंतुदृश्यते तस्मि
 त्तिमित्तांतरमस्ति तदस्मार्कश्रोतुंक्षमंचेद्वेदेत्यन्वयः १८ इतोपितिमित्तांतरेणभाव्यमन्यथाकवित्वादयोभोगिगुणानस्थिरित्याह कविरिति नचेत्तर्हि वेदाननुभवसि अभयमयं हि सौम्यमनभापो
 मयः प्राणस्तेजोमयीवागिति श्रुतेः यः कंटकैर्वितुदतिचंदनैर्यश्चलिपति अकृष्टोपारिकृष्टश्चसमस्तस्यचतस्यचेति श्रुतेः सर्वस्यसमः नद्वेक्षिनद्वेषं करोषिनोपि स्तुतिकरोषि अनेनसमत्वंविवृतं १९ इतर
 त्रविरक्तयाश्रीनारायणचरणारविंदस्मरणमकरंदपानमेवपीनत्वेनिमित्तमितिपरिहारमभिप्रेत्यमह्लादंप्रतिब्रूतेइत्याह नारदइति २० ज्ञानिष्वेकोभवानिदंवेदेत्यन्वयः इदमित्तिकिकेनसाधनेनवेदमत्रा
 ह वेदेति भवानध्यात्मचक्षुषापरमात्मानुग्रहोत्पन्नज्ञानेननृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणयोर्मार्गयोः पदंनिश्चितंविषयस्थानंवेदेतिशेषः २१ देहिनामज्ञानसंभवात्तेष्वेकत्वात्तममापितद्विषयं
 ज्ञानंनस्तीति किंनस्यादित्याशंक्यसत्यंविशेषोस्तितवेत्याह यस्येति हृदतत्वंसामान्यमितिमत्वाश्लिष्टइत्युक्तं केवलपाफलानामाकांक्षया ध्वांतमज्ञानलक्षणं अन्यत्राधिकारमज्ञानं तत्त्वामतिप
 चौकारणत्वेनदृष्टंयतस्तवनास्ति तस्माद्भवान्ज्ञानातीत्यर्थः २२ यद्यपिवक्तव्यांशोनास्त्यथापीदमप्राक्षीदित्येकविषयमश्रःकृतःपरिहारेप्रशान्त्याचनेकविषयःकथमयंसंगच्छतइतिचेत् निरुद्य
 मस्यविचंकथं निर्वृत्तस्यभोगःकथमभोगिनःपीनत्वंकथमितिप्रश्नानामपिबहुत्वात् इदमित्यस्याव्यपत्तेनजातिविशेषत्वेनचोपपत्तेः । तवप्रश्नान्ब्रूमइत्यनेनतदनुवादःक्रियतेउतपरिहारः । ना

नतेशयानस्यनिरुद्यमस्यब्रह्मनिहार्थयतएवभोगाः ॥ अभोगिनोयंतवविप्रदेहःपीवायतस्तद्वदनःक्षमंचेत् १८ कविःकल्पोनिपुणद्विक्रित्रप्रियक
 थःसमः ॥ लोकस्यकुर्वतःकर्मशेषेनद्वेक्षिनौषिवा १९ ॥ नारदउवाच ॥ सइत्थंदेयपतिनापरिपृष्टोमहामुनिः ॥ स्मयमानस्तमभ्याहतद्वागमृतयंत्रितः
 २० ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ वेदेदमसुरश्रेष्ठभवान्नन्वार्यसंमतः ॥ ईहोपरमयोर्नृणांपदमध्यात्मचक्षुषा २१ यस्यनारायणोदेवोभगवान्हृदतःसदा ॥ अक्त्या
 केवलयाश्लिष्टोधुनोतिध्वांतमर्कवत् २२ अथापिब्रूमहेप्रश्नांस्तवराजन्यथाश्रुतम् ॥ संभाषणीयोहिभवानात्मनःशुद्धिमिच्छता २३ तृष्णयाभववाहि
 न्याग्राम्यकामैरपूर्णया ॥ कर्माणिकार्यमाणोहंनानायोनिषुयोजितः २४ यहच्छयालोकमिमंप्रापितःकर्मभिर्धमन् ॥ स्वर्गीपवर्गयोर्द्वारंतिरश्चांपुनरस्य
 च २५ अत्रापिदंपतीनांचसुखायान्यापनुत्तये ॥ कर्माणिकुर्वतांष्ट्रानिवृत्तोस्मि विपर्ययम् २६

योऽदर्शनात् द्वितीयोपितद्वाचकपदप्रयोगाभावादनुपपन्नः तवमश्रानुद्दिश्यपरिहारान्ब्रूमइतिप्रश्नोपिगौरवादपुनरुक्तिचेदुच्यते ब्रूमव्यक्तापांवाचीतिधातोर्न्यक्तिर्नामस्पष्टीकरणंतस्यपरिहारार्थोप
 पत्तेः प्रभाश्रुतमित्यनेनापिस्पष्टीकरणमतीतेरिति ननुयदज्ञातज्ञापकंतदेवोपादेयं नचेदंतथा । मह्लादस्यभगवदनुग्रहेणज्ञाताशेषार्थत्वादतःकस्मैस्पष्टीक्रियतइत्याशंक्यतवज्ञातमस्याभिर्नवोध्यते
 किंतुमहत्संभाषणलक्षणार्थसेवयातःकरणशुद्धिःस्यादितिमत्वास्पष्टीक्रियतइत्याह संभाषणीयइति अनेनब्रूमइत्यात्मनेपदाधोविवृतइतिज्ञायते २३ निवृत्तिमार्गैरेवसेसारोन्मूलनहेतुरितिवक्तुं अन्
 तिमार्गस्तुनानादुःखहेतुत्वेनहेयःप्रैक्ष्यतेत्येतत्स्वानुभवसिद्धमित्याह तृष्णयेति भववादिन्यानदीवद्वर्तमानयासंसारपादिकयावा इतरनदीनामृतुभेदेनपूर्यपूर्णस्याती नास्याःकदापिपूर्तिरित्याह
 ग्राम्येति २४ यहच्छयादेवेच्छया लोकंशरीरंयस्माच्छोकात्मेत्येतिश्रुतेः नकेवलंस्वर्गोर्द्वारंकिंतुतिर्यंगादिजन्मनोपिकारणमित्याह तिरश्चांमिति अस्यमनुष्यशरीरस्यापिद्वारमितिशेषः २५ कथमा
 पुष्पोगवतोविचंस्यदित्यादिनापुनस्तुतंस्यादितितत्परिहरति अत्रापीति अत्रापिमनुष्यशरीरेपिदंपतीनांविपर्ययंदुःखंदृष्टुमिवृत्तिमार्गमाभितोस्मीत्यन्वयः अन्यापनुत्तयेसुखादनुपस्युःतत्स्वनि
 रासाय । सुखायकर्माणि करोति लोकोनतः सुखंनान्यदुपारमयेतिस्तोत्रः २६

कर्मणो निवृत्तस्वपुः स्वस्वमिरासाय सुखावाप्तौ किमंतरंगमिरपाशं न्यपदि सुखं स्वरूपमिदं तर्हि तत्प्राप्तीयमः कर्तव्यो न चैवं स्वरूपत्वात् । सुखं स्य तद्व्यक्तौ स्वरूपाच्छादकसर्वविषिदकर्मनिवृत्त्या विभूतमगव
त्यसावप्यवमुखानि चित्तमित्याह सुखमिति जलमानं वओ जलस्य हो ज्ञानमनाकुलम् स्वरूपाण्येतु जविस्वय्यप्यते परमा द्विभोरित्यादि हि शब्देन दर्शयति अस्यात्मनो जीवस्य स्वरूपमूर्तयत्सुखं तत्सर्वहोपरतेः
प्रसन्नात्सर्वोपार्जहाचेष्टायस्य सत्सर्वहः । को ह्येवान्मादिति श्रुतेः । उपाधिकाऽत्युद्रिक्ता रतिरानंदो यस्य स उपरतिः पदेषु आकाशमानंदो न स्वादिति श्रुतेः सर्वहश्च उपरतिश्च सर्वहोपरतिस्तस्मादरेराविर्भवतीति
शेषः उपोधिक इति सूत्रात् ततः किं तत्राह मनः संस्पर्शजानिति मनोधिष्ठितं द्रियाणां विषयैः संस्पर्शनात्संबंधात् । जाताश्छस्तान् सग्रादिभोगान्न संविशेत् न सेवेत । बुद्धिमानिति शेषः २७ एतदंगी
कारविरुद्धस्य बाधकमाह इतीति । आत्मन इत्येतदुक्तमित्येवं तत्रासिद्धमिति शेषः इति शब्दः प्रकाशवचनः । तत्र पुमान्संतं सदा तनं स्वार्थं पुरुषार्थं विस्मृत्याऽसति भगवत्प्रसादेन निवर्तमाने द्वैतेऽन्यथाज्ञाने
विषये । विचित्रां सुरनरादि नाना योनि विषयां घोरां संसृतिमाप्नोतीत्यन्वयः २८ स्ववृष्णाया अनिवृत्तकत्वात् संसारस्य घोरत्वमितीममर्थसदृष्टा तमाह जलमिति । तदुद्भवैर्जलोद्भवैः शैवलादिभिरज्ञो ज्ञानर
हितोऽन्तर्द्रियो मृगतृष्णां सूर्यमरीचिसंपृक्तसलिलं पथोपधावेत्तथा स्वतः स्वतं प्रादरेरन्यत्र देवदत्तादावर्थदकूपुरुषार्थदर्शी २९ ननु पुरुषार्थसाधनत्वेन जातेर्देहादिभिरनुष्ठिताः क्रियाः सुखादिहेतवः स्युरि

सुखमस्यात्मनोरूपं सर्वहोपरतेर्हियत् ॥ मनः संस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगाश्छस्तान्न संविशेत् २७ इत्येतदात्मनः स्वार्थं संतं विस्मृत्य वै पुमान् ॥ विचित्रामसति
द्वैते घोरा माप्नोति संसृतिम् २८ जलंतदुद्भवैश्छन्नं हित्वा ज्ञो जलकाम्यया ॥ मृगतृष्णामुपाधावेत्तथान्यत्रार्थदकसंतः २९ देहादिभिर्देवतं त्रैरात्मनः सुख
मीहतः ॥ दुःखात्ययवानीशस्य क्रियामोघाः कृताकृताः ३० आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविरक्तस्य कर्हि चित् ॥ मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रिये
तकिम् ३१ पश्यामि धनिनां लेशं लुब्धानामजितात्मनाम् ॥ मया दलब्धनिद्राणां सर्वतोपिविशंकिनाम् ३२ राजतश्चोरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः ॥
अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्भयम् ३३ शोकमोहभयक्रोधा रागद्वेषादयः ॥ यन्मूलाः स्युर्दृष्ट्यां जह्यात्सृष्ट्यां प्राणार्थयोर्वुधः ३४ मधुका
रमहासर्पौ लोके स्मिन्नो गुरुत्तमौ ॥ वैराग्यं परितोषं च प्राप्ताय च्छिक्षया वयम् ३५

स्वाशक्त्य भगवत्पण्यनुद्विचिकित्सारहिताव्यर्थादित्याह देहादिभिरिति । यायाः कृताकृताः क्रियास्तास्ताः सर्वा अपि मोघाः तत्र हेतुगर्भविशेषणम् अनीशस्येशविरुद्धस्य ३० इतोपिविद्याया
नेन प्रयवनीपम् आध्यात्मिकादिकेशाग्रहणीतत्वेन तु दुःखमस्तं वदकवत्समृद्धशरीरबलाभावात् कृतातपाशबद्धगलस्य पुरुषस्य पुरतो निहितशीरासकवद्बन्धमिति चित्तमित्याह आध्यात्मिकादिभिरिति
कामैः शब्दादि विषयैः ३१ कस्मश्चिददृष्टबलादुपाजितवित्तस्य स मृद्धशरीरबलस्याविलोभाभिभूतमनस्कत्वेनापि भोगोपुर्णत्वात् । पश्यामीति ३२ प्राणार्थवद्भयम् अर्थवतः प्राणमर्थमवतिप्राणव
तोर्थवत्त्वमेति वा ३३ ननु सर्वानर्थं शमनोक्तकारणमित्याशंक्य स्युहासर्पापदो निपानमवस्वपामप्यवयमंतः कारणमित्याह शोकेति । यास्युहामूलं देवातेतथाप्राणेऽर्थे च स्युहा । वेपथ्वस्तिसृते ताहि
रोधि नो जनात् प्राणसंकटे माप्रे प्राणरक्षणे स्पृहापिनकार्या किमुतार्थं इति दर्शनाप्यप्राणग्रहणम् ३४ विचरतः प्राणमर्थं विजस्युहया शोकादिकं स्यादित्या युक्तानर्थमधुकराजगरहृष्टेन बोधयति मधुकरेति ।
गुरुत्तमाया शिखासाऽऽम्पामेवाप्रेति गुरुत्तमादित्युक्ते ३५

यथाचतस्रधुवसंहत्वाप्योमधुहरति तथा वित्तापादकंहत्वाकृच्छ्रादाजितं राजान्यतमोहरेत्तमधुव्रतस्थितिं हृष्टासर्वकामेभ्योविरागःशिक्षितः ३६ उदरपोषणप्रयत्नशून्योनीहः । नोचेच्छयाऽप्यमा
संचेन्महाहिरजमरः ३७ भूरिगुणोपेतं कस्मिंश्चिद्विवाहयेवभुक्त्वा नक्तं भुंजे कस्मिंश्चिदिनेन कंभुक्त्वा द्विभुंजे ३८ ३९ क्षौमंदुकूलमित्यादिकमेकस्मिन्जन्मनि बहुजन्मनि चेति यथायोग्यमंगीकर्तव्यं
देवलघ्नेन भुंजे इति दिष्टमुक् । क्षौमाद्याच्छादनं गजादिभिश्चरणक्षेत्रजन्मनि प्रासादादिशयनम् । मृषष्टयनं च पश्वादिजन्मनि । भस्मादौ शयनं श्वानादिजन्मनि बाल्ये च भजिनादि भजिनाद्याच्छाद
नमृष्यादिजन्मनि अस्मिन्जन्मनि जन्मांतरे वा । दिग्वासाः दिगंबरः ४० ४१ ४२ सत्त्वादिगुणस्वभावेन विषमं सात्त्विकराजसतामसभेदाभिर्जसर्वेभ्योभयं मत्त इति यतिधर्मत्वात् भूतानां भद्रमेवाशा
से तत्रापि भगवत्स्वामित्वं न विस्मरामीत्याह आशास इति उतेत्याशास इत्यनुवर्तते जगत एक एव स्वामीति भावमैकात्म्यं उताशासे कस्मिन्विषये महात्मनि भगवद्विषय इत्यर्थः ४३ तुर्याश्रमस्थेन वि
हितोपासनानंतरं मिदं च कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमार्गत्वादित्याह । विकल्पमिति । विकल्पं जगच्चित्तमनोवृत्त्याभिमानिविन्यसेज्जुहुयात् । जगच्चित्ताख्याग्याधीनमिति चिंतयेत् । चित्तमग्निमर्थेषु भ्रममाणे

विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षितो मेमधुव्रतात् ॥ कृच्छ्रासंमधुतद्वित्तं हत्वाप्यन्योहरेत्पतिम् ३६ अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहम् ॥ नोचेच्छयेव
हहानिमहाहिरिव सत्त्ववान् ॥ ३७ ॥ क्वचिदल्पं क्वचिद्भूरिभुंजेन्न साध्वसाधुवा ॥ क्वचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित् ॥ ३८ ॥ श्रद्धयोपहतं कापि क
दाचिन्मानवार्जितम् ॥ भुंजेभुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद्विवाहयेवभुक्त्वा नक्तं यदृच्छया ३९ क्षौमंदुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा ॥ वसेन्यदपि संप्राप्तं दिष्टमुक्त्वा तुष्टधीरहम् ४०
क्वचिच्छये धरोपस्येत्पणपर्णाश्मभस्मसु ॥ क्वचित्प्रासादपर्यं केकाशिपौ वा परेच्छया ॥ ४१ ॥ क्वचित्सातो नुलिसांगः सुवासाः सगलंकृतः ॥ रथे भास्वैश्वर
नृकापि दिग्वासाग्रहवत्क्वचित् ॥ ४२ ॥ नाहं निदेचनस्तौमिस्वभावाविषमं जनम् ॥ एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४३ विकल्पं जुहुयाच्चि
त्तेतन्मनस्यर्थविश्रमे ॥ मनोवैकारिके हत्वा मायायां वैजुहोत्यमुम् ॥ ४४ ॥ आत्मानुभूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृष्टुनिः ॥ ततो निरीहो विरमेत्स्वानु
भूत्यात्मनि स्थितः ॥ ४५ ॥ स्वात्मवृत्तं मयेत्यंते सुगुप्तमनुवर्णितम् ॥ व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवानहि भगवत्प्रियः ४६

भगवत्पुपाधावमाने मनसि मनोनामैव्राधीनतया तिष्ठतीति चिंतयेत् । मन इदं वैकारिके रुद्रे हत्वा सां चित्याभुं रुद्रं मायायां मत्कातिविकारे महत्तत्त्वो विरंचेसां चित्यतां मायां तां विरंचं वात्मानुभूतौ चित्तमकृतौ जुहुया
त् चिंतयेत् । चित्ताख्याग्रेधीनं हि जगदेतद्विचिंतयेत् । मनोनामैव व्रतशगममिदमिति चिंतयेदिति वाक्पात्सर्वमवगतं व्यं अत्र जडकार्यस्य जडकारणात्मकत्वं चेतनस्य चेतनार्थिनत्वं चित्तनीयमि
त्यर्थः । तामात्मानुभूतौ स्वानुभूते लक्ष्मा आत्मनि स्वामिनि पत्न्यौ निरंतरं चिंतयेत् ततो मुनिरनंतरं कृतकृत्यः वेतवेद्यस्य सर्वस्य मुनिः स द्विरुदाहृतः इत्युक्तमालावचनात् । किंच सत्संसाधुगुणं पूर्णं
विष्णुं पश्यतीति सत्यदृक् स्वानंदानुभवात्मनि स्वमाहेन्द्रास्थितः । महिम्नि स्वमहीपत इति वचनात् । स्वरूपानंदज्ञानात्मनि ब्रह्मणि स्थित इति वा निरीहो निषिद्धचेष्टारहितो विरमेत् कृत्वा इति शेषः
४४ ४५ प्रतिपादितमर्थं निगमयति स्वात्मोति मया स्वात्मनो मम वृत्तं तुभ्यमनुवर्णितमिति पन्वयः । स्वात्मनो जीवस्ववापरमात्मनो वा । कीदृशं सुखतो लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं रदितं । आंतरतो विपरी
तत्वेन प्राप्तं शास्त्रसिद्धत्वाच्छास्त्रीयमित्यर्थः । अंशास्त्रीयत्वान्मुक्तः शास्त्रापेक्षमिदं विदुः । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमभिधीयत इति वचनादुक्त एवार्थः । इदं सिद्धमिति पश्येत्प्राह भवानिति ४६

१ तुर्याश्रमेनेति पादान्तरम् २ सुखतः आपाततः अशास्त्रीयत्वात् शास्त्रेण प्रतीतत्वात् शास्त्रमप्येतत् । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमेवेति भावः । दी २

ततः प्रह्लादेनांकितमिदं तस्मिन् तद्गमनमाह नारद इति पारमहंस्यं परमहंसानां निवृत्तिमार्गं स्थानां विद्यमानम् ४७ इति श्रीभागवते म० सप्तमस्कंधे वि० टी० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ सर्ववर्णाश्रमाणां गृहाश्रमसूत्रात् सूचीकृतः । हन्यापेन वर्षाद्याश्रमधर्मनिरूपणं गृहाश्रमधर्मनिरूपणस्य त्रिधापे । तत्र नापृष्टः कस्यचिद्गृहादिति न्यायात् युधिष्ठिरः पृच्छतित्याह । युधिष्ठिर इति । एतां पदवीमन्याश्रमविषयां विधिनापकत्वेण १ नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वम् २ गृहोचिताः क्रियाः पंचपञ्चलक्षणाः । पंचपञ्चसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः । भूतपित्रमरममनुष्याणां हामस्ता इति प्राज्ञवचनः । वासुदेवार्पणं कुर्वन्निविशेति शेषः ३ उपशां ब्रजनेन संन्यासि जनेनाहृतं कामितम् ४ स्वप्नं हृष्टोत्थितः स्वप्नहृष्टपदार्थसंगं यथाजहाति तथा जापादिसंगं मुंचेदित्यन्वयः ५ यावदर्थो यावदेहयात्राप्रयोजनो देहादावुपासीनो वातिष्ठमासस्तत्र देहादौ रक्तवत्स्निग्धवन्नरत्नानरत्वं नृपसेरूपजेत् । यतिर्भवेदित्यर्थः ६ ७ अंतरिक्षं चावापृथिन्येमेधपभयमच्युतेन निर्मितं यद्विद्धि तमुपजृम्भितं लोका इति शेषः । तत्सर्वज्ञानं स्वकीयमिति न स्वीकुर्यात् ८ यावदर्थ इत्युक्तं विवृणोति । यावदिति जठरं यावदन्नं भ्रियेत्तदग्राति तावदन्नं स्वत्वं स्वकीयमिति स्वीकुर्यात् । ततो धिकादाने दं ब्रूयामि

नारद उवाच ॥ धर्मपारमहंस्यैव मुनेः श्रुत्वा सुरेश्वरः ॥ पूजयित्वा ततः प्रीतिजामं त्रयप्रययौ गृहान् ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्दशो
ध्यायः ॥ १४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चांजसा ॥ यायादेव ऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ साधु पृष्ठं महा
भाग लोकानामनुग्रहता ॥ तत्त्वेन तदहं वक्ष्ये नैष्कर्म्येन कर्मणाम् ॥ २ ॥ गृहेष्वेव स्थितो राजन क्रियाः कुर्वन् गृहोचिताः ॥ वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत म
हामुनीन् ॥ ३ ॥ शृण्वन् भगवतो भिक्षुमवतारकथामृतम् ॥ श्रद्धधानो यथाकालमुपशांतजनादृतम् ४ तत्संगाच्छनकैः संगमात्मजायात्मजादिषु ॥
विमुंचेन्मुंचमानेषु स्वयं स्वप्रवदुत्थितः ५ यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पांडितः ॥ विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ६ ज्ञातयः पितरौ पुत्राभा
तरः सुहृदोपरे ॥ यद्वदंति यदिच्छंति जनुमोदेत निर्ममः ७ दिव्यं भौमं चांतरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितम् ॥ तत्सर्वमुपयुंजीरन्नस्वीकुर्यात्स्वतो ब्रुवः ८ याव
द्वियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् ॥ अधिकं यो भिमन्येत सस्तेनोदंडमर्हति ९ नृगोस्वराश्वमर्काखुसरीसृपविमक्षिकान् ॥ आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरेषा
मंतरं क्रियत् १० त्रिवर्गेनातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेधयपि ॥ यथादेशं यथाकालं यावद्देवोपपादितम् ११ आश्वभ्यो ते वसायिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा ॥
आश्वेतां महतो दारा नृणां सत्त्वग्रहे होयतः १२ जह्याद्यदर्थे स्वान् प्राणान् हन्याद्वापि तरंगुरुम् ॥ तस्यांस्वत्वं हि यां जह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः १३

त्याह अधिकमिति १ आसुभुकृपवसश्रमात्तारोमकैरुपतइत्यभिधानं । वयःपक्षिणः अंतरंभेदः कियान्नकोपिपराधीनत्वाविशेषात् १० अतिकृच्छ्रेणशास्त्राविहितमार्गेणशुद्धमतिशयादिसत्त्वेन गृह
मेधीगृहस्यः । अपिसर्वाश्रयस्वेपिदैवोपपादितंयवादित्रीहिजातमयाचितोपपन्नंवा ११ कर्मार्गेचेद्द्वाराग्रहणंमयोजनंनमाम्यभोगः तथास्वेतदाशापूरणस्यदुःसाध्यत्वेनतत्प्रयत्नेमहान्दोषोपपद्येत त
न्मिमांसेनाह । आम्वेति । यदर्थेयषामर्थेकामपूरणार्थंस्वभावान्जघातपिब्रंवागुहंवाहन्यात्तद्विरोधेसतीतिशेषः किंच यतोपेभ्योनृणांसत्त्वग्रहोसत्त्वगुणग्रहोभेर्धनिग्रहोभवतीतिशेषः तानेतान्य
इतोदारानाप्त्वाकामान्यथायोग्यंसंविमस्यश्रेयसेषधेतेतिषः १२ पथंगनामाणासपहारिणितिर्हितयाश्रेयसेषधनंकयमिरपाशंनयाह तस्यामिति सत्त्वग्रहइत्पाविकमुत्तरमापिसंबन्ध्यते अक्षितोपि
यस्याःसत्त्वग्रहस्तस्यांनिपातेनसत्त्वेनजितोब्रशंगतःसपुमांस्तस्यांनिपातंजघादिरप्यन्यः यद्विस्वात्मानमुहंभ्यसानर्ततेतर्हितस्यास्त्वागपवरीयामिति । इममर्थेहिशब्देनदर्शयति । दृष्टाधिकारामिति

नापिदमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशर्यावासेष्वभिवारिणीमिति च यत्रानुकूल्यं देवपत्योस्त्रिगंस्तस्य वर्धते मृते जीवति वापत्यौ यानान्यमुपगच्छति । सेहकीर्तिमवाप्नोति मोक्षते चोमपासह स्त्रीभिर्भर्तु
वचः कार्यमेष्टधर्मः परः स्त्रिय इति च १३ ग्राम्यधर्मेण शरीरमेवानित्यं क्षणिकं भयग्रस्तं भयमुपजायते । ननु नित्यमस्त्यनित्यदुःखं शरीरं च कृमिविद्धमस्मावसायिनवरभनेनाकाशशरीरमस्मानंदुरुत्पादयेत्तत्कह
णामंतरेणातोदुःखदेतुत्वादुश्चरित्रस्त्रीत्यागएव श्रेयानित्याशयवानाह ॥ कृमोति । तदीयदेहेवाक्पमाणा रतिर्यस्याः सा तथा । आत्मा परमात्मा । अत्रात्मा जीवः केन स्वाच्छरीरप्रसंगादित्यत उक्तम्
नमश्छादिरिति । नमश्छादिराच्छादनं यस्य स तथा नमो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । आकाशशरीरं वस्त्रेति श्रुतेः । अणुर्होष आत्मा पंचाणुते स नीतः पुण्यं च पापं चेति श्रुतेर्जीवस्याणुपरिमाणत्वेन सिद्धत्वात् १४
यजदेव पूजासंगतिकरणदानेष्विति धातोः यज्ञो नारायणारूपदेव पूजातत्करणवशो धितेः सिद्धेर्ज्ञानसाधनयोग्यैरर्थैः स्ववृत्तिदेहयात्रालक्षणं कल्पयेत् । तत्रापिशेषेऽवशिष्टवस्तुनि स्वत्वं स्वकीयत्वं त्यजे
यः स माहो महतां स न्यासिना पदवीमाप्नोतीत्यन्वयः १५ देवादेवागेषु तदंतर्पामित्वेन ततो भिन्नत्वेन भगवत्पूजे वधिषेत्पाशयेनाह । देवानिति १६ यो ह्येव दास्य यज्ञाधिकारोऽस्ति पदावा स र्वापन्नसंपदः
स्पुस्तदा वैतानिकविधिना मिहोत्राविधिना वापजेदित्यन्वयः १७ ननु मुख्यो मादिकरणं भगवत्पूजैति जनकं कृतनाह नहीति १८ उपसंहारमुक्तेनोक्तार्थनिर्धारयति । तस्मादिति ब्राह्मणान्ननं यस्य स तथा स

कृमिविद्धमस्मनिष्ठांतं केदंतुच्छं कलेवरम् ॥ कृतदीयरतिर्मार्याकायमारमानमच्छदिः १४ सिद्धेयज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्दृष्टिमात्मनः ॥ शेषे स्वत्वं त्यजेष्वाज्ञः
पदवीमहतामियात् १५ देवानृषीन् ब्रह्मतानि पितृनात्मानमन्वहम् ॥ स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् १६ यर्ह्यात्मनोधिकारोऽस्ति सर्वाः स्युर्यज्ञ
संपदः ॥ वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् १७ न ह्यग्निमुखतो यत्रैव भगवान्सर्वयज्ञभुक् ॥ इत्येतद्विषयाराजस्यथाविप्रमुखेद्दुतैः १८ तस्माद्वा
ह्यणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः ॥ तैस्तैः कामैर्यजेच्चैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननम् १९ कुर्यादपरपक्षीयं मासि प्रोष्ठपदे द्विजः ॥ श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्वंधूनां च वित्त
वान् २० अयने विषुवे कुत्वां व्यतीपातो दिनक्षये ॥ चंद्रादिष्वोपरागे च द्वादश्यां श्रवणेषु च २१ तृतीयायां शुक्लपक्षेन वम्यामथ कार्तिके ॥ चतसृष्वप्यष्ट
कासु हेमं तेशिशिरे तथा २२ माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे ॥ राकायावानुमत्पावामासर्क्षाणि पुनान्यपि २३ द्वादश्यामनु राधास्याच्छ्रवणस्ति
स्रउत्तराः ॥ तिसृष्वेकादशी चासु जन्मक्षौम्ययोगयुक् २४ त एते श्रेयसः कालानृणां श्रेयोविवर्धनाः ॥ कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयोऽमोघं तदायुषः २५

१९ ननु यज्ञसंभारे सति विशिष्टफलप्रदः कालः कथित इति कुर्यादिति । यो ह्येकस्याख्येति हमात्मा वास्यामारभ्य कन्यायाश्चास्यापर्वते । तत्राप्यपरपक्षीयकाले श्राद्धं कुर्यादित्युक्तं यथेष्टं न्येत्यम्
तद्वंधूनां चित्तमातृबंधूनां पितामहमातामहादीनाम् २० अयने उत्तरदक्षिणसंज्ञे । विषुवे संवत्सरांतं संक्रमणे । कुत्वां ममाशस्यायां श्रवणेषु श्रवणादित्रिषु । चतसृष्वप्यष्टकाः शिशिरः सप्तम्यादिनिषु नयोदश्यां च । तदुक्तं स
प्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव नयोदशी । चतसृष्वष्टकाः मोक्षाः सर्वपक्षाद्विशेषत इति २१ बुधिकात्मा वास्यामारभ्य मकरमात्मा वास्यापर्वतः कालो हेमंतः तदुपरिकालः शिशिरः हेमंतेशिशिरे चैव नित्यं भादे
मुणोत्तरमिति वचनान् अयमापि विशिष्टकालः २२ राकापौर्णमासी मघापौर्णमास्योः संगमे शशिनित्तिनीवालोऽस्यात्परे नष्टे कुदूरावास्या अनुमतिर्दने राकासं पूर्णपौर्णमासी चेति हका
युधः राकायावानुमत्पापुतानि मत्स्यक्षत्राणि २३ यास्ति स श्रवणादि तारा आसुतारा पुमाक्षे कावशी पुष्पकाकोऽन आद्वकरणं च विकल्पः । एकादश्यां श्राद्धकरणस्यापि दत्त्वा भवैव्यवसिद्धां विनस्तदा शरं
ति नैविद्या शरंति च वा यथेकादशी पुष्पदिनम् अमक्षिपमाणं कर्म सफलं तथा वित्तं वापितारास्ति विवा अन्नमक्षमं श्राद्धकाल इति शेषः । सौम्ययोगयुक् मृगशिरसमाधियुक्तं दिनं च २४ २५

२६ २७ २८ सत्पात्रं विशिनष्टि विश्वमिति यस्मिन्दे शोभा गवतस्तस्मिंश्चराचरं सर्वजगदस्तीति ज्ञातव्यं यतिर्यस्य गृहे भुंक्ते तत्र भुंक्ते हरिः स्वयं हरिर्यस्य गृहे भुंक्ते तत्र भुंक्ते जगदयमिति वचनात् २९
अर्चाशालग्रामादिप्रतिमा पुराणेषु भागवतादिषु विश्रुताः ३० कृष्णावेण्यादयश्चेत्राणि पुरुषोत्तमादीनि अर्हैः पूज्यैरगस्त्यादिभिराश्रितान्यश्रितानि ३१ फल्गुनं स्थानं हरपुरं कन्यातीर्थवा ।
कन्यापुरं फल्गुनं स्यात्स्थानं हरपुरं च तदित्याभधानं वाराणसीपुरीकांची ३२ ३३ हरेरर्चाश्रिताः हरिक्षेत्रादयः पुनर्वर्चनं सर्वस्मात्तेषां श्रेष्ठ्यद्योतनाय ३४ एतद्देशानिषेवणेनाके विशेषफलमि
तितत्राह धर्मइति कृष्णातरंगसंभूतपवनस्पर्शमात्रतः निर्धूतपातकाः सर्वजनाविष्णुपदं यपुरित्यादिशास्त्रेषु सहस्राधिकफलोदयस्वेनोदितः पात्रेष्वपि तारतम्यमास्तितत्रमुख्यपात्रं हरिरित्याह पात्र
मिति पात्रतारतम्यवित्तमैः कविभिः पात्रं च निरुक्तं वैमुख्यत्वेन निर्णीतं ह्यित्यन्वयः ३५ कितदित्यत उक्तं हरिरिति चराचरं यन्मयं पत्स्वामिकं पद्व्याप्तं सर्वयस्मात्तस्माद्हरिरेव मुख्यं पात्रमित्यन्वयः
इदं भवतोपि सिद्धमित्याह देवेति ब्रह्मात्मजादिषु सत्सु देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयस्तएवार्हतः पूजायोग्याप्येष्वपि सत्सु तत्र तत्र यज्ञशालायामप्युत्तोगुणतो वयतः स्वरूपतश्च च्युतिरहि तत्त्वात् श्रीनारायणोऽग्रपूजायां
येषु स्थानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् ॥ पितृदेवदृभूतेभ्यो यद्व्रतं तज्ज्वनश्चरम् २६ संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा ॥ प्रेतसंस्थामृताहः सुक
र्मण्यभ्युदयेनृप २७ अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयसावहान् ॥ सर्वैषु पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते २८ विश्वं भागवतो यत्र जगदेतच्चराचरम् ॥ य
त्र ब्राह्मणकुलंतपोविद्यादयान्वितम् २९ यत्र यत्र हरेरर्चासदेशः श्रेयसांपदम् ॥ यत्र गंगादयो नद्यः पुराणेषु चाविश्रुताः ३० सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्य
र्हाश्रितान्युत ॥ कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ३१ नैमिषं फल्गुनं सेतुः प्रभासो थकुशस्थली ॥ वाराणसी मधुपुरी पंपा बिंदुसरस्तथा ३२ नाराय
णाश्रमो नंदासीतारामाश्रमादयः ॥ सर्वे कुलाचलाराजन्महेंद्रमलयादयः ३३ एते पुण्यतमादेशा हरेरर्चाश्रिताः पुनः ॥ एतान्देशान्निषेवेतश्चेयस्कामो ह्य
भीक्ष्णशः ३४ धर्मो ह्यत्रोदितः पुंसांसहस्राधिकफलोदयः ॥ पात्रं चात्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः ३५ हरिरेवैक उर्वीशयन्मयं च चराचरम् ॥ देवर्ष्यहंत्सु वै
सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु ॥ राजन्यदग्रपूजायामतः पात्रतया च्युतः ३६ जीवराशिभिराकीर्णजांडकोशांघ्रिपोमहान् ॥ तन्मूलत्वादच्युते ज्यासर्वजीवात्म
तर्पणम् ३७ पुराण्यनेन मृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः ॥ शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ३८ तेष्वीशो भगवान् राजंस्तारतम्येन वर्तते ॥ तस्मात्पात्रां हि पुरु
षो यावानात्मा यथेयते ३९

पात्रतयामतस्त्वया ज्ञातइति पयतो मुख्यपात्रं हरिरित्यवधारणायुक्ता ३६ किंच प्रत्येकं पूजापेन विधेया भगवत्पूजा तत्तृप्ति संभवात् तन्मूलत्वात् तेषां तन्मूलनिषेचनं शास्त्रानामिवेति मुख्यवेष्णवसि
द्वातमाह जीवराशिभिरिति ३७ ननु मुख्यपात्रालाभे विहितकर्मानुष्ठानविषयाभावेन तद्विधानं व्यर्थमित्याशंक्यत तत्तद्योग्यपात्रं वक्तुं केचन सृष्टिप्रकारमाह पुराणीति अनेन दया सुगादिरिणानृतिर्य
गादिसंज्ञितानि पुराणि शरीराणि सृष्टानीत्यन्वयः सतः कितत्राह शेते इति श्रीहरिरेषु पुरेषु भोगाय तनेषु जीवेन रूपेण स्वप्रतिविवेन सह शेते इति यत्तस्मादसौ पुरुष इत्युच्यते जीवोपि स भवति शेषः
पुरिशयनात्पुरुष इति विश्रुतिरिह शब्देन सूचयति ३८ ईशो भगवांस्तेषु पुरेषु स्थितः पुरुषनामसु जीवेषु च तारतम्येन तत्तद्भक्त्यादिगुणतारतम्यानुसारेण सन्निधानतारतम्येन वर्ततइति यस्मात्तस्यात्तत्तयो
ग्यानुसारेण पुरुषो जीवराशिश्च पात्रं । तर्पतयोमिह रिस्मरणपूर्वकमिति शेषः भक्तसन्निधानतारतम्येन हरेन तु स्वरूपनारतम्यं तदुक्तं ब्रह्मादिस्थानवरांतेषु न विशेषो हरेः कवित् । अयं किं पात्रमिति शेषेण तार
तम्येन वर्तते चेति भक्त्याधीत्यभावमाह यावानिति पुरुषेतु स्थित आत्मा यावान् मदिह्मा यथा येन प्रकारेण ज्ञायते तदानुक्रमेण जीवराशिः पात्रमित्यर्थः ३९

हरिमतिमापूजायाः पुरुषस्थितपुरुषनाम्नोहरेः पूजासम्पत्फलवतीत्याशयेनाह दृष्टेति कविभिस्तेषां नृणामिध आत्मनोहरेरवज्ञादृष्टात्रेतायांसपर्या क्रियायैहरेरर्चाकृतापस्मात् ४० ततः केचि
त्संश्रद्धयासपर्यया अर्चायां हरिमुपासतेपेतेषां पुरुषस्थितहरिद्विषां सोपासैदिकफलमंतरेण परमपुरुषार्थप्रदानभवतीत्यन्वयः ४१ मुख्यपात्रमाह पुरुषेष्ठाति । कीदृशो ब्राह्मणो मुख्यपात्रमित्य
तस्तद्विशिष्टाति तपसेति । तनुमतिमास्थानं अत्र शिलावत्प्रतिमाः संतो विमाचाश्च हरेः स्मृता इति वचनात् विमादिमात्रं हरिशिलास्थानीयं न किंतु तपआदिगुणविशिष्टब्राह्मणकुलं अन्यथा हरेरर्चासापु
रुषार्थप्रदानस्यादितितदुपासाविनिव्यसुपात्रं ब्राह्मणं विदुरिति कथनं व्यर्थं स्यादतएव ब्रह्माणतीति ब्राह्मण इति तत्पदं प्रायोजि ४२ ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे विजयध्वजटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च कार्याणां कारणे पुरुषः प्रवेशलक्षणं च तत्साधनं च प्रपंचस्वरूपं च निरूपयत्यस्मिन् अध्याये तत्र प्रथमतो ब्राह्मणादपि ज्ञाननिष्ठमुत्तमं पात्रं दैवोपलब्धेन द्रव्येणैवानिच्य नैमित्तिका क्रियाकरणं
धर्माधर्मविवेकश्च कथ्यते । तत्र ब्राह्मणान्विवेचयति कर्मेति । कर्मनिष्ठा गृहस्थाः तपोनिष्ठा वानप्रस्थाः स्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणः प्रवचननिष्ठाः कुटीचकाः बहूदकाश्च योगनिष्ठा हंसाः ज्ञाननिष्ठाः परम
हंसाः १ तत्र संततं तैरानंत्यं मुक्तिचेच्छता ज्ञाननिष्ठा यपरमहंसाय कल्पानि पिबुम्यो दीयमानान्यभ्यानि दातव्यानीति विधिरित्यन्वयः दैवकर्मणि च तस्मादतिशेषः तदभावे परमहंसाभावे इतरेभ्यो हंसादिभ्यः

दृष्टातेषां मिथो नृणामवज्ञामात्मनो नृप ॥ त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ४० ततोर्चायां हरिकेचिच्छ्रद्धया च सपर्यया ॥ उपासते उपासाहिनार्य
दापुरुषद्विषाम् ४१ पुरुषेष्वपि राजेंद्रसुपात्रं ब्राह्मणं विदुः ॥ तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ४२ नन्वस्य ब्राह्मणाराजन्कृष्णस्य जगदात्मनः ॥
पुनंतः पादरजसा त्रिलोकीदैवतं महत् ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ कर्मनिष्ठा हि जाः केचि
तपोनिष्ठानृपाः परे ॥ स्वाध्यायेन्ये प्रवचने अन्ये च ज्ञानयोगयोः १ ज्ञाननिष्ठाय देयानि कथान्या नंत्यमिच्छता ॥ दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथा हतः २
द्वौ दैवे पितृकार्पणं त्रीनैकैकमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ३ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च ॥ सन्ध्यां भवंति नैतानि
विस्तरात्स्वजनार्पणात् ४ देशकाले च संप्राप्तमुत्पन्नं हरिदैवतम् ॥ श्रद्धया विधिवत्पात्रेन्यस्तं कामधुगक्षयम् ५ देवर्षिपितृभूतेभ्यः आत्मने स्वजना
य च ॥ अन्नं संविभजन्पश्येत्सर्वतः पुरुषात्मकम् ६ न दद्यादामिषं श्राद्धेन चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥ मुनीनां स्यात्पराप्तीति र्थथानपशुर्हिसया ७

श्राद्धादिदानं स्यात् तत्रापि यथा हतः यथा योग्यं २ अन्नभोक्तुः संरूपानियमानाह द्वाविति ३ कुतो विस्तारो न कर्तव्य इति तत्राह देशेति स्वजनार्पणात् आत्मीयार्पणलक्षणात् 'विस्तारादेतानि देशकालो
चितश्राद्धादीनि सन्ध्यां भवंतीति यत्तस्माद्विस्तारं न कुर्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ४ ५ ६ यतः श्राद्धभोजने मुख्यपात्राधिकारित्वे मांसविधानं कथमुपपद्यता इति तदपवादत्वेन विधत्ते न दद्यादिति शास्त्रांतरविधिमोक्षि
तेन केनचित्कामपरिभोगेन मस्करिमानभोक्तव्यमिति विधत्ते । नचेति । न च श्राद्धभोग इत्याह धर्मोति विना मांसेन मधुना विना दाक्षिण्यपाशेषा अक्षयं भवति श्राद्धं पतिपुत्रादभोजिषु प्राप्तेवानगरे
रप्येक्षाभिमुखं संचायि तमंतरेण यच्छ्राद्धं तदा सुरमयो भवेदित्यादि स्मृतेः तद्विधायकशास्त्रमासुरजनमोहनार्थत्वेन देशकालविशेषविवक्षया नैव पात्रोपजीयं । आमिषाभावे भोक्तुः सौहित्याभावेन पितृणां
सौहित्यं न स्यादिति तत्राह मुनीनामिति मुनीनां सेषां यथा मांसादनेन पराप्तीति सौहित्यं स्यात्तथापि श्रद्धिसया जातमांसेन न स्यात् । यथा मुनीनां पितृणां पतिभोजनेन पराप्तीति तस्मात्पशुर्हिसया जात
मिषभोजनेन न स्यादिति द्विरावृत्त्या उपजीयं । वाचापमेव सर्वत्र मुनिस्तव्यः पितृभ्योऽपि इत्यभिधानं मुनीनां सर्वज्ञानविद्यानां यथा परमाप्तीतिः तथापि श्रद्धिसाक्षत्वेन पात्रेन नैति वा ७

आदिचतुर्थीभ्रमेवपुन्यइतिनियमः प्रायिकतदर्थोयस्यास्तिसोपिमान्यइत्याशयेनाह नैतादृशइति सद्धर्ममिच्छतानृणांभूतेषुमनोवाक्कायकर्मजस्यदंडस्यन्यासः संस्थागो यः एतादृशोधर्मः परोन्धो
नास्ति अयमेवमुख्योपमः तस्मादेतादृशधर्मोपिआदेमान्यइत्याशयः । वेषुभिर्नमवेक्षतिरितिवक्ष्यति न केवलंपञ्चालंभनलक्षणोहिसाभावान्मुनीनां प्रीतिजनकोपितुमनआदिनाकियमाणदंडलक्षण
हिसाभावोपीत्यसोवाह नेति ८ आद्यादिकर्मग्रामोयस्याविपात्रमुदिश्यकर्तव्यमित्यभिहितं अधुनापरमभागवतास्तदपिनकुर्वतीत्याशयेनाह एकइति सर्वधर्मान्पारित्यज्यमामेकंशरणंप्रजोतिशि
क्षिताः एकेभगवदेकार्पितदेहयात्राज्ञानिनः कर्ममयान् आद्यादियज्ञानात्मसंयमनेमनःसंयमनामोबुद्धतिमानसयागंकुर्वतीत्यन्वयः आत्मसंयमनंविशिनाष्टि ज्ञानेति ज्ञानेधनदीपितेयज्ञवित्तमाः
मानसयज्ञप्रयोगपटवः अनीहाइतिहेतुगर्भविशेषणं निवृत्तमार्गप्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुद्रव्ययज्ञसंत्यज्यज्ञानयज्ञकरणोक्तिकारणमित्याशंक्यभूतमयजनकहेतुत्वेननिरपहेतुरयमित्याशये
नाह द्रव्येति एषद्रव्ययज्ञकारिसमुदायो मामाह्न्यादितिभूतानिबिम्बतीत्यन्वयः । अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिविहितत्वात्तदुक्तं कुर्वतोहृष्टाकथंभयंस्यादित्यतउक्तमतज्ज्ञइति विषयमिप्रायमज्ञानम्
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्यादिविहितविधेरभिप्रायः अतएवाकरुणइत्युक्तं एतादृशोसुरदेश्यइत्याशयेनोक्तमसुगृविनि नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुवृषउक्थशासथरंतीति श्रुतिर्ह्येतिनेनयज्ञते भुवमित्यप्यंशब्दः
श्रीहारीविमुखस्यानर्थनिश्चायपंति असुन्वंतंसमंजहिदृणाशंपोततेमयइतिश्रुतेः तेमयस्त्वत्प्रधानकः पूणाशंदुर्ताशंसुन्वंतंसुन्वद्विरोधिनं अन्यथासुन्वंतंवा पराचिच्छीर्षविवृजुस्तइन्द्रापज्जानोपज्वभिः

नैतादृशःपरोधर्मो नृणांसद्धर्ममिच्छताम् ॥ न्यासोदंडस्यभूतेषुमनोवाक्कायजस्ययः ८ एकेकर्ममयान्यज्ञानज्ञानिनोयज्ञवित्तमाः ॥ आत्मसंयमनेऽनीहाजुह
तिज्ञानदीपिते ९ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वाभूतानिविभ्यति ॥ एषमाकरुणोह्न्यादतज्ज्ञोह्यसुतृषध्रुवम् १० तस्माद्वैवोपपन्नेनसुन्यन्नेनैवधर्मवित् ॥ सं
तुष्टोहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकाःक्रियाः ११ विधर्मःपरधर्मश्चआभासउपमाच्छलः ॥ अधर्मशास्त्राःपंचेमाधर्मज्ञोऽधर्मवत्यजेत् १२ धर्मबाधोविधर्मः
स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ॥ उपधर्मस्तुपास्वहोदंभोवाधर्ममिच्छलः १३ यस्त्विच्छयाकृतःपुंमिराभासोह्याश्रमःपृथक् ॥ स्वभावविहितोधर्मःकल्प्यतेस्यो
पशांतये १४ धर्मार्थमपिनेहेतयात्रार्थंवाऽधनोधनम् ॥ अनीहानीहमानस्यमहाहेरिवृत्तिदा १५

स्पष्टमानाइतिश्रुतेः १० ननुतर्हि नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवापजिहासयेतिविधानं व्यर्थमिति स दुपायमाह तस्मादिति वैवोपपन्नेनअयाचितादिविधिनाप्राप्तेननीबारादिनातदभावेउत्पन्नेनकल
शाकादिना ११ धर्मविरुद्धं नामतत्प्रतिपक्षधर्मभेदलक्षणेज्ञातेशुद्धस्यादित्यतस्तच्छास्त्राभाह विधर्मइति १२ अधर्मवद्विधर्मादीनांस्वरूपं दर्शयति धर्मेति अधर्मवद्वर्गपीडनंविधर्मः अन्य
स्यक्षत्रियादेओदितोपिहिशोधर्मोब्राह्मणेनानुष्ठीयमानःपरधर्मः धर्मेनाकियमाणोधर्मोदंभः सचोपधर्मइत्युच्यते धर्मशब्दार्थमिच्छतांधारकोदधर्मस्तमर्थमिनत्तीतिसल्लभमइत्युच्यते १३ पुंभिः
काम्यफलेच्छयाकृतोयोधर्मःसमाभासइत्युच्यतेहिशब्दः इयानेषभिइत्याह धर्ममतिपक्षभेदस्वरूपमुक्त्वाधर्ममयोजनमाह आश्रमइति हिशब्दउत्तरत्रापिसंबध्यते तेनवर्णलक्षयति योब्राह्मणा
दिवर्णोयश्चब्रह्मचर्याश्रमः अत्रतत्तत्स्वभावानुसारेणभगवद्वर्णबुद्ध्यापृथक्पृथक्विहितोयोधर्मःसजीवस्योपशांतयेसंसारनिर्मुक्तनायकल्प्यते समर्थ्यतेशास्त्रेपिधितिशेषः स्वभावपक्षसामर्थ्या
त्सात्विकोधर्मोमुनिहेतुर्नान्यः राजसतामसःस्वर्गनरकादिहेतुः धर्मोभवत्यधर्मोपिहेतुमत्केतवाच्युत पापंभवतिधर्मोपिपोनमत्केःकृतोहरोरितिवचनात् अस्वर्गावस्योपशांतये मोक्षयेतिना १४
ननुनिष्कर्मणापुरुषेणधर्मकरणंदुःसाध्यं अर्थाभावात्तस्मादधनेनतदधर्मरूप्यादिकं कर्मकर्तव्यमितितभाह धर्मार्थमिति तर्हिदेहादिप्राप्तार्थकर्मकर्तव्यं अन्यथातत्राशेनपुरुषार्थानुदयइतिवत्माह
प्राप्तार्थमिति नन्वेवेकं कथं देहयात्रासिद्धिरितिवत्माह अनीहिति अन्नानीहास्वदेहपोषणायास्तनिवृत्तिः महाहेरजगरस्य १५

निरंतरं भगवदुपासनामृतपायिनोनीहापरमानंदकारणमित्याह संतुष्टस्येति पटच्छयासंतुष्टस्ययत्सुखं । कामलोभेन कामभोगेच्छयार्थे हयाधनपाचनप्रवृत्त्याचदिशोधावतः पुंसः कुतः कस्मात्कर्मण
स्तत्सुखं लभ्यत इत्यन्वयः १६ दुस्त्यजेषु विषयेषु सर्वतो दिशं जाग्रत्सु निष्कर्मणः कथं सुखमुपलभ्यत इति तत्राह सदेति यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतुल्यमानव इत्यादेः एतमर्थं निदर्शयति शर्करेति शि
वं सुखमाप्नोतीति शेषः शर्कराः पाषाणशकलानि १७ अनाद्यर्जनापासाभावेऽपि प्राणधारणार्थं पानीयादिप्रयत्नः स्यादेव आपोमयः प्राण इति श्रुतेः इति तत्राह संतुष्ट इति केन वा येन केनापि प्रयत्न
यंतरेणोपनयेन द्रव्येण लोकाविलक्षणेन परमात्मना वा संतुष्टः विषयालंबुद्धिमान् धारिणापिन वर्तते इत्यन्वयः । ननु सर्वात्मना सर्वनिषेधस्य कोभिप्राय इत्याशङ्क्या किंचिदभ्यनुज्ञाते महान् दोषः स्याज्जलस्य
वनवत् विधिविना स्वतंत्रवज्जनस्य कार्पण्यदर्शनाच्चेत्याह औपस्थ्येति । गृहपाल्यते सो गृहपालः सारमेयस्तद्वच्चरति । कृशः काणः खंजः श्रवणरहितः पुच्छविकलो व्रणी पूषा क्रिन्नः क्रमिकुलशतेरावृततनुः
भुवा क्रीलो जीर्णो ह्यपिवरकपाला पित्तगलः शुभीमन्वेति आहतमपि च हंत्येव मदन इत्यादेः १८ उक्तार्थानं गीकारे वाचकमाह असंतुष्टस्येति । सेजः शापानुग्रहशक्तिः रेतो लक्षणं वा । विद्याशास्त्रविषय
ज्ञानं मनोत्थमसंशयाद्वा अनुपोक्षि दीपज्वालानिममवकीर्यते विक्षिप्यते शिलानिक्षिप्तं सुपिंडवन्नश्यतीत्यर्थः । कृविशेष इति यातोः वृषभविषाणाहतसेतुवत् सुहागमाभावश्चादसः अवकीर्णो भिन्नत्र
तः इत्यभिधानं असंतुष्टस्य विषयानलंबुद्धेः १९ अत्रानलंबुद्धिर्देहाविषयाणां मुपपुपरिभोगवृत्तेः का द्वितीया विभ्रान्तविभ्रानेव तत्पर्याप्तं भवतीत्यतो न्ययाभिकितुराशीकरोमीत्याकांक्षातत्र प्रथमा

संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखम् ॥ कुतस्तत्कामलोभेन धावतो र्थे हयादिशः १६ सदा संतुष्टमनसः सर्वाः शिवमयादिशः ॥ शर्कराकण्टकादिभ्यो
यथोपानत्पदः शिवम् १७ संतुष्टः केन वाराजवर्ततापिवारिणा ॥ औपस्थ्यजैह्वकार्पण्याद्गृहपालाय ते जनः १८ असंतुष्टस्य विप्रस्य ते जो विद्यातपो
यशः ॥ सर्वतो द्रियलोल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते १९ कामस्यांतं हि सुचूडभ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ॥ जनो याति नलोभस्य जित्वा भुक्त्वादिशो भुवः २०
पंडिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संशयच्छिदः ॥ सदसस्पतयोप्येके असंतोषात्पतंत्यधः २१

पाञ्चलाभे कामः क्रोधश्च तपो रुमयोः शांतिरेनायाससाध्या द्वितीयाया लोभापरपर्यायानां शो दुःसाध्य इत्याह कामस्येति जनो कुरिताभ्यां सुचूडभ्यां कामस्योपस्थादिविषयवृत्त्यापरपर्यायस्यांतं ना
शंयाति । कुत इत्यत उक्तं हीति । विषयाविनिवर्तते निराहारस्य भेदितः इति स्मृतेः मसिद्धेः । एतत्फलोदयात् एवमोः सुचूडोरक्षनपानलक्षणभोगाभ्यां तु शिलक्षणफलोत्पत्तेः तदलोभोत्पन्नस्य को
धस्य चक्षातिपाति दिशोजित्वा भुवो भुक्त्वापि लोभस्यांतं पागाशुपाधिना वित्तव्ययेच्छालक्षणं नपातीत्यन्वयः २० ननु बहुतागेन वित्तव्ययेन स्वयं नष्टः स्यात् । अथ सारस्तु यो नो द्वा द्विस्तारं कर्तुं वि
ति सविनश्यति दुर्मेधानारिकेलां कुंकयथेति वचनात् तस्मा लोभो महान् गुणो देहप्राप्ते तु वा इत्याह पंडिता इति पांडित्यं नाम सभाकंपादिशो पराहित्यं तत्पूर्वस्यापि किंनस्थादित्यत उक्तं बहुता इति ।
सार्वज्ञं पदवीपगमावभेत्याह संशयच्छिद इति । एवंविधपर्यवर्तः कश्चित् तत्राह सदसस्पतय इति । एतादृशाश्चेकनेत्याह एक इति । एवंविधा अपि असंतोषा लोभादधः कीटादिपो नोपतंतीति यस्यान्तमा
वृत्तेः न वविषय एव लोभो गुणो न तु विष्णवविषय इति भावः । एके असंतोषादिति संशिकापार्थाभावेऽपि तर्हि इति पदद्वयाप्याहारस्वनार्थः । यत्तदेवंविधा असंतोषाधधामो रंपप्यालब्धद्रव्यं यथापात्रं न निभुंयते
इत्यर्थः पतंतीत्यनुपगमसिद्धांतोप । न केवलमसंतुष्टस्य विद्यादिना शोपित्वधः पातः स्यादित्यतो वाह पंडिता इति २१

इदानीं कामादिजपोपायमाह असंकल्पादिति अत्र संकल्पोपि द्विविधः पुण्यपापविषयश्चेति अत्रासंकल्पात्पापविरुद्धपुण्यविषयादेत्यर्थः कामान्निविद्वान् क्रोधः कामितालामकारणकः कारण
नाशेन कार्पण्यनाश इत्यर्थः अनर्थकार्यस्य लोभस्य नाशः केनेति तत्राह अर्थेति अर्थेपुराजादिनिमित्तानर्थदर्शनेमासद्व्यययोगान्तरकलेहुरिति निरसिनेन चतसरावमर्शनात् तत्त्वज्ञानाद्वर्षेण्यसिद्धातिसंच
लनं मीमंयसंचलनयोरिति धातुः २२ शोकमोहोद्वेगतातः करणस्थैरनान्यस्य स्वतश्चिदाने इत्युक्त्यस्यार्थभवात् इत्यादिकपा । आन्वीक्षिक्या अनुकूलतर्कोपेत्यप्यादिज्ञानेन । आत्मन्यविषयान
महिमारोपोदमः महतां भावण्यादिगुणाकाराणां आत्मस्तुतिर्लोकात्तानां पुरुषाणां निरंतरनिषेवया सहगुणान्यासलक्षणपायोगांतरापान् भगवदुपासनाविमान्मौनितसंभाषणवर्जमेतज्जपेदितिशेषः कामाद्य
नहि याक्तामादिनिषिद्धेच्छाराहित्येन विवादलक्षणां हिंसाजयत इत्यन्वयः २३ भूतजंगीतिकंदुःखमुन्यादादिकं वा कृपयामंजीषधसामर्थ्येन कृपुसामर्थ्येति धातुः । अनुकोशलक्षणगुणेन वा देवना
घिदेविकंदुःखसंसाधिनैर्द्रादिदेवताध्यानेन । यस्यैव देवतायैव विरुद्धीति स्पात्ताप्यावेद्वदकरिष्यन् । कारीर्यापजेत वृष्टिकाम इति श्रुतेः । अनावृष्ट्यापि दुःखं जघ्नात् क्षीरसागरचरंगसीकराहुतश्रीनाराय
णध्यानेन वा । आत्मजमाध्यात्मिकंदुःखं । योगवीर्येण अभागसामर्थ्येन पवनवशीकरणेनेत्यर्थः । सत्त्वनिषेवया सत्त्विकपुरुषनिषेवया । निद्रामज्ञानम् २४ सत्त्वगुणेन रजस्तमसी । उपशमेन भगवन्निषे

असंकल्पाजयेत्कामं क्रोधं कामविषयवर्जनात् ॥ अर्थानर्थेक्षया लोभं मयंतस्वावमर्शनात् २२ आन्वीक्षिक्या शोकमोहोद्वेगमहदुपाश्रयात् ॥ योगांतरा
यान्मौनेर्नाहिंसां कामाद्यनीहया २३ कृपया भूतजंदुःखंदैवजघ्नात्समाधिना ॥ आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया २४ रजस्तमश्च सत्त्वेन
सत्त्वंचोपशमेन च ॥ एतत्संवेगुरौभक्त्या पुरुषो मनसा जयेत् २५ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदेगुरौ ॥ अभिसंधिः श्रुतस्तस्य सर्वैकुंजरशौचवत् २६
एषैव भगवान् साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विमृग्यां प्रिलोको यमन्यते नरम् २७ बहुर्गसंयमैकांताः सर्वाणि गमचोदनाः ॥ तदंताय दिनो योगमावहेयुः
श्रमावहाः २८ यथावार्तादयो विद्याः पुंसस्वार्थेन विभ्रति ॥ अनर्थाय भवेद्युःश्रपूर्तिमिष्टं तथाऽसतः २९

पादवर्णनादिभगवत्कारिणमयोजिकेत्याशयेनाह एतदिति २५ विषये बाधकमाह यस्येति । अभिसंधिरतिकर्मणं भक्तपनुसंधानराहित्यं अवततोतिपावत् २६ कथमवज्ञानकारइति तत्राह
एष इति । एष एव विषयमाहात्म्योपेतोलोको यमनं सुखदुःखमोक्तारं वन्यत इत्येवमवज्ञानकारइत्यर्थः २७ ननु हरेः प्रकृतिनिर्लीनत्वेन नरत्वं संभाव्यते तु छेदेनान्वपिहितं पदासीत्युक्तौ लीनः संसार
मेतिसंख्यस्यामवदिति श्रुतेः । इति तत्राह बहुर्गोति सर्वाणि गमचोदनाः संभ्यामुपासीतेत्यादिवेदविषयो विहरौभक्तिपागंनकुपुः तर्हि श्रमावहाः केसहेतव एवेत्यन्वयः आवहेति चेत्कर्मकारमित्यत
उक्ते पठिति । पवित्र्यानां संप्रमोविषयादाह त्वहं कविषयीकरणलक्षणः तस्मिन्नेवैकांतो निषेवेन तात्पर्यमासाताः । तथान्यत्तात्पर्यैकियस्याहिते तत्राह तर्पता इति । तस्य मक्तिपोगस्यातो निर्णयो
पात्तात्तरतया । यथा । बहुर्गसंयमैकांताः सर्वाणि गमचोदनाः । तदंताय दिनो योगमावहेयुरेति वा २८ इष्टापूर्तादिना पुरुषस्य पुरुषार्थसंभवेन तद्विधापिषेदः पूर्णां चोत्तमत्वं लोके पुरुषमाह
तत्कथमवज्ञाह यस्येति । यस्य पुंसोपावार्तादयो विद्यास्तामर्धेन विभ्रति मनुजानामोपभवेयुजवत्ताऽतस्तत्स्य पूर्वमिष्टं त्वार्थं विषयवृत्त्यन्वयः । पूर्तीति निन्य फलहेतुत्वेन निश्चिततात् । यन्निषिधापित्वं
अनुगुप्तसम् । अतस्तद्विधाने श्रमावहत्वं कथं कथं । इति पूर्वकल्पमानाविति निरप्यादि श्रुतेः २९

इदानीं कामादिजयोपायमाह असंकल्पादिति अत्रसंकल्पोपि द्विविधः पुण्यपापविषयश्चेति अत्रासंकल्पात्पापविरुद्धपुण्यविषयादित्यर्थः कामान्निषिद्धान् क्रोधः कामितालाभकारणकः कारण
नाशेन कार्यनाश इत्यर्थः अनर्थकार्यस्य लोभस्य नाशः केनेति तत्राह अर्थेति अर्थपुराजादिनिमित्तानर्थदर्शनेनासद्व्ययोनभरफलेहृतीरतिनिरीक्षणेन च तस्यावमर्शनात् तत्त्वज्ञानाद्व्ययवैष्णवादिज्ञातसंच
लनं मीथयसंचलनयोरिति धातुः २२ शोकमोहोदेहगतांतःकरणस्यैव नान्यस्य स्वतश्चिदानंदस्वरूपस्यासंभवात् इत्यादिकया । आन्वीक्षिक्या अनुकूतकोपैतव्याप्तिज्ञानेन । आत्मन्यविद्यमान
महिमारोपीदंभः महतां भावण्यादिगुणाकाराणां आत्मस्तुतिलज्जितानां पुरुषाणां निरंतरनिषेवया सह गुणस्यासलक्षणयायोगांतरायां भगवदुपासनाविघ्नान्मौनेन संभाषणवर्जनेन जयेदितिशेषः कामाद्य
नहि या कामादिनिषिद्धेच्छाराहित्येन विवादलक्षणां हिंसां जयत इत्यन्वयः २३ भूतजं भौतिकं दुःखमुन्मादादिकं वा कृपया मंत्रौषधसामर्थ्येन कृपू सामर्थ्य इति धातुः । अनुक्रोशलक्षणगुणेन वा देवमा
धिदेविकं दुःखं समाधिर्नेद्रादिदेवताध्यानेन । यस्यैव देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्ताध्यायेद्विषयकारिण्यन् । कारीर्याय जेतवृष्टिकाम इति श्रुतेः । अनावृष्ट्यादिदुःखं जह्यात् क्षीरसागरतरंगसीकराहुतश्रीनाराय
णध्यानेन वा । आत्मजमाध्यात्मिकं दुःखं । योगवीर्येण अष्टांगसामर्थ्येन पवनवशीकरणेनेत्यर्थः । सत्त्वनिषेवया सात्त्विकपुरुषनिषेवया । निद्रामज्ञानम् २४ सत्त्वगुणेन रजस्तमसी । उपशमेन भगवन्निष्ठ

असंकल्पाजयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ॥ अर्थानर्थेक्षया लोभं मयंतत्त्वावमर्शनात् २२ आन्वीक्षिक्या शोकमोहोदंभं महदुपाश्रयात् ॥ योगांतरा
यान्मौनेन हिंसां कामाद्यनीहया २३ कृपया भूतजं दुःखं देवं जह्यात्समाधिना ॥ आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया २४ रजस्तमश्च सत्त्वेन
सत्त्वं चोपशमेन च ॥ एतत्संवेगुरौभक्त्या पुरुषो मनसा जयेत् २५ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपमदेगुरौ ॥ अभिसंधिः श्रुतस्तस्य सर्वैकुंजरशौचवत् २६
एष वै भगवान् साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विमृग्यां प्रिलोको यं मन्यते नरम् २७ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वानिगमचोदनाः ॥ तदंताय दिनो योगमावहेयुः
श्रमावहाः २८ यथावार्तादयो विद्याः पुंसः स्वार्थेन विभ्रति ॥ अनर्थाय भवेयुश्च पूर्तमिष्टं तथाऽसतः २९

यासर्वत्रापि भगवद्वाकिरेव प्रयोजिकेत्याशयेनाह एतदिति २५ विपक्षे बाधकमाह यस्मिन् । अभिसंधिरतिक्रमणं भक्त्यनुसंधानराहित्यं अवज्ञातोतिपातवत् २६ कथमवज्ञातकार इति तत्राह
एष इति । एष एवंविधमाहात्म्योपेतो लोको यं नरं सुसुदुःखमोक्षार्थमन्यते इत्येवमवज्ञातकार इत्यर्थः २७ ननु हरेः प्रकृतिनिष्ठीनत्वेन रत्वं संभाष्यते तुल्येनान्वपिहितं पदासीत्युक्तौ लीनः संसार
मेतिसच्चत्यन्नामवदिति श्रुतेः । इति तत्राह षड्वर्गोति सर्वानिगमचोदनाः संख्यामुपासीतेत्यादिवेदविषयोपि हरीभक्तिप्रागंगंकुपुः तां हि श्रमावहाः क्लेशहेतव एवेत्यन्वयः आवर्तते चेत्कथं कारमित्यत
उक्तं पठिति । षड्विधाणां संप्रमोविषयादाहृत्य हरेकविषयीकरणलक्षणः तस्मिन्नेवैकांतो निश्चयेन तात्पर्ययासांता । तथान्यत्तात्पर्यकिञ्चस्याशिते तत्राह तदंता इति । तस्य भक्तियोगस्यांतो निर्णयो
यासांतास्तथा । यथा । षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वानिगमचोदनाः । तदंतानिगमापविषयो गंनो आवहेपुरिति वा २८ इष्टापूर्तादिना पुरुषस्य पुरुषार्थसंभवेन तद्विधापि वेदः पूर्णार्थो लभत इत्यतो वेदस्य श्रमावह
त्वं कथमत्राह यस्मिन् । यस्य पुंसो यावार्तादयो विद्यास्ताभर्थेन विभ्रति मत्पुतानयां भवेयुश्च तथाऽसतस्तस्य पूर्तमिष्टं चार्थेन विषय इत्यन्वयः । पूर्तादेरनित्यफलहेतुत्वेनानेदितत्वात् । तदर्थं विधापित्वेव
स्य जुगुप्सितम् । अतस्तद्विधाने श्रमावहत्वं मकटमित्यर्थः । इष्टापूर्तमन्यमानावतिष्ठमित्यादि श्रुतेः २९

यदिनीयोगमित्यत्रयोगशब्देन ध्यानं चोच्यते तदा तद्विधानम् । ध्येये मनोनिधायोपासनापरपर्यायं भवेत्तत्र जलचरस्येवानवस्थानस्य मनसोजये न सफलं स्यादतस्तदुपायमाह यश्चित्तेति यश्चित्तविजयेच्छुः
 स्यात्संज्ञोमिति मंत्रमुच्चार्य तस्मिन् आसीतेत्यन्वयः तद्विजयोपायमाह निःसंग इति । निःसंगत्वे कथमत्राह निष्परिग्रह इति तत्फलमेक इति । एकस्मापि स्वजनरहितस्य जनतामप्यस्थितस्य नानावार्ताश्रवणे
 न विक्षिप्तस्य पुंसो मनोजयः कथमुदपद्यत इत्यत उक्तम् विविके एतदपि ग्रहस्थस्य न घट इत्यत उक्तम् भिक्षुरिति तस्याप्यशनचित्तया द्वितीयापेक्षयोक्तं पुनर्मित्यत उक्तम् भैक्ष्येति भैक्ष्यमपि बहुसंपन्नं न योगो
 पयोगि स्यादित्यत उक्तम् मितेति ३० ऋज्वंगः समीकृतकायशिरो ग्रीवः ३१ ३२ उपाहृत्य हृदि स्थिते हरौ ३३ इध्नरहितो वा ह्यपि ध्याननिर्वाणं नाशयति तथा चित्तं प्राकृतं नाशयति अमाकृतं स्वरूपभूतं शरी
 रामिमानरहितं ब्रह्मपातीत्यन्वयः बाणं शरीरं संयोजं वाणो वा लिसु तेशर इत्यादि ध्यानम् निर्वाणममृतमक्षरं ब्रह्मेत्यभिधानम् ३४ एवं विषयीकृतब्रह्मणोऽमाकृतस्य चित्तस्य स्वभावफलमाह कामादिभि
 रिति यश्चित्तं कामादिभिरनाबिद्धत्वात् प्रशांता सिलवृत्तित्वाच्च अक्षयपूर्णसुखरूपं स्पृष्टं विषयीकुर्वत् तत्कहिंचित्ततो नोत्तिष्ठेत्ततो न्यत्र न गच्छतीत्यर्थः ३५ ननु कस्य चित्तेतो न्यत्र गच्छति चेत्किं दूषणमित्याशं
 स्यतस्य पापकरणत्वेन सर्वहास्यत्वं दूषणमित्याशयेनाह यः प्रव्रज्येति निवर्गा विपनाद्वैमार्थिकामवीजानामावपनक्षेत्रभूतात् तान्कायादीन् । यदा सेवेत तर्हीति शेषः ३६ एवं विधा मसुरजात

यश्चित्तविजयेच्छुः स्यान्निःसंगो निष्परिग्रहः ॥ एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः ३० शुचौ देशे समे राजन्नास्थाप्यासनमात्मनः ॥ स्थिरं सुखं स
 मंतस्मिन्नासीत् स्वैर्गजोमिति ३१ प्राणापानौ सन्निरुंध्यात्पूरकुंभकरेचकैः ॥ यावन्मनस्त्यजेत्कामात्स्वनासाग्रनिरीक्षणः ३२ यतो यतो निःसरति मनः
 कामहतं श्रमत् ॥ ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुंध्याच्छनैर्बुधः ३३ एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीय सा मुनेः ॥ अविषण्णं च निर्वाणं यास्य निधनवह्निवत् ३४
 कामादिभिरनाबिद्धं प्रशांता सिलवृत्तियत् ॥ चित्तं ब्रह्म सुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत्तर्हि चित् ३५ यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं निवर्गा विपनात्पुनः ॥ यदा सेवेत तान् भि
 क्षुः स पापो निरपत्रपः ३६ यस्य देहः स्मृतो नात्मा मर्त्यो विदुः कमिमस्मवत् ॥ तमेव स्वात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति तस्य सत्तमाः ३७ गृहस्थस्य कियत्त्यागो
 ब्रतस्यागो बटोरपि ॥ तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षो रिन्द्रियलौल्यता ३८ आश्रमापसदा ह्येते सत्त्वा श्रमविहं विनः ॥ देवमाया विमूढांस्तानुपेक्षेता नु कं
 पया ३९ आत्मानं चेद्विजानीया देवं ज्ञानधृता शयः ॥ किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुण्याति लं पटः ४०

यदस्याभिमायेणाह यस्येति यस्य देहिनः । अनात्मा देहो विदुः कमिमस्मवत् स्मृतः तस्य तमेव देहं तत्तद्वद्वेदो भाग्यतनं स्वात्मसात्कृत्वा हेतुवाप्येति कृत्वा ये देहं श्लाघयंति ते असत्तमा भनुरा इत्यन्वयः
 आत्मेन महीषान् इति श्रुतिर्द्विष्येन सुचमति येः स्वदेह इति पाठे यैर्मर्त्येनात्मा स्वदेहो विदुः कमिमस्मवत् स्मृतः सेतमेव स्वात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति तर्हि असत्तमा इत्यन्वयः ३७ न केवलं यतेराश्रमत्यागे दूषण
 मपि गृहस्थानामपि स्वधर्मत्यागे दोषः स्यादित्याह गृहस्थस्येति यस्यादेः कस्य कस्य धर्मत्यागे दोषः स्यादित्यतो वाह गृहस्थस्येति अशोभं प्रचारिणः पतिग्रहस्थादीनां कियत्त्यागादपः संतुल्येति
 आश्रमापसदादीभ्यन्वयः ३८ नन्वेतावतापि फलं स्यात्किमेत्याह सखित्वेति आश्रमापि देहयंति भनुरुर्वीत्वा अग्निरिव विनः सन् आश्रमफलो हेतुत्वादित्यर्थः निषेधवाक्यमालंकारापोल्लुशब्दयोगात्
 न चेत्ते पुण्याशयामान्माह इत्याह वेवेति अतो मग्नमहिमिति मग्नवद्विषयेवानुकर्यायेम विशेषः ३९ यतः स्वधर्मं शरीरं चोत्तो विहितातिरेकेण देहपोषो न पुच्छत इत्याह आत्मानमिति विवेकज्ञानेन नृता
 शयः यस्तीकृतात् आरगः पुरुषः आत्मानं स्वस्वरूपं परमात्मानं च विजानीयात् चेत्तर्हि स किमु स मिच्छन्कस्य वा हेतोः सुखस्यापि बाले मटोरागारिन्द्रियलो लुपो भूत्वा देहं पुण्यातीत्यन्वयः सुखस्योपायमवाह
 यश्चित्तविजयेच्छुः स्यान्निःसंगो निष्परिग्रहः ४०

नन्वपदेहो हेवश्रेष्ठिकमनेनार्थइत्याशंक्यमहाप्रयोजनमस्त्येवंकृतं चेदित्याशयेनाह । आहुरिति । अभीषुं प्रग्रहं । इन्द्रियेशं श्रोत्रादीन्द्रियनेतारम् । मात्राः विषयाः धिषणाबुद्धिः ईशस्य धाम बृहस्थानीयं सत्त्वमंतःकरणविशेषम् ४१ दशप्राणप्राणदशकमक्षमाहुरितिसर्वत्रयोज्यं । प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकलदेवदत्तधनं जयनामानोदशप्राणाः । अधर्मधर्मोपापपुण्यलक्षणेचकेशकटपदस्थानीये अभिमानमहंकारलक्षणं जीवराधिनं पठंतीत्यन्वयः शरंतु जीवमित्यत्र तु शब्देनैतत्प्रवृत्तिविशेषभेदं सूचयति न तु स्वरूपभेदं प्रणवोधनुः शरोद्धात्मेति श्रुतेः । अथ देवरथस्तस्य वाग्बुद्धिरिति च परं ब्र ४२ अस्परधिनो जेतव्यानाह रागइत्यादिना अपूज्ये पूज्यबुद्धिस्तु मानः सद्भिर्दुदाहृत इति मानोभिमानो वज्ञेच परिमाणेष्वपूजन इति च अभिमानो र्थादिदोषज्ञाने प्रणय हिंसयोरिति च मायाकैतवरा मादय आंतर्यामिः शत्रवः । बाह्याः शत्रवः सहोदरादयः । आदिशब्देन दुंदुभ्यादयः सुग्रीववाल्म्यादयः । ते सर्वे शत्रवो रागादय उपपत्तेन परिहर्तव्या इति शेषः ४३ ४४ एवं वर्णनोपयोगमाह यावदिति नृकायरथं मनुष्यशरीरारूपरथं रथगताविति धातोर्ज्ञानसाधनत्वात्तच्छब्दशब्दितम् । यावदात्मवशोपकल्पं स्ववशत्वेन कल्पितं धत्ते । तावद्गिरिष्ठचरणार्चनयामहापुरुषश्रीपादपूजनेन निश्चातं धौवं ज्ञाना सिद्धयश्च्युतो बलं यस्य स तथा अक्षरितं बलं यस्य स तथेति वा अस्तशत्रुः निरस्तरागादिशत्रुः स्वाराज्येनेश्वरेण हृष्टेन तुष्टो विषयालं बुद्धिमानुपशांतः पूर्वस्मादाधिक्येनोपात्तभगवानिष्ठः पुरुषः इदं संसारारूपं

आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि हयानभीषुं मन इन्द्रियेशम् ॥ वर्तमानि मात्राधिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद्वंधुरभीशधाम ४१ अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ च क्रेभिमानं रथिनं च जीवम् ॥ धनुर्हितस्य प्रणवं पठंति शरंतु जीवपरमेव लक्ष्यम् ४२ रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ॥ मानोभिमानो मूया च माया हिंसा च मत्सरः ४३ रजः प्रमादः क्षुब्धिर्द्राशत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ४४ यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनयानि शातम् ज्ञानासिमच्युतबलं दधदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्ट उपशांत इदं विजह्यात् ४५ नो चेत्प्रमत्तमसां दिन्द्रियवाजिमूतानी त्वोत्पथं विषयदस्युषु निक्षिपंति ॥ तेदस्य वः सहयमूतममुंतमो धेसंसारकूप उरुमृत्युमये क्षिपंति ४६ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ आवर्तते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्रुते मृतम् ४७ हिंसं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदम् ॥ दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यः पशुः पुनः ४८ एतादिष्टं प्रवृत्तारूपं हृतं प्रवृत्तमेव च ॥ पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ४९

यत्वेन सर्पनिर्मोकवत्तद्वत्तु जज्ञादित्यन्वयः ४५ इतो न्ययास्य मुक्तिरेव न सेत्स्यतीत्याह । नो चेदिति नो चेदिन्द्रियग्राममात्मवशं कृत्वा ज्ञानासिना संसारमुच्छेदः शब्दादिविषयाभिलाषश्चेति तदिह असंतोषिता इन्द्रियहयबुद्धिसूताः । अमत्तरागाधीभूतचक्षुषमूर्धनं उत्पथमशास्त्रमार्गनीत्वा शब्दादिविषयलक्षणे पुदस्युषुः स्वाकारे पुचौरे पुनिक्षिपंति ते विषयचौराः सहयमूतं इन्द्रियबुद्धिमत्तमिमां रथम् रुमृत्युमयेतमोलक्षणाज्ञानाधेचक्षुरविषये संसारकूपे क्षिपंतीत्यन्वयः ४६ न तु स्वर्गकामाये जेतव्यादिशक्यार्थं श्रवणसमनंतरं तदुक्तकर्मणि प्रवर्तमानं दुभ्यापापारसंसारकूपे पातयंतीति कथमुच्यते । तस्यापि वैदिकत्वेनांगीकार्यत्वादन्यस्य सर्वधर्मपरित्यागस्यावैदिकस्यापि सारोच्छेदकत्वं च कथं सर्वधर्मो न्यपरित्यज्येति स्मृतेरिति तत्राह प्रवृत्तं चेति चः समुच्चये द्विविधमित्यनेनात्यंताभिजाविषयत्वं संपाति पद्यमेवं विन्महापुण्यं कर्म करोति न ज्ञास्यात्ततः क्षीयते नारायणोत्तोपरमो विचिंत्य इत्यादिना वैदिकत्वाच्च ४७ कीदृशं तत्प्रवृत्तं येनानुष्ठितेन पुनरावृत्तिः स्यादिति तत्राह हिंसं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदं मुक्तिविपरीतफलप्रदम् ४८ हृतं चैव च देवं । प्रवृत्तं हृत्वा बलिहरणमेव द्रव्यमिष्टम् । सुरालयादिविषयाकांक्षाः पूर्तम् । आजीव्याः सर्वसेव्याः कुट्टिनमूलावित्तु तस्यास्तातरवः ४९

द्रव्यमूष्मविपाकः पुरोडाशादिद्रव्यजनितापूर्वफलम् । धूमइत्यादिना धूमादिशब्दवाच्यादेवताश्चात्र गृह्यते इति ज्ञातव्यम् । अपक्षयः कृष्णपक्षः । सोमश्रद्धः । पर्वदर्शशब्देन सत्प्रयुक्तकर्माविशेषोत्र तु तदभिमानिदेवा उच्यन्ते । अनेन मार्गेण गतस्य गतिमकारमाह औषधीति । पितृयानंगतः अंबुवृष्ट्यादिद्वारेण भुवं प्रापः ओषध्यादिर्भवति ५० अन्नरूपेण पितरं विश्यरेतो रूपेण मातरं चेति पुनः पुनर्भवतीति पुनर्भवः स्यादिति शेषः । न केवलमोषध्यादिभावो स्यात् किंतु धूमादिभावोऽप्यस्तीति भावेनोक्तं विशदयति एकैकस्येति अत्रानुपूर्व्यात्क्रमात् । अथ इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीत्युपकल्पयोऽंशज्यति योरेतः संचितद्रूप एव भवत्यन्ते अनेनायमर्थः प्रपंच्यते ५१ अत्र च तद्द्वारमणीपचरणम्याशे हयत्तेरमणीयां योनिमापद्येन् ब्राह्मणयोनिं वा इत्यादेरभिप्रायं दर्शयति निषेकापीति । निषेकोरेतः सेकः अनेनापि पुनर्भव इत्यस्य भावो विवृत इति ज्ञापते देवयानापरपर्यायाचिरादिमार्गाभिमानि देवचक्रं वादिष्यंस्तन्मार्गगतावित्यंभूतसाधनमाह इंद्रियेष्विति । क्रियापज्ञानं क्रियात्मकपज्ञाभिमानि देवान् । ज्ञानं दीपयंति जनयंतीति ज्ञानदीपानि ज्ञानमेव दीपयेषां तानि । तथा तेऽपि इंद्रियेष्विन्द्रियाभिमानि देवेषु च्छुहति । हवनं नाम तत्तद्दशत्वेन स्मरणं तदुक्तं यज्ञाभिमानिनो देवान् स्मरंतीति द्विषमानिनं वशांस्तान् मनोमानि सुरेंद्रस्य वशे स्थितान् वेदात्मिकायाः पार्वत्यास्तंतां रुद्रवशे स्थितान् वर्गत्रयात्मकं रुद्रं शेषेतु मणश्रुतमे विंदु रूपे सरस्वत्यां तंतां तस्यां पुनर्न्यसेत् मूलस्थनादरूपायां तां वापीत जनार्दने प्रकृत्यामयवाप्राणंतामेव पुरुषोत्तम इति ५२ इंद्रियाणि तदभिमानि देवान् मनसि मनोभिमानोऽवशेतानेवं पूर्ववत् स्मरंतीति शेषः । विशिष्टाकारपराक्रमलक्षणं कर्मास्यास्तीति वैकारिकं मनोभिमानि न भिद्वं वा विवेदाभिमानि न्यां पार्वत्यांतामुमां वर्णसमाप्रायेपदवर्णस्वरक्रमाणां सम्यगाज्ञायः संप्रदायो न्यथापाठलक्षणोऽस्मिन्स तथा अकारोकारमकाराणि त्रयाणां वर्णानां स

द्रव्यमूष्मविपाकश्च धूमोरात्रिरपक्षयः ॥ अयनं दक्षिणं सोमो दर्शो षधि वीरुधः ५० अन्नरेत इति क्षेमेशपितृयानं पुनर्भवः ॥ एकैकस्यानुपूर्व्याच्च भूत्वा भूत्वे ह जायते ५१ निषेकादिश्मशानां तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ॥ इंद्रियेषु क्रियायज्ञानं ज्ञानदीपेषु जुहति ५२ इंद्रियाणि मनस्येवं वाचिवैकारिकं मनः ॥ तां तु वर्णसमाप्रायेतमोकारेस्वरेऽन्यसेत् ५३ ओंकारं विंदुना देतुं तं तु प्राणे महत्यमुम् ॥ अग्निः सूर्यो दिवा वायुः शुक्लो राकोत्तरः स्वराट् ५४ विश्वो यतैजसः प्राज्ञस्तुर्यमात्मा समन्वयः ॥ देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वा भूत्वानुपूर्वशः ५५

माप्रायो मे लनं पस्मिन् । ओंकारे स तथा तस्मिन् तदभिमानि निरुद्धे स्थितामिति शेषः तु शब्देन भार्याभर्तृभार्यपूर्वस्माद्विशिनष्टि । तं रुद्रमोकाराभिमानि निस्वंपरमात्मानं रमयतीति स्वरः शेषः तस्मिन् स्थितं न्यसेत् मनस्तद्विषयं करोति ५३ तमोकारं शेषं विंदुना देविंदुनाद रूपसरस्वत्यां तदाधारत्वेन स्थितं तु शब्देन पूर्वपोरेकत्रत्वमत्र स्वस्वामिभार्यं सूचयति तां विंदुरुपां मूलाधारस्थनादरूपायां मरुतिना न्यां सरस्वत्यामेकीमुप स्थिति शब्देन तपोरेकत्वं दर्शयति तंतां नादरूपां प्राणेशकृष्टानंदरूपे वा पीरिथतां अत्रापितुना भार्याभर्तृभावमाह अमुं वायुं महति जनार्दने स्थितं स्मरेत् अथवा प्राणनामानं वायुं महति प्राणेशकृष्टशब्दवाच्ये स्थितं अमुमक्षरं प्रकृतिनामानं महति पुरुषोत्तमे स्थितमिति महति शब्दो द्विरावृत्त्या व्याख्येयः एतत्सर्वं विंदुरुपां सरस्वत्यां तंतां तस्यां पुनर्न्यसेत् इत्यादि पूर्वोक्तेन मानेन सविस्तरमुक्तम् । इदानीमग्निरादिमार्गैर्वेदापुत्कां तस्य ज्ञानिनः प्राप्यान् देवानाह अग्निरिति । दिवा दिवसाभिमानि शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानि राका पूर्णमास्यभिमानि उत्तरमुत्तरायणाभिमानि स्वरादिद्रुः ५४ अन्नन केवलमया दय एव माप्या अभितु विवाद्या अनिरुद्धाद्या भगवतो मूर्तिविशेषाश्च माप्या इत्याशयेनाह विश्व इति । अथ शब्देन निरुद्धादे प्रदणं तेषामुपपेक्षां विष्णुरूपत्वं सूचयति विश्वाद्या अनिरुद्धाद्या रते द्विषा संमणीति वाः विष्णुरूपास्तदन्वे च तान् सर्वान्पातिमोक्षग इत्युक्तेः किंचान्वे च दिवस्पुत्रास्तभिकटवर्तिनः संतितेऽप्यथ शब्देन सूचिताः । तदन्वे च दिवस्पुत्राः सपेच युसमीपगाः देविदं प्रापयं त्येनं सवा पुंसदरिपूषक् विश्वादि रूपं तुर्यश्रवा सुदेवश्च नापर इत्युक्तेः शतिक्रमोऽप्यनेन ज्ञातव्यः । न परं विश्वादि कमेवाप्यप्यं किंतु तन्मूलरूपो हरिराभ्य इत्याह आत्मेति । आत्मा विश्वादि रूपो हरिः सम्यगन्वीयतेऽनेन

ज्ञानेनेतिसमन्वयः तदुक्तं सहरिपृथग्विधादिरूपमिति वासुदेवोतुर्पादभ्योनेत्याह तुर्येति । तुर्ये आत्मावासुदेवः । अतस्तत्पगमनइतिधातोः सततगमनं व्याप्तिः यथास्य सततोभावइति श्रुतेः सर्वप्रवसनशीलत्वात् क्रीडा रूपत्वात् जपाकुसुमाद्युपाध्वनाविद्धस्फटिकवर्भिरुल्लानरूपत्वाद्वासुदेवः शुद्धस्फटिकसंकाशं वासुदेवं निरंजनमिति स्मृतिः । ऐकात्म्यप्रत्यपसारं प्रपंचोपशमं शिवं अ द्वैततुर्पमन्यते स आत्मासविज्ञेयइति स्मृतेः तुर्यश्वासुदेव अनापरइति च । किंच मार्गस्यानां सर्वेषां देवानामपि परमात्मनिसमन्वयोस्तीति ज्ञापनाय समन्वयइत्युक्तं । एतस्य नामनिर्देशात् देवयानामिति सं वरसरो वैमजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोच्चरं चेत्यारम्य एतस्मात् पुनरावर्ततइत्येव निरोधइत्यंतं वेदांताः प्राहुरित्यन्वयः । अस्म्यकमाह भूत्वेति । अनुपूर्वज्ञः क्रमेणोपर्युपरिसुखादिभिराधिको भूत्वात्मस्थो मुक्तो न निवर्ततइत्यन्वयः ५५ कुतः आत्मयाजीपरमात्मपूजकत्वात् । पुनरावृत्तीच्छापितस्य नास्तीति भावेनाह उपशांतात्मेति पूर्णानंदस्वरूपः धूमादिमार्गवदस्यापि पुनरावृत्तिभीरस्तिकिमित्यतो भूत्वेति । ननु किमेतज्ज्ञानेन प्रयोजनं येनावश्यं वक्तव्यतामियादितितत्राह यएतइति जनस्थो देहस्थः तच्च इत्थं विदुर्पन्नमरण्ये श्रद्धातपइत्युपासते ते ते धिषमभिसंभवंतीत्यादिना शास्त्रेण न केवलं मोहं प्राप्नोति नीचांगतिमपि न पातीत्यतोपीत्युक्तं । भक्तिमान् मार्गविश्वैरनीचांगतिमवाप्नुयादिति स्मृतेः ५६ जाग्रदाद्यवस्थाप्रवर्तकविश्वादीन् कल्पितानतिक्रम्य प्रपंचोपशमं तुर्यात्मा भूत्वा निर्वृद्ध आस्तेइति फोचिद्व्या खल्लेतन्मतदूषणायाह आदाविति आदावुत्पत्तिकाले मुक्तिकाले च यज्जनानां जंजनं विनाशं च । जनीमाधुर्भावइत्यस्मात्पचाद्यचि अजादित्वात् टापिकृते जनेति रूपं सिध्यति । वक्ष्यमांतकमावोमा जोरमूषकवत् । यच्च बाहिरंतं विद्यमानं । परावरमुच्यमाधर्मं भूतं भविष्यद्वा । यच्च ज्ञानादिकं । सर्वस्परुल्लापकत्वात् ग्लानिजनकत्वाच्चमः । प्रकृतिर्ज्योतिस्तदवभासकः स्वप्रकाशश्च यस्तदेतत्सर्वस्व

आत्मयाज्युपशांतात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ॥ यएतेपितृदेवानामयने देवानिर्मिते ॥ शास्त्रेण च क्षुधावेदजनस्थोपि न मुह्यति ५६ आदावंते जनानां शंवाहे रंतः परावरम् ॥ ज्ञानं ज्ञेयं चोवाच्यंतमोज्योतिश्च सत्स्वयम् ५७ अबाधितोपि ह्याभासो यथावस्तु तया स्मृतः ॥ दुर्वदत्वादैर्द्रियकंतद्वदर्थविकल्पितम् ५८

यंशुपीत्याश्रीहरिस्तत्सत्तापाअपितदधीनत्वात्तइत्युक्त्येन तु तदात्मकत्वात् पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुतेः । आदौ यथा तदधीनत्वं तथैव तेषां तेषां तत्त्वमित्यतो वाह आदाविति उक्तार्थः श्लोकः । निरुपमचरितपराधीनत्वं हरिरेव न मुक्तस्यापीत्यतो वाह आदाविति आदावंते उत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं अर्थपरमात्मावर्ततइति शेषः । कथंकारमत्राह जनेति जनकत्वेन नाशकत्वेनेत्यादिरूपेण सर्वकर्तृत्वत्वा तं ज्येण तच्छब्दवाच्यत्वं हरिरेत्युक्तं तमः शब्दस्परुल्लापकत्वादिति णिच्मत्पयांतत्वेन विवरणादयमर्थो ज्ञायतइति ५७ ननु सत्तापास्तदधीनत्वं मामाणिकं चेत् ब्रह्मत्वेनोक्तिर्घटेत ततः काज्युक्तिरित्याशङ्क्यो पपादयति अबाधितइति प्राकृतवैकृतलक्षणकार्येषु विशिष्टकांतिमत्तयाभासत्वेमिच्छोततइत्याभासो देहः प्रतिविबल्लणो यथावस्तु यथा । वसना ह्यासपेद्वस्तुनित्याप्रतिहतत्वतइति स्मृतेर्वस्तुपरमात्मा तच्चेन स्मृतः । इयं हि विश्वं भगवानिबेतरः ईशो मायामिरित्यादिना । ननु देहस्य सत्त्वे तत्सत्तापाभगवदधीनत्वेन तद्वक्तुं मुक्तं तस्य द्रव्यपटाभासवदर्थक्रियानर्हत्वादिति तत्राह अबाधितइति मुक्तिक्रियां विभासि तं रजतं वलयकरणाद्यर्थक्रियानर्हत्वेन नेदं रजतमिति भावितं स्याद्यथानस्यार्थनाधितः । ज्ञानोपादानाद्यर्थक्रियायोग्यत्वात् । अपिशब्दोऽप्रस्वातंत्र्यशंकां सूचयति । हिशब्देन प्रत्यक्षसिद्धत्वेन द्रव्यपट्याभा सवैलक्षण्यं दर्शयति । तद्वत्तथैर्द्रियफां हि द्रियविषयं पटपटादिकं । अर्थशब्दोऽभावप्रधानः अर्थत्वेनार्थक्रियाख्यं प्रयोजनतया कल्पितं समर्थं । परमात्मनेति शेषः । कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्तापुत्तिस्तथैव च विष्णवधीनमिति सत्तापार्थक्रियासामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वेन सर्वत्वत्विर्धममेति सर्वस्य तत्त्वं पुक्तमिति भावः । एवमनेगीकरेवायकमाह दुर्वदत्वादिति ईश्वरान्मेन कर्तुं न शक्यत्वात् ५८

दुर्घटत्वमेवदर्शयति क्षित्यादीनामिति क्षित्यादीनामर्थानांपदार्थानां कतमापिछाया कतमोपिप्रकारो विचार्यमाणेसतिनघटतइतिशेषः । छायासीतिःप्रकाशश्चभावश्चेत्यभिधीयतेइत्यभिधानंइहकार्यं
प्रपंचे हिशब्दोहेत्वर्थः निर्द्धारणार्थवाचिनातमप्रत्ययेनकस्यापिप्रकारस्यासंभवोक्तेः परमेश्वरकल्पितत्वेनैतत्कार्यसत् इतिवक्तुंयुक्तं । प्रकारभावमुपपादयति नसंघातइति । पर
मेश्वरकल्पनामंतरेणकार्यंभवतीतिवदन्प्रष्टव्योभवति क्षितिलक्षणंकार्यंकेवलमपांपुंजः तद्विकारोवा तद्व्यतिरेकेणोत्पन्नंवा वृक्षद्वयसंयोगवदुभयोःसंयोगमात्रंवा । नप्रथमइत्याह नेति अयंसं
घातो न । असंभवात् । क्षितेःकठिनावयवारब्धत्वात्केवलमपांपुंजत्वेनतत्कार्यंपर्वतादीनामज्जनापत्त्याक्षितेःस्वरूपलप्यप्राप्तेः आधाराभावेनसर्वप्राणिप्राणनाशप्रसंगात् । नद्वितीयइत्याह विका
रइति अत्रनत्रोऽध्याहारःकर्तव्यःअपांपिकारोपिनोपपद्यते । कालुष्यादिलक्षणविकारमात्रेणक्षितित्वानुपपत्तेः । नतृतीयइत्याह । नपृथगिति । अद्भ्यःक्षितेःपृथक्स्थित्यदर्शनात् नापिचतुर्थ
इत्याह । नान्वितइति सहावस्थानमात्रेणकार्योत्पत्त्यदर्शनात् । क्षित्यादीनामर्थानांपदार्थानांमध्येकतमापिछायाकतमोपिभावः पदार्थःकार्यजननशक्तिमान् नघटते । विचारासहत्वात् । तथाहि अ
द्भ्यःपृथिवीतिश्रूयते तत्रप्रस्तुतात्मशक्तिमंतरेणकेवलानामपांपृथिवीजनकत्वंकथमितिवा । शेषपूर्ववत् ५९ ननुविशिष्टानांपदार्थानामन्योन्यमहत्कार्योत्पत्तावसामर्थ्यमस्तु । संशिष्टानानेयमनुपप
त्तिरित्याशंक्यश्रीनारायणकटाक्षवीजमंतरेणावयवावयविनोरप्यनुपपत्तिःस्यादेवेत्याह धातवइति धातवःक्षित्यादिप्रपंचभूतादिपदार्थाः । तन्मात्रावयवैर्विना । गंधादिव्यतिरेकेण । सुरभिगंधवती
पृथिवीशुक्रभास्वरंसलिलमित्यादिव्यावर्तकधर्माभावेस्वरूपाभावप्राप्तिरेवस्यादित्यर्थःअवयवित्वादिति । नह्यवयविनोऽवयवाभावेअवयविव्यवहारोयुक्तस्तस्मात् चशब्दएवार्थेसमुच्चयार्थेवा प्रत्यक्षसि
द्धत्वादवयवित्वाच्चेति अयंनिर्णयःकुत्रदृष्टइतितत्राह असतीति इवयथा आसमंतात्सन्नावयवाःसर्वास्मिनातंतुलक्षणाः अवयवानष्टादितर्ह्यसदवयविनितंतुरहितेपटपटव्यवहारोपिनष्टइतिशेषः तंतुव्य

क्षित्यादीनामिहार्थानांछायानकतमापिहि ॥ नसंघातोविकारोपिनपृथङ्नान्वितोपिवा ५९ धातवोऽवयवित्वाच्चतन्मात्रावयवैर्विना ॥ नस्युत्थस
त्यवयविन्यासन्नावयवाइव ६० स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पेसतिवस्तुनः ॥ जाग्रत्स्वप्नौयथास्वप्नेतथाविधिनिषेधता ६१

तिरेकेणपटाभावात् । यथावयवाभावेऽवयवीनास्तितथा अवयविनिनिवृत्तेऽवयवाअपिनिवृत्ताःस्युरित्यर्थः यथाऽऽसन्नावयवाआतानवितानावयवत्वसंसर्ग
प्राप्तास्तंतुलक्षणाअवयवाःप्रागसत्यवयविनिपटेपटव्यवहारंनजनयंति तथागंधावयवाः प्रागसत्सुक्षित्यादिषु पश्चात्क्षित्यादिव्यवहारंनजनयंतीत्यतस्तदभावेतदभावःस्पष्टइत्यन्वयव्यतिरेकौदर्शिता
वितिज्ञातव्यमिति । एवंदुर्घटत्वेनाविद्याकल्पितप्रपंचस्याविद्याबाधानंतरमनुवृत्तस्यापिनवस्तुतत्त्वमितिकल्पनमनुपपन्नं विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनांतिव्रतंवां यद्वियुक्त्याविरुध्येततदीशकृ
तमेवहीतिश्रुतिस्मृतिप्रासिद्धांयुक्तिर्हिशब्देनदर्शयति । असत्यस्यावयविन्यासन्नावयवानचेतिकेचित्पठंति । अयमर्थःगंधावयवव्यतिरेकेणपृथिव्यावयविनो नस्युत्थेत्किंनश्चिन्नमितितत्राह असतीति
क्षित्यामवयविन्यसतिगंधावयवाएवनासन्नित्यन्वयः अवयवाभावेऽवयव्यभावेनकारणाभावापत्त्यासर्वासत्प्रसंगलक्षणोच्छेदइतिभावः ६० नन्ववयवावयविनोःसादृश्यमात्रेणतस्यायमवयवइति
व्यवहारस्तस्मात्तद्व्यतिरेकेणसोपिनास्तीतिकथमापद्यतइतितत्राह स्यादिति सत्यंसादृश्यभ्रमःस्यात्तावत्कस्मिन्सतीतितत्राह विकल्पइतिवस्तुनोविकल्पेभेदेसतीत्यन्वयः यथापट्टणादिषु रूपमवलोक्य
कथतत्संस्कारवतःसहस्रकिरणसंपर्केणचकाशमानंकापिशुक्तिकाशकलंसंहश्यद्वयोःसादृश्यमात्रादिदंरजतमितभ्रमोदृश्यतेतथाक्षित्यादेर्गंधादेर्भेदेवस्तुसादृश्यमात्रेणव्यवहारःस्यात् नवात्रभेदोयुज्यते
स्वरूपहानेरतोवयवाभावेऽवयव्यभावआपद्यतेस्वरूपत्वादितिभावः । पटस्यप्रत्येकंतंतुनाभेदेपिसमुदायरूपेणाभेदादुक्तंयुक्तमिति । नन्ववयविपदार्थसद्भावेइयंचिंता । सएवनास्ति । परमाणवएवपुं
जीभूय कार्यजनयंतीत्यंगीकार्यत्वात्प्रतिक्षणंविनाशाच्च अभेदमाहप्रत्यभिज्ञायाश्चसंस्कारजनितसादृश्यमात्रविषयतयाभ्रांतित्वादित्यतोवाह । स्यादिति वस्तुनोभेदेसतितदुक्तंसत्यस्याच्चेदेवनास्ति

एकत्वस्य साक्षिप्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् साक्षिणोभ्रांतित्वेन सर्वस्य विनाशसाधकस्यापि व्याप्तिग्राहकप्रमाणप्रामाण्यस्य साम्यात्परमाणुपुंजपक्षोपि निगदितदोषानिस्तारात् परमाणुभिर्विनापुंजाभावेन स्वरूपेन स्यादतो दुर्घटघटकेन केनचिद्विवृतव्यं सचादृष्टकर्मणोश्चेतनाश्रयत्वेन पृथक्सामर्थ्याभावाच्चेतन एव भवेत् चेतनसामान्यस्य हिताकरणादेनापारतंरूपप्रतीतेर्निरवयवत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च तत्प्रवर्तकत्वे नाघटितघटकत्वेन माहात्म्याकरपरमचेतनपरिकल्पनयैव शरीरपदार्योंपादानभूतपृथिव्यादिपि गोहश्यत इति सिद्धं । कार्यकारणवस्तूनां विशेषो न निरूपितः तथापि शेषे च यैवासादृश्यते नित्यतोपि चेति स्मृतेः एतादृशो विशेषः कुत्र हृष्ट इति तत्राह जाग्रदिति यथा स्वप्ने जाग्रदिदमयं स्वप्न इति विशेष इत्येव ह्यसादृश्यते य एष स्वप्नान्दर्शयतीति श्रुतेः न तत्र रथान् रथयोगान् पथानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादेः स्वप्ने प्रतीयमानं सर्वमीश्वरेच्छाकर्तृकमिति ज्ञायते तथा विधिनिषेधविशेषोपीश्वरकल्पनयैव प्रवर्तत इत्याह तयेति अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि महविधित्वं अरुणयापि गार्हपत्यैकहापिन्यागवासे मंकीणातीत्याचर्वांतरविधित्वं । तथा ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादि महानिषेधतः । नमृषावदेदित्याचर्वांतरनिषेधत्वं चेश्वरेच्छाकृतमित्यन्वयः स इदं सर्वमसृजतेत्यादेः संकोचे कारणाभावात् नमृषावार्थेवांगीकर्तव्यः । अत्र तत्तद्विशेषस्य परमेश्वरकृतत्वनिश्चयापमिथ्याभूतजाग्रत्स्वप्नहणं न तु तद्वत्स्वप्नस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयाय । तस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वनिश्चयात् । अनन सर्वस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्पस्य मिथ्यात्वे रज्जुसंघस्य मितीप्यवस्था कुत इत्याशंक्य मिथ्याभूतस्वप्नेपि जाग्रत्स्वप्नव्यवहारवत् व्यवहारमात्रमत्र चेत्त्यादि श्रुत्योच्यत इति ६१ एवं सर्वस्मादात्मन उपकारकत्वेन प्रेष्टत्वाद्येन विना तत्प्रसादो न भवेद्यस्मिन्सतिसंजाघटीति भगवति तत्समर्पणसमयेतं भावनाप्रकारं दर्शयति । भावेति मुनिः शास्त्रतत्त्वज्ञानी आत्मनः भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं तथा द्व्याद्वैतं चैव वर्त

भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः ॥ वर्तयन् स्वानुभूत्येह त्रिंस्वप्नान् धुनुते मुनिः ६२ कार्यकारणवस्त्वैक्यदर्शनं पटतंतुवत् ॥ अवस्तुत्वादिकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ६३ यद्वह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ॥ मनोवाक्तनुभिः पार्थक्रियाद्वैतं तदुच्यते ६४ आत्मजाया सुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम् ॥ यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ६५ यद्यस्य वानिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ॥ स तेनेहेतु कर्माणि नरो नान्यैरनापदि ६६

यन् स्मरणं कुर्वन् स्वानुभूत्या विभूतस्वरूपज्ञानेन । इह जगति सतस्त्रीन्स्वप्नान् जाग्रदाद्यवस्थानुभवानि मिच्छाज्ञानशब्दाच्चापानर्थान् धुनुते निरस्यतीत्यन्वयः ६२ किं तद्भावाद्वैतादिकं येन तदवश्यमनुध्येयमिति तदाह । कार्यकारणेति । महदादिकार्येषु प्रकृतितदुणाख्यकारणेषु च स्थितस्य वस्तुनो नित्याप्रतिहतस्य हरेरेकत्वदर्शनम् । तत्कथमिव पटतंतुवत् पटस्य तंतूनां चाभेदलक्षणैकत्वं यथा प्रामाणिकं तथेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तम इत्यादेः । मृदूदृष्टिसामानाधिकरण्येन कार्यकारणयोरभेदोक्त्या श्रीहरिसंबन्धाप्रतीतेः प्रकृतासंगतस्याभेददर्शनं चैकत्वप्रदर्शनपरमित्युक्त एवार्थः । प्रतीतार्थपरित्यज्याप्रतीतार्थकथने किं कारणमत्राह अवस्तुत्वादिति घटादिप्रपंचस्यानित्यत्वेन प्रतिहतत्वात्स्वतएव कार्योत्पादनसामर्थ्याभावादस्तुत्वादसामर्थ्यत्वादि शिष्टत्वान्मिलितत्वात् कार्यजननशक्त्यभावाद्वा इदं च भगवन्माहात्म्यप्रकटनं गणपुगपदाविशदिति स्वोक्तेः कार्यकारणानुविष्टानां भगवद्रूपाणामप्यैक्यमेकत्वं तत्सृष्टातदेवानुप्राविशत् समाधिगेतास्मि विधूतभेदमोह इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्हच्यत इति ज्ञानपूर्वकमुपासनं कार्यमिति शेषः ६३ न ऋतेत्यत्र क्रियते किंच नारे महामकं मघवं चित्रमर्चेति क्रियाद्वैतम् ६४ आत्मजायादीनामन्येषां च देवतादीनां भगवदधीनत्वदर्शनं यद्यच्चार्यकामयोरैक्यं मगवद्विषयत्वदर्शनं तत्सर्वद्रव्याद्वैतं मन्येतदपि तमनोवचनात्मगेहमाणः पुनातीत्यादीनां च्यत इत्यन्वयः अनेन जीवस्य श्रीहरिणा द्वैतमुच्यते तत्रैव चाद्वैतशब्दार्थग्रहणं ननु स्वरूपैक्यमिति शिक्षा ग्राह्येति ज्ञापयति ६५ उपासनाप्रकारं निरूप्याधुनार्चनादिप्रकारं दर्शयति यद्यस्येति यस्य पुरुषस्य येन द्रव्येण यत्र यस्मिन्देशे काले वा यतो यस्मादुपास्यमनिषिद्धं श्रुतिस्मृतिलोकविहितं स नरस्तेन तस्मिन्देशे काले वा तस्मात्पुरुषादाप्तेन कर्माणि पूजालक्षणादीनि हेतुक्यात् अन्यैर्निषिद्धैर्न कुर्यादित्यन्वयः नन्वेतत्तर्जापुपरम एव प्राप्त इति तत्राह अनापदीति ६६

एतैरनापदिविहितैरन्यैरापदिविहितैः अस्यहरेर्गतिज्ञानस्थानवापापादितिलक्ष्यैर्लिङ्गप्रोतीत्यर्थः ६७ उक्तमर्थमनुभवसिद्धं करोति यथेति दिग्गजशब्देन दिक्पालानुपलक्षयति तस्यसेवाकर्तव्ये
तिशेषः ६८ ममाप्यनुभवसिद्धं दर्शयितुं स्वचरितमाह अहमिति कश्चिदिष्ट्यात्मानं निन्दयत्यथनाम्नोपबर्हणोगंधर्वइति पूर्वं अतीतेमहाकल्पे अतीतब्रह्मकाले । ब्राह्मकालः परश्चेति महाकल्पश्चकीर्तित
इति ६९ तत्पुरलंपटः तासांपुरे गृहेलंपटः स्थातुमुत्सुकमनाः ७० गंधर्वादिगणाभगायन् ७१ तद्विदित्वागतः स्त्रीभिः परिवृतोऽगायं हेलनं विश्वसृजापुरतः स्त्रीभिः संभूय मदीपरक्तगानल
क्षणं ७२ तावत्तदानीमेव अनुसंगेन निरंतरसेवालक्षणसंगेन भक्त्या वा तीव्रस्नेहेनोपगोथनैरंतर्यानुसेवनमित्यभिधानात् ७३ अतइत्येतदपास्तं निगमयति धर्मइति । न्यासिनापदवीनिवृत्तिमार्गं

एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ॥ गृहेऽप्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्रक्तिभाङ्गनरः ६७ यथाहियूयं नृपदेव दुस्त्यजादापद्रणादुत्तरिताननुप्रभो ॥ यत्पा
दपंकेरुहसेवया भवानहर्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतुः ६८ अहं पुरा भवं कश्चिद्रंधर्व उपबर्हणः ॥ नाम्नातीते महाकल्पे गंधर्वाणां सुसंमतः ६९ रूपपेशलमाधु
र्यसौ गंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तत्पुरलंपटः ७० एकदा देवसन्नेतु गंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ७१
अगायंस्तद्विदित्वा हं स्त्रीभिः परिवृतो गतः ॥ ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शोपुरोजसा ७२ याहित्वं शूद्रतामाशुनष्टश्रीः कृतहेलनः ॥ तावदास्यामहं जज्ञेन
त्रापि ब्रह्मवादिनाम् ॥ शुश्रूषयानुसंगेन प्राप्तो हं ब्रह्मपुत्रताम् ७३ धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः पापनाशनः ॥ गृहस्थो येन पदवीमंजसान्यासिनामियात् ७४
यूयं नृलोके वत भूरिभागा लोकं पुनानामुनयो भियांति ॥ येषां गृहानावसतीति साक्षाद्दृष्टं परं ब्रह्ममनुष्यलिङ्गम् ७५ सवाज्यं ब्रह्ममहद्भिर्मृग्यं कैवल्यनिर्वा
णसुखानुभूतिः ॥ प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्मारहणीयो विधिकृद्गुरुश्च ७६ नयस्य साक्षाद्भवपद्मजादिमीरूपं धियावस्तुतयोपवर्णितम् ॥ मौनेन भ
क्तयोपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ७७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः ॥ पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ७८
कृष्णपार्थावुपामंज्य पूजितः प्रययौ मुनिः ॥ श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ७९ इति दाक्षायणीनां ते पृथक् गवंशाः प्रकीर्तिताः ॥ देवासुरमनुष्याद्या
लोकाय त्रचराचराः ॥ ८० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ समाप्तोऽयं स्कंधः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अचिरादिमार्गेण वैकुण्ठं वा ७४ यूयमित्यादि पद्यमुक्तार्थम् ७५ कैवल्येन प्रकृतिप्राकृतमिश्ररहित्येनाप्तं यन्निर्वाणसुखं स्वरूपसुखं तस्यानुभूतिरनुभवो यस्य स तथा ७६ ७७ यत्र यस्य प्रेमरसस्तत्र स स्ना
तः ७८ ७९ परमप्रेमयमुपसंहरति इतीति दाक्षायणीवंशस्य शास्त्रोपशास्त्राभेदेन वर्णितत्वादिति शब्दः समाप्तिवचनः यत्र ये पुर्वं शेषे ज्ञानमात्रं विहाय स्थावरसंग्रहणापचराचरा इति ८० भुज
विलसितशौर्यभुजगदमजितं विष्णुं । वंदे भुजगशयनं भुजयुगकल्पितग्रीवं । पदरत्नावलिर्लक्ष्म्या सप्तमस्कंधसंगता । तुलसीवहारेः प्रीत्यै भूयाद्विभववारिधेः । इति श्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविज
यध्वजतीर्थमुनीन्द्रकृतायां पदरत्नावल्यां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य शतवर्षपरिमितः कालः परइत्युच्यते । कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयंभूरित्युक्तेः । महाकल्पश्चोच्यते ।

॥ इति श्रीमद्भागवते सप्तमः स्कंधः समाप्तः ॥